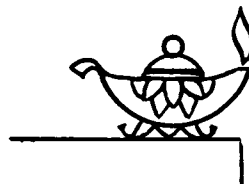

ՀԱՅ
ՄԱՏԵ
ՆԱԳԻՐ
ՆԵՐ

ՂԵՎՈՆԴ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանությունը, ներածությունը
և ծանոթագրությունները
Արամ Տեր-Ղևոնդյանի

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳԻԱ՝

Աբրահամյան Ա. Ա., Աբրահամյան Ա. Գ.,

Արևշատյան Ս. Ս., Դերիկյան Գ. Խ.,

Խաչիկյան Լ. Ս., Նալբանդյան Վ. Ս.

Խմբագիր՝ Ս. Ս. Արևշատյան

Ղևոնդ

Ղ 617 Պատմություն (Աշխարհաբար թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, խմբ.՝ Ս. Ս. Արևշատյան. — Եր.: Սովետ. գրող, 1982. — 184 էջ. —

Հեղինակը հարուստ փաստեր է հաղորդում 7—8-րդ դդ. Հայաստանի քաղաքական կյանքի ու տնտեսական ծանր վիճակի մասին: Կարևոր են Ղևոնդի հայտնած տեղեկությունները արաբական խալիֆայի դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի մասին:

4702080100 (825)
Ղ 705 (01) 82 82 « »

ԳՄԴ 63 . 3 (22)
9 (C43) 1

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն, թարգմանության, ներածության, ծանոթագրությունների և ձևավորման համար, 1982:

ՂԵՎՈՆԴ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ, ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Ղևոնդ պատմագիրը, որն ընդհանրապես երեց էլ էր կոչվում, ծնվել և վախճանվել է Ը դարում: Հայտնի չէ նրա ծննդավայրը, սակայն կողմնակի տվյալները ենթադրել են տալիս, որ Ղևոնդը մանուկ հասակում պետք է ապրած լինե՝ Գողթն գավառում, իսկ իր հիմնական ուսումնական ստացած լինե՝ Դվինի հայրապետանոցում: Կյանքի հետ սերտորեն շփում ունեցող անձնավորություն էր նա և, ինչպես ինքն է վկայում, շատ դեպքերի ապացույց է եղել և որոշ բաներ էլ անձամբ է լսել նույնիսկ ընդամի գորականների բերանից: Ինչպես երևում է Պատմության մեջ եղած ակնարկներից, նա երկար ժամանակ ապրել է Դվինում: Մոտավորապես 790 թվականին նա արդեն ավարտած կամ հիմնականում շարադրած է եղել իր պատմական երկը:

Հավանական է, որ Ղևոնդը այցելել է նաև Կոստանդնուպոլիս, որտեղ հանդիպել է այն նամակներին, որոնք գետնից էլ իր մատյանի մեջ: Ամբողջ Պատմության մեջ Ղևոնդն իր մտածելակերպով և համակրանքով Բագրատունիներին կողմնակից է, և հենց իր գրվածքի մեկենասը Շապուհ Բագրատունին էր՝ Սմբատ սպարապետի որդին:

Չարմանալի նակատագիր էր վիճակված Ղևոնդի պատմական մատյանին թե՛ միջնադարում, թե՛ նոր ժամանակներում: Նրան հաջորդող Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Թովմա Արծրունին նրան չեն հիշում, բնականաբար Դրասխանակերտցին հագիլ թե օգտված չլինե՝ նրանից:

Առաջին պատմիչը, որ նրան հիշում է, երկու դար ուշ ապրած Ստեփաննոս Տարսնեցի Ասողիկն է: Ապա նրան հիշում են Սամուել Անեցին, Մխիթար Անեցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Կիրակոս Գանձակեցին և ուրիշներ:

Այնուամենայնիվ ժԸ դարում հայկական նոր պատմագիտության հիմ-

նադիր Միֆայել Զամչյանը իր եռահատոր «Հայոց պատմության» մեջ, որ ի մի են բերված ոչ միայն հայ, այլև հույն, ասորի և այլ պատմիչների հաճախ վկայությունները, տարօրինակ կերպով չի հիշում Ղևոնդ պատմագրին:

Ղևոնդի Պատմությունը հայագիտության մեջ առաջին անգամ դեռ ձեռագիր վիճակում օգտագործել և նրանից մեջբերումներ է արել Ռ. Ղուկաս Բենիկյանը, պատմական Հայաստանի տեղեկական-հասարակական և մշակութային կյանքին նվիրված «Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի»¹ 1835 թվականին լույս տեսած եռահատոր ուսումնասիրության մեջ: Գրեթե նույն ժամանակ լույս տեսած «Նոր Հայկազեան բառարանը» օրինակներ է բերում Ղևոնդի խոսքերից: Ձեռագիր վիճակում Ղևոնդի մատյանն օգտագործել է նաև Բայազետ-Վրացագլու Մ. Բոսսեն 1849-ին լույս տեսած Վրաց տարեգրության ֆրանսերեն թարգմանության առաջին հատորի ծանոթագրությունների մեջ:

Ղևոնդի մասին առաջին գնահատականները տալիս են նրա բնագրի հրատարակիչ Կ. Շահնազարյանը² և ռուսերենի թարգմանող Ք. Պատկանյանը³ իրենց առաջաբաններում: Երկուսն էլ քե՛ր առաջաբանում, քե՛ր մանավանդ ծանոթագրություններում շատ արժեքավոր դիտողություններ են անում Ղևոնդի բնագրին առնչվող հարցեր պարզաբանելու համար: Ղևոնդի պատմությունն ըստ արժանվույն գնահատել և օգտագործել են Գ. Զարպ-հանալյանը⁴, Ղ. Ալիշանը⁵, Հ. Թոփնյանը⁶, Մ. Ղազարյանը⁷, Ժ. Լոռանը⁸, Ց. Մարկվարտը⁹ և Մ. Աբեղյանը⁹: Ղևոնդի մասին իր մանրամասն ուսումնասիրության¹⁰ մեջ Ն. Ալիևյանը բնութագրում է առնում նրա կենսագրու-

թյունը, ձեռագրերը, աղբյուրները և այլն: Հանգամանորեն հետազոտված են Օմարի և Լևոն կայսեր նամակները: Ուսումնասիրության երկրորդ մասում Ն. Ալիևյանը այն միտքն է հայտնում, քե Մովսես Խորենացու Ողբը Ղևոնդ երեցի Պատմության վերջաբանն է եղել: Ավելի առաջ գնալով՝ նա նույնիսկ նույնացնում է Մովսես Խորենացուն և Ղևոնդ երեցին: Ինչհան էլ անհավանական են այս տեսակետները, համենայն դեպս Ն. Ալիևյանի վերլուծումը Ղևոնդի Պատմության ուսումնասիրման համար հետաքրքրական շատ էջեր ունի:

Նորագույն ուսումնասիրությունը, Ղևոնդի Պատմության և մանավանդ նրա գրում գեղեցկված թղթերի մասին, պատկանում է Ա. Զեֆրիին, որի դիտողությունները հիշյալ թղթերի մասին արժեքավոր են և հետաքրքրական:

Ղևոնդը աղբյուրներ էփչ ունի, ֆանգի, իր իսկ վկայությամբ, հաճախ ակնհաստես և ակաճշալուր է եղել իր նկարագրած անցուղաճերին: Հենց սրա հետևանքով է, որ Ը դարի այն դեպքերը, որոնց ժամանակակից է, մանրամասն և ճշգրիտ է նկարագրում, իսկ է դարի մասին իր խոսքը հակիրճ է:

Սակայն, բնական է, որ վաղ միջնադարի պատմագրական հաճախ ժառանգությունը պիտի ազդեր նրա վրա և, իրոք, նրա երկի մեջ ակներխ հետքեր են երևում մանավանդ Ագաթանգեղոսի պատմության: Հայություն պայքարը արաբական խալիֆայության անաբղ լծի դեմ հիշեցնում է Հովհաննիսյան կույսերի համառ դիմադրությունը շար բոնապետին, և պատմիչը հաճախ Ագաթանգեղոսի խոսքերով նամենում է իր շարադրանքը: Օրինակ, եզրի խալիֆայի հալածանքների մասին խոսելիս՝ Ղևոնդը նշում է, որ նա ձգտում էր «ուս դնել և համբառնալ ընդ վիմին հաստատեոյ, վիմին ինչ ոչ կարէր ստնանել, բայց ինքն առ վիմին խորտակեցաւ»²: Սա գրեթե բառացի կրկնությունն է Ագաթանգեղոսի խոսքերի³: Ղևոնդը հավանաբար օգտագործել է նաև վկայագրական գրվածքներ և հենց Սահակ ու Համագասպ Արծրունի եղբայրների վկայաբանությունն իր պատմության էջերում սերտ կապ ունի նման գրվածքների հետ: Մեծ է Աստվածաշնչի ռեական ազդեցությունը Ղևոնդի վրա:

Քեև մի ժամանակ կասկածելի է թվացել Ղևոնդի կապը նրա նախորդ Սեբեոսի հետ, այսուհանդերձ այժմ կարելի է համոզիչ համարել Հ. Թոփնյանի և Ն. Ալիևյանի այն տեսակետը, որ Ղևոնդը ծանոթ է եղել Սեբեոսի պատմությանը: Ղևոնդը շարունակողն է Սեբեոսի, բայց մոտ քաճամյա մի ժամանակաշրջան (640—660 մոտավորապես) կրկնվում է երկուսի մոտ, և հենց այս տարիների դեպքերը շարադրելիս՝ Ղևոնդը ցույց է տալիս իր ծանոթությունը Սեբեոսին: Ղևոնդը այստեղ ոչ միայն օգտվում է

¹ Արշաւանք արաբաց ի Հայս, արարեալ Ղևոնդ վարդապետի Հայոց, ի լույս ընծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1857, էջ 10—18: Կ. Շահնազարյանցը Փարիզում հրատարակեց հայ պատմիչների մի ամբողջ շարք:

² История халифов вардапета Гевонда — писателя VIII в. /К. Патканян/, СПб, 1862, стр. III—XI.

³ Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Գ—ԺԳ դար), Վենետիկ, 1886, էջ 478—480:

⁴ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 76—77:

⁵ H. Thopdschian, Die inneren Zustände von Armenien unter Asot I, Halle, 1904, S. 4:

⁶ M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903.

⁷ J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919, p. 84.

⁸ Ց. Մարկվարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղազրութիւնը, Թարգմ. Հ. Ս. Հապոդեան. Վիեննա, 1911, էջ 68:

⁹ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Ա. (Երկեր Գ), Երևան, 1968, էջ 473—479:

¹⁰ Ն. Ալիևեան, Ղևոնդ երեց պատմագիր, Մատենագրական հետազոտութիւններ, Զիէ, հտ. Գ, Վիեննա, 1930, էջ 34—43:

¹ A. Jeffery, Ghevond's text of the correspondance between Umar II and Leo III, Harvard Theological Review, 37 (1944), p. 269—332.

² Պատմութիւն Ղևոնդեայ, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 100:

³ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց, 1909, պարբ. 80—81:

ղեկներ (արար խալիֆաների նվաճումները և առաջին արշավանքները Հայաստան) նկարագրությունից, այլև երբեմն ոճական նմանություն կա երկուսի միջև, քեև, ընդհանրապես, ճարտարությամբ օգտվելով իր նախորդից, Ղևոնդը ձգտում է աննկատելի դարձնել իր կախումը Սեբեոսից։ Ն. Ալիի նյաճնն այն ներադրությունն է անում, քե Ղևոնդն իր չնախնայող ունեցել է նաև խալիֆաների մի ժամանակագրություն (ըստ երևույթին արաբերեն), սակայն ընդհանրապես հայ պատմագրության արաբագրությունը Ը դարում դեռ չէր կազմավորված և դժվար է ասել, քե ինչպիսի արհայցանկ կամ ժամանակագրություն կարող էր ծանոթ լինել հայ մատենագիրներին։

*
* * *

Ղևոնդը ապրել և ստեղծագործել է պատմական իրադարձություններով հարուստ ժամանակաշրջանում, երբ Արևելքի պատմության մեջ մեծ հեղաշրջում կատարվեց։ Մեծուդ առավ մի մարտական կրոն և մի նոր գիշատիչ պետություն՝ խալիֆայությունը։

Է դարում Մուհամմադի փառազած նոր կրոնի դրոշի տակ միավորվեցին Արաբիայի վաշկատուն ցեղերը և սրբազան պալատի (չիհադ) դուռն եկան ընդդեմ դրացի երկրների։ Անապատի ցեղերը ներխուժեցին բարեբեր Ասորիք ու Միջագետք։ Ժամանակն այնքան հարմար էր, որ առանց մեծ դժվարության նրանք իրականացրին իրենց ցանկությունները։ Երկարատև պատերազմներից ուժասպառ էին եղել Իրանն ու Բյուզանդիան։

Օմար խալիֆայի (634—644) իշխանության տարբեր տարիները հաղթանակների մի շրջան դարձան։ Իրար ետևից նվաճվեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Միջագետքը, Եգիպտոսը և Իրանի մի մասը։ Նրա հաջորդ Օսմանի օրոք (644—656) նվաճվեցին Իրանի բոլոր նահանգները, ինչպես նաև Հայաստանը (ժամանակավորապես)։ Արաբները Եգիպտոսից անցան Լիբիա և ապա՝ հյուսիսային Աֆրիկա։

Այլ խալիֆայի (656—661) և Ասորիքի կուսակալ Մուավիայի միջև պայքարը դանդաղեցրեց արշավանքների հոսանքը, սակայն Մուավիայի խալիֆա դառնալուց հետո արաբներն արդեն լուրջ բախումներ ունեցան Բյուզանդիայի հետ։ 669 թվականին նրանք արդեն բախում էին Կ. Պոլսի դռները Քաղկեդոնի կողմից։ Մուավիայի մահվամբ քեև Օմայան պետության մեջ երկպառակություններ սկսեցին, սակայն Աբդ ալ-Մալիքը (685—705) վերջնականապես կազմակերպեց խալիֆայությունը և Բյուզանդիայի դեմ հաղթանակներից հետո նվաճեց Հայաստանը հաջորդ երկրներով։

Արաբական խալիֆայության լուրջ դարեր շարունակ մաշեց հայաստակ ժողովուրդներին, և պատահական չէ, որ նրանց դեմ մղած պայքարում ծնվեցին մի շարք ժողովուրդների դյուցազնավալեր՝ հայկական «Սառնա ծոներ», բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտասը», ֆրանսիական «Ռոլանդի երգը» և վերջապես սպանական «Իմ Սիդի երգը»։

*
* *

Երբ արաբներն իրենց առաջին արշավներն էին կատարում Հայաստան, երկիրը բաժանված էր Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև։ 629 թվականի հաշտությունից հետո արևմտյան բաժինը կառավարում էր Հայոց պատրիկը, նստավայր ունենալով Թեոդոսուպոլիսը (Կարնո ֆաղաբ), իսկ արևելյանը՝ Հայոց մարզպանը, Դվինն ունենալով որպես կենտրոն։

Խալիֆայության գործերի հաղթարշավից չախշախվեցին Սասանյան Իրանն ու Բյուզանդիան։ Հայաստանի արևելյան բաժնից վերացավ իրանական տիրապետությունը, իսկ արևմտյան մասում բուլղացավ բյուզանդական լուծը, և 639 թվականին Հայաստանը միավորվեց Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ։ Նեղվելով արաբների ներխուժումներից և Բյուզանդիայի նեղ գաղափարներից, Թեոդորոս Ռշտունին վճռական բայի դիմեց, 652 թվականին դաշինք կնքելով խալիֆայության հետ և Հայաստանը ըստ էության վերածելով շեղբ իշխանապետության։

Քալեթ կրկնվեցին երկու մեծ պետությունների հարձակումները, այսօրհանգիստ Մուավիա խալիֆան 661 թվականին վերահաստատեց 652 թվականի դաշնագիրը, և Հայոց իշխան դարձավ Գրիգոր Մամիկոնյանը։ Նրա ֆառամյա իշխանության տարիներին Հայաստանը բարգավաճեց ու զարգացավ։ Դեռ արաբական արշավանքների խռովահույզ տարիներին Ներսես Տայեցի կաթողիկոսը ավարտել էր Զվարթնոց տաճարի շինարարությունը, իսկ Գրիգոր Մամիկոնյանն իր նստավայր Արուսում կառուցեց փառահեղ տաճար՝ կողմին իշխանական պալատ։

Է դարում Հայաստանը մի իշխանապետություն էր, որի տիրակալ Հայոց իշխանը ընտրվում էր նախարարաց ժողովում և ապա հաստատվում և տիրապետեց ստանում կայսրից կամ խալիֆայից։ Մշտական նստավայր չուներ Հայոց իշխանը, քանի որ ամեն իշխանապետ նստում էր իր տիրույթներում։ Թեոդորոս Ռշտունին՝ Աղրամարում, Համազասպ և Գրիգոր Մամիկոնյաններ՝ Արուսում, Աշոտ Բագրատունին՝ Դարույնում, իսկ Ներսես Կամսարականը՝ Մարմետում (Երվանդաշատ)։ Կիսանկախ էր Հայոց իշխանապետությունը, իսկ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության վերջին տարիներին և նրա հաջորդ Աշոտ Բագրատունու օրերին (685—689) Հայաստանը լրիվ անկախություն էր վայելում։ Է դարի երկրորդ կեսում տիրող խաղաղությունը մեծապես նպաստեց տնտեսական կյանքի զարգացմանը։ Տարանցիկ առևտուրը Իրանի և Փոքր Ասիայի միջև անցնում էր Արաքսի հովտով, հող ստեղծելով հին ֆաղափների զարգացման և նորերի ստեղծման համար, որոնցից կարելի է հիշել Դվինը, Վաղարշապատը, Արուսը, Երվանդաշատը (Մարմետ) և Կարնո ֆաղաբը։ Ստեղծվեցին հայկական ճարտարապետության դասական կոթողներ, և ծաղկեց հայ մատենագրությունը, տալով այնպիսի դժմեք, ինչպիսիք էին Սեբեոսը և Անանիա Շիրակացին։

Հայաստանը Է դարում ընթանում էր ֆաղափական, տնտեսական և մշակութային զարգացման վերապագ ուղիով, սակայն արաբական նվաճումը

ընդհատեց նրա բնականոն աճը և բարգավաճումը: Անապատի խորշակի նման անցան արաբական զորքերը 701 թվականին հայկական լեռնաշխարհով: Զորավար Մուհամմադ իբն Մուսանը Ջերմաձորից ու Մակսից մինչև Սևան ու Սյունիք ասպատակեց ու ավերեց: Նրա թողած տեղակալը՝ ռասիկանը, նույնիսկ դավ էր նշույթում բնաջնջելու հայ նախարարական տոհմերը:

Նենգ ռասիի որոգայթից հետագող հայ նախարարների խումբը Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ ակամա պայքարի բռնվեց հետապնդող բյուզանդացիների հետ, սակայն վարդանակերտում այնպիսի պարտության մատնեց արաբներին, որ ասպատակության ավի բարձրագույն ամբողջ լուծաշխարհում: Հայերն սպանեցին արաբ ռասիկանին:

Ճնշվեց ընդվզումը, սակայն Դամասկոսի արհմեծի գլխավորությամբ ուժը և զիջեց: Նոր ռասիկան Արդ ալ-Ազիզը ետ հրավիրեց հեռացած նախարարներին, վերստին ճանաչելով նրանց հաղափրական իրավունքները: Շինականը համակերպվեց նոր իշխանությանը, լծվեց աշխատանքի. վճարելով գլխահարկ ու հողահարկ, կատարելով մարդահարկ և այլ պարհակներ: Տասնհինգ հազարանոց այրուծին նախարարների գլխավորությամբ մասնակցում էր խալիֆայության պատերազմներին, մանավանդ հյուսիսից սպառնացող խաղաղների դեմ:

Խմբված հազարից կազմվեց մի ընդարձակ նահանգ, որի մեջ մտնում էին Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Շիրվանը և Դարբանդը: Պատահական չէր, որ այս նոր վարչական միավորը կոչվում էր Արմինիա, քանի որ գլխավոր բաղկացուցիչ մասը Հայաստանն էր, և նրա մայրաքաղաքն էր Դվինը: Այստեղ կար փողեռանոց, որը դրամներ էր թողարկում՝ արծաթ և ոսկին, Հայաստան (Արմինիա) և Դվին (Դարբի) մակագրությամբ:

Դեռևս է դարի սկզբից Հայաստանում առաջնության համար մարտնչող Բագրատունիները և դարում ժողովրդաբար իրենց ձեռքում էին պահում Հայոց իշխանի պաշտոնը, և երբ Սմբատ Բագրատունի իշխանից հետո Հայոց պատրիկ ճանաչվեց Աշոտ Բագրատունին, ընդվզեցին Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյան եղբայրները, չկամենալով ճշմարտելու՝ Ե—է դարերում իրենց տոհմի վայելած բացառիկ իրավունքներին:

Անապատային լարված իրադրության մեջ սկիզբ առավ 747—750 թվականների հայկական ասպատակությունը Օմայան խալիֆայության դեմ: Շարժումը տարածվեց ամեն կողմ, ոտքի կանգնեց Սասունը: Սակայն միջնախարարական երկպառակությունը և շինականների ընդվզումը անմիաբան նախարարների դեմ որոշեցին այս շարժման անհաջող վախճանը:

Նորից ծանրացավ բռնակալության լուծը նոր տիրակալների՝ Աբբասյանների ձեռքի տակ: Մամուր, անհանդուրժելի հաբկապահանջությունը ու ժառանգորդ էր անում շինականին, քանզի Աբբասյան Աբու Ջաֆար, ոչ միայն ավելացրեց հարկերը, այլև կանխիկ արծաթով էր տուրք պահանջում: Ասպատակության ենթարկվեց Վասպուրականը, որի իշխան Գագիկ Արծրունին, ի վերջո շղիմանալով անհավասար պայքարին, փակվեց Սկան ամրացում: Սպանվեց Հայոց իշխան Սանակ Բագրատունին և հարձակվեց նրա հարստությունը:

Ղևոնդի հեղափոխած սրտանման տեսարանները՝ ժողովրդի տմարդի խոշտանգումները հարկահանների կողմից, բավական են համոզելու, քի ինչպես հայ նախարարն ու շինականը՝ քաղցրապես հանդերձ, որ Աբբասյան խալիֆայությունը իր հզորության գագաթնակետին էր գտնվում. նախընտրեցին քաղցի մահը, քան նվաստացած կյանքը և 774—775 թվականներին Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ դուրս եկան անհավասար զոհեմարտի: Ամր իբն Իսմայիլ զորավարի երեսուն հազարանոց զորքի դիմաց հայ ասպատակների հինգ հազարանոց զորքը Արձնիի ճակատամարտում կենաց և մահու պայքար մղեց, ռազմի դաշտում թողնելով երեք հազար հաջորդի նահատակների, որոնց մեջ էին Մուշեղ Մամիկոնյանը, սպարապետ Սմբատ Բագրատունին և շատ ուրիշներ:

Ասպատակությունը հաջորդող ծանր տարիներին, երբ Հայոց իշխանն էր Աշոտ Բագրատունին, խալիֆայության պատժիչ շոկատները անխնա կատարում էին ժողովրդին, ձգտելով ամեն կերպ բնաջնջել հայ ռազմական ուժը: Արմինիայի ռասիկանը խաղաղների դեմ կոպիտ հայկական այրուծին այնպիսի դժվարին պայմաններին մեջ դրեց, որ բնաջնջեց հեծելազորը, զոհվեցին Հայոց իշխանը՝ Տանատ Անձևացին, հայոց սպարապետը և այլ զորավարներ:

Ընդհատ լեռնաշխարհը ընկնելու և Բյուզանդիայի դեմ պայքարը ուժեղացնելու նպատակով խալիֆայությունը հայկական որոշ գավառներ՝ լյուբյ արաբ զադրական ցեղերով, որոնց շնորհից զոհված հայ նախարարների հետնորդներից խլված հողերը: Մամուր հաբկապահանջությունը հասավ այնպիսի աստիճանի, որ արաբ պատմիչների վկայությամբ Արմինիան Հայուն ալ-Ռաշիդ ամիրապետի օրոք տարեկան վճարում էր տասներեք միլիոն արծաթ դրամ հարկ, միևնույն տվյալները չուս միլիոն էր վճարում: Ճնշումների հետևանքով առավել ևս ուժեղացավ հայ ռազմիկ տարրի արտագաղթը Բյուզանդիա, որը չափազանց աղետալի հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Կերպարանափոխվեց հայ նախարարական տների կազմը և նրանց տիրույթների փառքը: Ասպարեզից դուրս եկան այնպիսի նախարարական տներ, որոնք քե՝ Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում, քե՝ Ե—է դարերում կարևոր դեր էին խաղում երկրի քաղաքական կյանքում: Գրեթե չհացան Մամիկոնյանները, Կամսարականները, Ռշտունիները և այլն:

Մղձավառեցին դրությունը մասամբ մեղմացավ, երբ Թ դարի սկզբին հայ նախարարական տները նորից հնարավորություն գտան ասպարեզ իջնելու: Դեռ Հարունի օրոք խալիֆայության մեջ սկիզբ էին առել ներքին խլրտումներ, իսկ նրա մահվանից (809) հետո երկու օրդիների միջև պայքարը շուտ քաղցրեց, հնարավորություն տվեց նեղված ժողովուրդներին:

Ասպարեզ իջան Բագրատունիները, որոնք հայտնի էին դեռ Արաաշեսյան թագավորության ժամանակաշրջանից, իսկ Արշակունյաց Հայաստանի թագադիր ասպետներն էին: Տիրապետող Հայաստանի հողերի գրավման միջոցով շարունակեցին Հայկ, նրանք դարձան Հայաստանի ամենահզոր նախարարական տունը, լրիվ մեկուսացնելով մրցակից Մամիկոնյաններին:

Աշտ Մսակեր Բագրատունին դեռ 790 թվականից (մատավորապես) Հայոց իշխանի դեր էր կատարում, իսկ 804 թվականին ամիրապետը ճանաչեց նրա իշխանությունը: Նա զսպեց արաբ ամիրա Ջահհաֆին, որն իշխանության հավակնություններ ուներ: Առավել փառավոր էր Աշտի որդին՝ Բագրատ իշխանաց իշխանը (պատրիկների պատրիկ), որի իշխանությանը ենթակա էր ամբողջ Արմինիա նահանգը, քանզի նա համարվում էր ռուսիկանի տեղակալը: Ըստ արաբ պատմիչ Թարախի վկայության, նա պահանջել էր նաև Արմինիայի ռուսիկանի պաշտոնը: Ապարեզ իշխանն Արծրունի և Սյունի իշխանները, որոնք ավելի ամրացան վասպուրական և Սյունյաց նահանգներում, ինչպես նաև Արցախի իշխանական տունը:

Դժվար էր Արքայանների համար հաշտվել նման իրադրության հետ. 850 թվականին Մուսավաֆի ամիրապետը Լատոկ հանձնարարությամբ Հայաստան ուղարկեց Աբու Սաիդ ռուսիկանին: Սակայն Բագրատ Բագրատունու նրամանով նրան պիտավորեցին հարավային սահմանների վրա և մի կերպ էտ ուղարկեցին: Հաջորդ տարին ուղարկված նրա որդի Յահսֆը, էր նենգորեն ձերբակալեց իշխանաց իշխանին, խուսեց լեռնականները Հովնան խուսեցու գլխավորությամբ գրոհեցին Մուշ քաղաքը, և մի լեռնական աշտով խոցեց եկեղեցում բաժնված ռուսիկանին:

Խալիֆայության տիրապետության վերջին մեծ աղետն էր Բուլա գլխավորի գլխավորությամբ բազմաձգար զորքի ներխուժումը Հայաստան: Առաջին շրջը դարձան Սասունի լեռնականները: Աշտ Արծրունու հերոսական դիմադրությունը նկան ամրացում էր Բիհն գծությունների հետևանքով վերջացավ կամավոր անձնատվությամբ: Գազանաբառը թշնամին լսեցևտ ասպատակ սփռեց հայկական գավառներում, այսուհանդերձ շատ անգոր գտնվեց Արցախական աշխարհում, ուր ծայրի իշխանը զսպեց նրա զորքերը: Նորից ոտքի կանգնեց վասպուրականը՝ Գուրգեն Ապուլայեի գլխավորությամբ: Սասունի, վասպուրականի և Արցախի հերոսական պայքարը իր փայլուն արտացոլումը գտավ հայ հերոսական վեպի՝ Մուսնա ձուրի, հերոսապատում շրջագրերում:

Հայ ժողովրդի Լատո պայքարը հասավ իր արամարանական վտանգներին: Մուսավաֆիի սպանությամբ (861) բուլցաղ խալիֆայական լուծը, և դիվանագիտական հմտությամբ օժտված Աշտ Բագրատունին կարողացավ ազատագրել Հայաստանն օտար լծից ու վերականգնել Հայոց անկախ պետականությունը՝ Բագրատունյաց բազմավորությունը:

Անա այս խոռվահույզ շրջանից մոտ մեկուկես դար տևող մի ժամանակահատված է նկարագրում Ղևոնդը իր պատմության մեջ:

*
* * *

Ղևոնդի Պատմության բովանդակությունը, դատելով նրա մասին պատմիչների վկայություններից, հիմնականում անաղարտ է մեզ հասել:

Որոշ վեցերի առարկա է դարձել միայն նրա Պատմության վերնագիրը:

Ղևոնդի Պատմության ձեռագրերում այժմ գոյություն ունեցող վեր-

նագիրը, ուր նրա աշխատանքը բնորոշվում է որպես Մահմեդի և արաբացարձանների պատմություն, թվում է թե բուն վերնագիրը չէ: Հետաքրքրական էն հայ պատմիչների վկայությունները Ղևոնդի գրքի մասին: Ասողիկը նրա բովանդակությունը այսպես է համառոտում՝ «Պատմություն Ղևոնդ երեցու, որ ինչ վասնճանկաց Լիցցն և անցից Հայոց ի նոցանց բռնաբեկեալ», իսկ Կիրակոս Գանձակեցին այն կոչում է. «Ղևոնդ երեցու Պատմություն, որ գոր ինչ գործեցին Մահմետ և արոսակալը նորա ընդ աշխարհն ամենայն և առանել ևս ընդ ազգս Հայոց»:

Վերնագրի փոփոխվելու պատճառը Ն. Ակիևյանը համարում է Ղևոնդի մեզ հասած ճնազույն ձեռագրի առաջին էջի կորած լինելը: Ըստ նրա՝ գրքը, կամենալով վերստին ընդօրինակել առաջին էջի բովանդակությունը՝ չի կարողացել վերականգնել հին վերնագիրը: Թվում է, թե պատմության բուն վերնագիրը պետք է լինի նրա հիշատակարանում պահված անունը՝ «Վարդապետություն Ղևոնդի վասն ժամանակագրաց տան Թորգոմայ»:

Պետք է նշել, որ Ղևոնդի Պատմության սկիզբը ևս վնասված է: Այս բանը երևում է մանավանդ այն դեպքում, երբ Սամուել Անեցին քաղվածաբար մեջ է բերում Ղևոնդից տողեր, որոնք Ղևոնդի մոտ ավելի հակիրճ են: Հավանաբար Ղևոնդը պետք է ունեցած լինե՝ մի ընծայական մատ (նեղածական) և որոշ տողեր Մահմեդի մասին: Այս առիթով Հ. Բ. Սարգսյանը նույնիսկ փորձեց Անանունի (կեղծ Սեբեոս) արխայացանկը վերագրել Ղևոնդ երեցին, ենթադրելով, որ դա նախապես գտնվել է նրա Պատմության սկզբում:

Ղևոնդի Պատմության սկզբնական հատվածը հակիրճ է. մահավանդ Սեբեոսի պատմության հետ համընկնող տարիները: Թեև պետք է նշել, որ Ղևոնդը այստեղ լրացնում է իր նախորդին և դրա շնորհիվ հնարավոր է դառնում նշգրիտ ու մանրամասն տեղեկություններ քաղել արաբական առաջին արշավանքների շրջանի մասին:

Ղևոնդը խոսում է 640 թվականի արաբական առաջին (Ջորա պահակի վրայով) արշավանքի մասին, միայն այն համարելով երկրորդը: Նա մանրամասն նկարագրում է 642/43 թվականների Ատրպատականից եկող արշավանքը, այն համարելով առաջին արշավանքը: Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին ձգտում էր Լանդավոր պաշտպանություն կազմակերպել թշնամու դեմ, սակայն բյուզանդացի Պրոկոպիոս գորավարի անբարյացակամության պատճառով հնարավոր չեղավ էտ մղել թշնամուն:

Արաբների երրորդ արշավանքը Ղևոնդը դնում է Ջորա պահակի նահապարհով եկած արշավանքից տասը տարի անց, այսինքն 650 թվականին:

1 Ստեփանոսի Տարոնեցուց Ասողկան, Պատմութիւն Տիեզերական, աշխ. Ստ. Մալխասեանց, Պետերբուրգ, 1885, էջ 7:

2 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 7:

3 Ն. Ակիևյան, Ղևոնդ երեց պատմագիր, էջ 464:

4 Բ. Սարգսյան, Սիմեոն Ապարանեցի և կեղծ Սեբեոսի առեղծուածք, Բաղմամբիկ, 1915, էջ 38:

Արաբները պաշարեցին Կոզմիտ գավառի Արծափ ամրացը և արդեն գրավելու վրա էին, երբ վրա հասավ Թեոդորոս Ռշտունին և չախչախելով՝ երկրից վտարեց նրանց:

661 թվականից, այսինքն օմայյանների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո պատահած դեպքերը Ղևոնդն առավել մանրամասն և ինքնուրույն է նկարագրում, քանի որ Սեբեոսի պատմությունը այստեղ կանգ է առնում:

Ելնելով նոր իրադրությունից՝ Մուավիան կամենում էր Բյուզանդիայի դեմ պայքարում ապահովել իր քիկունը Հայկական լեռնաշխարհում և վերահաստատելով 652 թվականին Թեոդորոս Ռշտունու հետ կնքած իր պայմանագիրը (որի մասին միայն Սեբեոսն է խոսում)՝ ճանաչեց Գրիգոր Կաթողիկոսին Հայոց իշխան: Նրա իշխանության վերջին տարում հարձակվեցին խազարները, և այդ պայքարում նա սպանվեց: Նրան հաջորդեց Աշոտ Բագրատունին, որի օրոք հարձակումներ գործեցին քե՛ր բյուզանդացիք, քե՛ր արաբները: Զարմանալիորեն Ղևոնդը չի հիշում Հայոց իշխան Ներսէս Կամսարականին, որը հաջորդել էր Աշոտ Բագրատունուն:

Հատկապես արժեքավոր են Ղևոնդի տեղեկությունները արաբների կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճման մասին, որի հավաստիությունը հաստատվում է բյուզանդացի (Թեոփանես) և արաբ (Բալազորի, Իբն ալ-Ասիր) պատմիչների զուգահեռ տվյալներով: Նա մանրամասն նկարագրում է արաբ զորավար Մուհամմադ իբն Մուսսնի արշավանքը և երկարատև կռիվները Հայաստանում ու հարևան նահանգներում: 703 թվականին հայկական ապստամբությունը խալիֆայության դեմ Ղևոնդը նկարագրում է ժամանակակից ականատեսի ճշգրտությամբ և մանրամասնությամբ: Նա մանրամասն է նկարագրում նաև արաբա-բյուզանդական պատերազմները, և դա կարծել է տալիս, որ նա Փոքր Ասիայում եղել է և ծանոթացել անցուղաճեղին:

Արաբների և հույների երկարատև պայքարը ծավալվում էր Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում: Արաբներն ունեին հատուկ վարչական միավոր, որը կոչվում էր սահմանային գոտի (Խլլիմ ալ-սուլուր) և բաժանվում էր երկու միավորի՝ Ասորիի (Շամ) սահմանային գոտի Տարսուն կենտրոնով և Միջագետքի (Ջազիրա) սահմանային գոտի՝ Մելիտինե գլխավոր ֆաղափով: Առաջինն ընդգրկում էր Կիլիկիան, իսկ երկրորդը՝ Փոքր Հայքը և որոշ մասեր Բարձր Հայքի և Զորոտղ Հայքի (Մոփ) նահանգներից:

Ղևոնդը նկարագրում է երկու հզոր ախոյաններ՝ գոտեմարտը Փոքր Ասիայում, տալով այնպիսի մանրամասներ, որոնք լրացնում են արաբ և հույն հեղինակների տվյալները: Նա քեև փչ բան է հաղորդում է դարի ընդհարումների մասին, սակայն Ը դարի վերաբերյալ նա հարուստ տեղեկություններ է տալիս, նկարագրելով Լևոն Գ Խալափացու ժամանակ մղված պատերազմները, ինչպես նաև դարի երկրորդ կեսի ընդհարումները:

Խազարների դեմ արաբների մղած պատերազմները Ղևոնդի հատուկ ուշադրության առարկան են: Խալիֆայության սահմանային կարևոր ամրություն Դարբանդի շուրջը տեղի ունեցած այս կռիվները նկարագրելիս՝

նա տալիս է այնպիսի մանրամասներ, որոնք լրացնում են արաբ պատմիչների (Յակուբի, Թաբարի, Իբն ալ-Ասիր) հաղորդած տվյալները, և կարևոր աղբյուր հանդիսանում արաբա-խազարական պատերազմները ուսումնասիրելու համար, մասնակցում էր նաև Հայոց այրուձին՝ Աշոտ պատրիկ Բագրատունու և Տանատ Անձևացու ժամանակ:

Առաջին կարևոր իրադարձությունը, որին Ղևոնդը ականատես-ժամանակակից է, 747—750 թվականների հայկական ապստամբությունն է արաբների դեմ: Այստեղ պատմիչը բացահայտորեն շարադրում է իր ֆաղափական կողմնորոշումը և չի բացցնում համակրանքի Բագրատունիների զգույշ վարագծին: Ղևոնդը արդարացնում է հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու ֆաղափականությունը և բոլորովին համաձայն չէ Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանների համարձակ և հախուռն գործելակերպին: Նախաբանաբար ժողովում Աշոտ Բագրատունին փորձում է դիվանագիտական նկունությամբ համոզել նախարարներին՝ հրաժարվել ապստամբությունից, բայց տեսնելով, որ անօգուտ է, ստիպված է լինում միանալու «անօգուտ խորհրդին»: Շուտով նորից են սրվում Լարաբերությունները Գրիգորի և Աշոտի միջև, որը և ողբերգական վախճան է ունենում: Ղևոնդը դատապարտում է Գրիգորի ընթացքը, իսկ Աշոտին համարում հայոց ազգի փառք:

Պատմիչի այս տրամադրությունները հստակ երևան են գալիս նաև 774—775 թթ. ապստամբության նկարագրության մեջ: Խալիֆայության դժան ֆաղափականությունը երկիրը ֆայֆայման էր հասցրել, հարկահանները շրջում էին գավառն գավառ, կողոպտելով շինականին, և անա ապրատամբություն է բռնկվում Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Պատմիչը իր պաշտպան իշխանական տան ներկայացուցիչ Աշոտ Բագրատունու հետ համաձայն է, որ անիմաստ էր ապստամբել այն ժամանակ, երբ ռաթին իր հզորության գագաթնակետին էր հասել: Այսուհանդերձ նա հակաբանում էր չի հիշում Մուշեղ Մամիկոնյանին կամ ապստամբության այլ ղեկավարներին, որոնց մեջ էր սպարապետ Սմբատ Բագրատունին: Սակայն սոսկ Բագրատունի իշխանի մասնակցությունը չէ, որ որոշում էր Ղևոնդի տրամադրությունը, այլ համաժողովրդական բնույթն այս ապստամբության: Ըմբոստության արյունոտ ուղին և խոհեմության զգուշավոր դիրքորոշումը գործունեության տարբեր միջոցներ էին, տարբեր դրոշակներ, սակայն նպատակը մեկ էր՝ Հայաստանի ինքնուրույնության պահպանումը: Եվ անհայտ սրբազան գաղափարն էր վերջո համակում էր ապստամբության հակառակորդ Ղևոնդին: Երբ մտնեմում էր հայ ռազմիկների վճռական մարտի պահը, զուսպ և սառնարյուն Ղևոնդը արդեն կորցնում է իրեն, նրա համակրանքը ամբողջովին ապստամբների կողմն է: Աշխատության մեջ այս էջերը բացառիկ տեղ ունեն իրենց կրֆոտությամբ և գեղարվեստական հուզականությամբ:

Ղևոնդը ոգեշնչված է նկարագրում հայոց վերջին կռիվը երեսուն հազարանոց արաբական զորքի դեմ, Բագրևանդի (Արձնի) ճակատամարտը 775 թվականի հոտից ամսի 14-ին, այսինքն՝ ապրիլի 25-ին: Արևածագին սկսվեց պատերազմը: Երբ հակառակորդներն իրար բախվեցին, նախ

Դժբախտաբար Ղևոնդի պատմությունը չունի ոչ միայն առավել հին ձեռագրեր, այլև չկան հին պատառիկներ, որպեսզի գերազանց միջոցով ստուգվեմք մեզ հասած գրչագրերի հարազատությունը:

Ղևոնդի առաջին հայերեն հրատարակությունը իրականացրել է Կ. Շահնազարյանը 1857 թ. Փարիզում¹: Նա իր ձեռքի տակ է ունեցել էջմիածնի մատենադարանի Ժե դարի մի ձեռագիր (№ 3070) ընդօրինակությունը: Դեռ մեկ տարի առաջ Կ. Շահնազարյանը հրատարակել էր Ղևոնդի ֆրանսերեն թարգմանությունը²:

Մի քանի տարի անց Պետերբուրգում լույս տեսավ Ք. Պատկանյանի կատարած ուսուերեն թարգմանությունը³:

Երկար ժամանակ անհայտ մնալուց հետո օտար լեզուներով թարգմանվելը արագորեն հայտնի դարձրեց Ղևոնդին բանասիրական շրջաններում:

Ղևոնդի բնագրի ավելի ընտիր հրատարակությունը⁴ լույս տեսավ Կ. Եղյանի շանքերով, սակայն բնագիրը հրատարակության էր պատրաստել Ստ. Մալխասյանը: Այս հրատարակությունը իրականացնելու համար օգտագործվել են թե Կ. Եղյանին պատկանող Ժե դ. մի ձեռագիր (4584), թե՛ հնագույն ԺԳ դարի 1902 թվահամարը կրող գրչագիր:

Ղևոնդի պատմության մեջ եղած Օմարի և Լևոն կայսեր նամակները թարգմանված են անգլերենի Ա. Ջեֆրիի⁵ կողմից:

Սակայն մինչև այժմ Ղևոնդը չէր ունեցել աշխարհաբար թարգմանություն: Սույն թարգմանությունը կատարել ենք Ստ. Մալխասյանի պատրաստած բնագրից, հարկ եղած դեպքում նկատի ունենալով նաև ֆրանսերեն, ռուսերեն և անգլերեն վերոհիշյալ թարգմանությունները:

Ուղարաց Ը դարու հայ հեղինակ Ղևոնդ երիցու պատմագրության, էջմիածին, 1977, Ա, էջ 38—45:

¹ Արշալանք արաբաց ի Հայս, արարեալ Ղևոնդ վարդապետի Հայոց, ի լույս ընծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1857: Այս տպագրության առթիվ տես՝ Н. Petermann, Zeit. der Deutschen Morg. Ges. 1861, s. 39398:

² Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Armenie, par l'éminent Ghevond, trad. par G. Ghahanazarian, Paris, 1856.

Ֆրանսերեն թարգմանության առթիվ ֆրանսիացի արևելագետ Մուլը գրեց մի կարճ զեկուցում, Մասսեաց Աղանի, 1856, էջ 243—244:

³ История халифов вардапета Гевонда — писателя VIII в. /К. Патканян/, СПб, 1862.

⁴ Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Այս հրատարակության առթիվ տես՝ F. Müller, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1888. Թարգմ., Հանդէս ամսօրեայ, 1888, էջ 123—129:

⁵ A. Jeffery, Ghevond's text of the correspondence between Omar II and Leo III, Harvard Theological Review, 37 (1944), p. 269—332.

Թարգմանելով հանդերձ Վերոհիշյալ հրատարակությունից, օգտվել ենք նաև հնագույն (№ 1902) գրչագրից: Այսպես օրինակ, հայկական Նախնական տեղանունը տպագիր օրինակում ՆԱԽՋԱՆԱՆ ձևով է տրված, իսկ մենք նախընտրել ենք հնագույն ձեռագրի ՆԱԽՃԱՆԱՆԸ, որը պատմականորեն նիշտ ձևն է:

Կ. Շահնազարյանի մատ (թե հայերեն. բնագրում, թե ֆրանսերեն թարգմանության մեջ) Ղևոնդի Պատմությունը բաժանված է ութ գլխի, որը կամայական գլխակարգության է՝ հարմարեցված վերնագրերով, իսկ Ք. Պատկանյանը ունի ինն գլուխ. դարձյալ հարմարեցված վերնագրերով:

Ս. Մալխասյանը, ըստ 4584 թվահամար ձեռագրի, Ղևոնդի բնագիրը հրատարակել Ա.—ԽԲ (1—42) գլխակարգությամբ, մինչդեռ մյուս ձեռագրերի (1902, 3070, 5501, 3583) գլխակարգությունը Ա.—ԽԹ (1—49) է, որը ոչ մի հրատարակության մեջ չի արտահայտվել: Բացի այդ 1902 թվահամար ձեռագրում եղած վերնագրերը, որոնք գլխի համարից առաջ են գրված և մանր ձեռագրով, իջեցրել է համարից ներքև, որպես գլխի առաջին տողը (կամ տողերը):

Այս ձեռագրից տպագիր օրինակի մեջ մտցվել է նաև նրա նիշատակարանը:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ա՛

Նախ և առաջ (ներանց մասին), որ ամիր ալ-մումնիք² կոչվեցին:

Քսան տարի իշխանությունը ձեռքում պահելուց հետո մեռավ Մահմետը³: Դրանից հետո Մահմետի իշխանությունը փոխանորդեցին Աբու Բաքրը⁴, Ամրը⁵ և Օթմանը⁶, հոռոմներ⁷ աստվածընկալ և բարեպաշտ թագավոր Հերակլեսի⁸ տասնմեկերորդ տարում, (և իշխեցին) երեսուներեք տարի: Քանի դեռ կենդանի էր աստվածապսակյալ Հերակլեսը, ներքանք չէին կարողանում ասպատակ սփռել Հրեաստանի վրա, քանզի նրա քաջության համբավը տարածված էր և զարհուրեցրել էր նրանց: Տիրում էր նա Հրեաստանին ու Ասորեստանին⁹ մինչև իր կյանքի վախճանը:

Եվ երբ հոր՝ Հերակլեսի, փոխարեն թագավորեց որդին, դրանից հետո տեղը զարթնեցրեց շար մարդկանց սիրտը, որպեսզի նրանց միջոցով մեր քրիստոնյա ազգից վրեժ առնի, քանի որ մեղանչել էինք մեր Տեր Աստծու առջև: Սկսեցին գունդ կազմել և զորք գումարել Կոստանդնի իշխանության դեմ (հարձակվել) Հրեաստանի ու Ասորեստանի վրա, քանզի զորավիր ունեին իրենց օրենսդրի¹⁰ պատվերը: Նա որոմ սերմանողներին պատվիրել էր, թե «Ելեք ամբողջ աշխարհի դեմ, նվաճեցեք նրանց ձեր ձեռքի տակ, քանզի մեզ

Վայելելու համար տրված է հրկրի պարարտությունը, կերևք հրկրի ընտրյալների միսը և խմեցեք զորավորների արյունը»: Նրանց սադրում և առաջնորդում էին նաև հրեաները¹¹, որոնք, գնալով Մադիամի¹² բանակատեղին՝ ասել էին նրանց. «Աստված Աբրահամին խոստացավ հրկրի բնակիչներին ծառայեցնել, իսկ մենք նահապետի ժառանգներն ու որդիներն ենք: Մեզանից ձանձրացավ Աստված մեր շար ընթացքի համար և վերացրեց մեր միջից թագավորական գավազանը ու մասնեց մեզ ծառայական ստրկություն: Արդ, դուք ես Աբրահամի զավակներ եք և նահապետի որդիներ: Ելեք մեզ հետ ու փրկեցեք մեզ Հունաց արքայի¹³ ծառայությունից, և միասին կվերցնենք մեր իշխանությունը»:

Երբ այս ևս լսեցին, քաջալերված հարձակվեցին Հրեաստանի վրա: Ապա այս բանը հայտնի դարձավ Հունաց թագավորին, որը գրեց Հրեաստանի զորավարին. «Լսեցի, որ սառակինոսները¹⁴ հարձակման են անցել Հրեաստանի ու Ասորեստանի վրա: Արդ, գումարիր քո զորքը, մարտնչիր նրանց դեմ և արգելք եղիր, որպեսզի չասպատակեն մեր երկիրը և սուր ու կոտորած չբերեն նրան. արդ, սպառազինվելով, կազմիր քո զորքը»:

Իսկ նա, ստանալով օգոստական հրամանը, գրեց իր իշխանության տակ եղած զորագլուխներին, որ ուր էլ լինեն՝ իր մոտ հաճեն: Շուտափույթ միատեղ հավաքվելով, մեծ բանակ կազմեցին և առաջ շարժվելով՝ գնացին ավազակներ¹⁵ դեմ, որոնք զորք կազմած գալիս էին նրանց դեմ: Գնացին միմյանց հանդիպեցին Ապառաժ Ալաբիայի սահմաններում¹⁶. տեսան Մադիամի բանակը, որն անթիվ էր ու բազմամարդ, և մորեխի պարսերի նման էր ուղտերի ու ձիերի անհաշիվ բազմությունը: Ապա Հունաց զորքերը, մեծ անգիտություն ցուցաբերելով, բանակի գումակը բազում ասպարեզներով իրենցից անջատեցին և ճամբարում թողնելով նաև իրենց երիվարները՝ իրենք հետիոտն, սպառազինված՝ գնացին նրանց դեմ պատերազմելու: Արեգակնային տապի ջերմությունից, չոր ապառաժների ու ավազի ղժվարությունից հոգնած և զենքի ծանրությունից ուժասպառ՝ հարձակվեցին թշնամու վրա:

Իսկ նրանք, քանզի հանգստացել էին, շուտափույթ հեծան իրենց երիվարները և հարձակվելով՝ հույների զորքին բազում հարվածներ հասցրին. մնացածներին փախուստի մատնելով և հետապնդելով մինչև հունաց ճամբարը՝ շատերին առհասարակ կոտորեցին: Մնացորդները, հեծնելով երիվարները, փախստական ընկան իրենց երկիրը:

Իսմայելացիք հույների գանձերը ավար վերցնելով և կողոպտելով սրից ընկածներին, խնդությամբ վերադարձան իրենց երկիրը: Այնուհետև տիրեցին Հրեաստանին ու Ասորեստանին, հարկատու դարձրին այդ երկրները և սուրբ Երուսաղեմ քաղաքի եկեղեցիները: Այդ ժամանակվանից հունաց արքային դադարեցին հարկ վճարել Հրեաստանն ու Ասորիքը, քանզի հունաց զորքը չկարողացավ դիմադրել Իսմայելին, և ա տիրեց Հրեաստանին:

Գ Լ Ո Ւ Ն Բ

Իսկ մի տարի անց նրանք սկսեցին խրոխտալ պարսից արքայի դեմ, զորքի բազմություն հավաքեցին և եկան հարձակվեցին պարսից արքայի վրա, որի անունն էր Հազկերտ, Խոսրովի թոռը: Հազկերտը նույնպես իր զորքը ժողովեց՝ պատերազմելու նրանց դեմ, բայց դիմադրել չկարողացավ: Նրա զորքը սրով կոտորվեց, իսկ թագավորին¹⁷ խփեցին սուլանեցին:

Դրանից հետո կործանվեց վերացավ պարսից թագավորությունը, որի իշխանությունը 481 տարի¹⁸ էր տևել: Իսմայելացիք, ավարի առնելով երկիրը, արքունի գանձերն իրենց երկիրը տարան:

Զորքի մի մեծ հատված բաժանվելով՝ Պարսկաստանի կողմից ասպատակեց հայոց երկիրը և գերեց մարաց ավանները¹⁹, Գողթն գավառը և Նախճավան դաստակերտը: Տղամարդկանց շատերին սրի քաշեցին, այլոց գերեվարեցին կանանցով ու մանուկներով և անցկացրին Երասխ գետից, Զուղայի²⁰ հունով: Այս զորքը երկուսի բաժանվեց. մի մասը գերիներին վերցնելով դարձավ իր երկիրը, իսկ մի գունդ էլ առանձնանալով՝ ասպատակեց Արտազ գավառը, (հարձակվեց)

հունաց զորավարի վրա, որի անունն էր Պոռկոպ: Սա բանակ էր դրել Կողովիտ գավառում, Բաղուձորի և Մարգուցայրի սահմանի վրա: Թեոդորոս իշխանը²¹, որ Ռշտունյաց տոհմից էր, եղելությանն իրազեկ լինելով, ազդարարեց Պոռկոպ զորավարին, թե՛ Իսմայելի²² ավարառու զորքը ելել է ու գալիս է մեր դեմ²³:

Իսկ դա զորքի բազմությանն ապավինելով և ոչ՝ Աստծուն, որը հաջողություն է տալիս պատերազմներում, հայոց իշխանի խոսքերին կարևորություն չտվեց, և սա դառնացած Հայոց աշխարհի կորստյան և զորավարի անտարբերության համար չկարողանալով համբերել, այլ մտնելով՝ երկրորդում և երրորդում էր իր խոսքը: Զորավարը, բարկանալով իշխանի վրա, իր ձեռքում եղած գավազանը նետեց նրա ետևից:

Թեոդորոսը զայրացած դուրս եկավ նրա մոտից և իսկույն հրամայեց իր իշխանության տակ եղած զորքերին՝ «զրահավորվեցեք և ելեք Իսմայելի դեմ: Նրանք, իրենց երիվարները հեծնելով՝ դարանամուտ եղան այն բլրի ետևում, որը Եղբարք էին կոչում: Կիրճերի մուտքը կտրելով՝ նրանցից (արաբներից) շատերին կոտորեցին և կողոպտելով ընկածներին, թողեցին (Պոռկոպ) զորավարին ու գնացին Գառնի²⁴ գավառը:

Ապա Պոռկոպը ևս իր զորքին հրաման տվեց հարձակվել թշնամու վրա. սակայն Իսմայելի զորքը նրանց վրա հարձակվեց, հույների մեծ մասին կոտորեց և, այլոց փախուստի մատնելով, հետապնդեց մինչև ճամբարը, իսկ իրենք (արաբները) իրենց բանակատեղին վերադառնալով՝ հանգրստացան: Ասում են, թե հունաց զորքի թիվը վեց բյուրից ավելի էր, իսկ իսմայելացիք նվազ, քան մեկ բյուր: Հաջորդ օրը ճամբարում կուտակված ավարը հավաքելով (արաբները) վերադարձան, գնացին իրենց երկիրը:

Այս բանը կատարվեց Իսմայելի իշխաններ Աբու Բաքրի, Օթմանի և Ամրի քսաներկուերորդ տարում: Նրանք երեք տարի դադարեցին Հայոց աշխարհի վրա հարձակվելուց: Ապա իրենց իշխանության քսանվեցերորդ տարում ծանր զորքով դարձյալ հարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա:

Հոռոմոց կայսեր Հերակլիսի թոռ Կոստանդին՝ երկրորդ տարում Թեոդորոս իշխանը տեղեկացավ, որ թշնամին հարձակվել է մեր երկրի վրա²⁵:

Վերցնելով իր զորքը՝ նա կամենում էր Զորա²⁶ ճանապարհի կիրճերը գրավել, սակայն չկարողացավ նրանցից առաջ ժամանել, քանզի թշնամիները, թևավոր օձերի նման, օդաթև արագությամբ հարձակվելով, իրենց ետևում թողնեցին հայկական զորքը և առաջանալով ընթացան դեպի Դվին մայրաքաղաքը: Նրանք քաղաքը պատերազմելու ընդունակ այրերից թափուր գտան, քանզի ամենքը Թեոդորոս իշխանի հետ գնացել էին, և միայն կանայք, մանուկներ և այլ խառնիճադանջ (բազմություն) կար, որի մեջ պատերազմելու ընդունակ այրեր չկային: Հասան քաղաք, անմիջապես գրավեցին ամրոցը և այնտեղ գտնվող տղամարդկանց կոտորեցին, իսկ կանանց ու մանուկներին՝ երեսունհինգ հազար հոգի, գերեվարեցին:

Արդ, ո՞վ արդյոք կարող է արժանավորապես ողբալ աղետի թշվառությունը, քանզի ամեն կողմից անելանելի ծանր դրության մեջ էին: Սուրբ եկեղեցիները, ուր հեթանոսները չպետք է մտնեին, քանզի ամեն ու քայքայված, անօրենների ոտից կոխան էին դարձել: Քահանաները սարկավազներով ու պաշտոնյաներով հանդերձ ժպիրհ և անողորմ թշնամիների սրով խողխողված էին: Բազում փափկասուն տիկնայք, որոնք նեղության փորձանքի չէին ենթարկվել, գանահարության տանջանքներ կրելով՝ քարշ էին տրվել հրապարակները, ողբ ու կոծ էին անում վրա հասած օրհասի համար: Այլև գերյալների բազմությունը, ուստրերով ու դուստրերով, նույն տագնապի, հեծության և հառաչանքի մեջ էր: Քանզի չգիտեին, ո՞ր մեկին առավել ողբալ՝ անօրենի սրով խողխողվածների՞ն, թե՞ կենդանի մնացած ուստրերին ու դուստրերին, որոնց խլել տարել էին՝ Քրիստոսի հավատքին ու հոգևոր աստվածային փառատրություններին օտարացնելու համար: Շատերը թեպետ ողբով լաց էին լինում ողորմելի տեսքով իրար վրա ընկած արյունաթաթավ դիակների համար, սակայն ի վիճակի չէին նրանց մարմինները հավաքել և գերեզ-

մանին հանձնել: Ի դեպ այստեղ հարմար են մարգարեի ողբի խոսքերը. «Ով Աստված, հեթանոսները մտան քո ժառանգությունը, պղծեցին քո սուրբ տաճարը, քո ծառաների դիակները շարտեցին որպես երկնքի թռչունների կեր, իսկ քո սրբերի մարմինները երկրի գազանների առջև (նետեցին), և մարդ չկար որ թաղեր* նրանց»²⁷: Այս ամեն պատահասային անցքերը, որոնք այն ժամանակ Հրեաստանում էին եղել, այժմ մեզ մոտ կատարվեցին՝ մեծ տագնապ պատճառելով:

Իսկ հայոց զորքը, նախարարներով ու (Թեոդորոս) իշխանով մեկտեղ, երբ տեսան, թե ինչպես ավազակները սաստիկ նեղում են, նրանց ռազմիկ այրերի ձեռքերը թուլացան և չկարողացան ավարառու թշնամու վրա հարձակվել, քանզի թեպետ տեսնում էին իրենց կանանց և մանուկներին գերի տարված, բայց, քանի որ նվազ էին թվով, չկարողացան դուրս գալ նրանց դեմ, այլ նստած ողբ ու կոծով ավաղում էին իրենց կանանց և մանուկներին: Իսկ հագարացիք նրանց տարան Ասորիք և այլևս տասը տարի չհարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա:

Ապա նրանց իշխանության երեսունվեցերորդ տարում զորք հավաքելով, դարձյալ հարձակվեցին Հայոց երկրի վրա, և նրանց գլխավորներն էին Օթմանն ու Օգբան: Երբ Հայաստանի սահմանները հասան, երեք խմբի բաժանվելով՝ ասպատակ սփռեցին: Մի խումբը, գնալով Վասպուրականի կողմը, գրավեց ավաններ և ամրոցներ, որոնք ձգվում էին մինչև Նախճավան քաղաքը: Մի խումբը գնաց Տարսնի կողմերը, իսկ մի խումբն էլ, հասնելով Կոզովիտ, պաշարեց Արծափ** ամրոցը: Բերդի մուտքը գտնելով, (թշնամիները) գիշերը գաղտագողի նրա վրա բարձրացան, քանզի պահապանները քնած էին, և գրավեցին ամրոցը: Այնտեղ գտնվող տղամարդկանց կապանքների տակ դրեցին, այնուհետև իրենց սանձարձակության տալով՝ սկսեցին զազրելի պղծություններ խառնակվել կանանց հետ:

Սակայն ամենատեսն Աստված գթալով՝ չլքեց իր անվան հավատացողներին, այլ գործված շարիքների վրեժն առնելու

* Սաղմոս ԶԸ, 1—3:

** Բնագրում՝ Արծափաց:

համար ուղարկեց Թեոդորոս իշխանին, որը 600 զինավառ ռազմիկներով արագաթև հարձակումով արծվի նման անմիջապես խոյացավ ավարառու թշնամու վրա, կոտորեց մոտավորապես 3000 թշնամու, կապվածներին արձակեց, իսկ ոսոխի փոքրաթիվ մնացորդներին փախուստի մատնեց: (Հայ ռազմիկները) գերյալներին վերադարձրին և թշնամու ավարն ու կողոպուտը ժողովելով՝ խնդությամբ վերադարձան՝ փառավորելով Աստծուն, որ իրենց վրեժը լուծեց թշնամիներից: Իսկ այն (արաբական) զորքը, որի մասին նախապես պատմել եմ, առնելով ավարը և գերիներին, գնաց Ասորիք և դրանից հետո երկու տարի դադար տվեց:

Այս շարիքները գործելով իրենց [իշխանության] օրոք՝ Իսմայելի իշխաններ Աբու Բաքրը, Օթմանը և Ամրը վախճանվեցին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

Նրանցից հետո իշխանությունն անցավ ոմն Մուավիայի²⁸, որն իշխեց տասնինն տարի չորս ամիս ու վախճանվեց:

Այն մասին, թե ինչպես նրա օրոք կար Գրիգոր²⁹ իշխանը և ինչպիսի անցքեր տեղի ունեցան մեր Հայոց աշխարհում, և իշխանների մահը:

Սրա իշխանության առաջին տարում և Հերակլեսի թոռ Կոստանդին կայսեր քսանհինգերորդ տարում տաճկաց իշխանն սկսեց զորք գումարել Հայոց աշխարհի դեմ: Այս մասին տեղեկանալով՝ Կոստանդին թագավորը հրամայեց Կիլիկիայի կողմերում գտնվող զորավարին՝ ելնել նրանց դեմ: Նա իշխանությունից հեռացրեց Թեոդորոս իշխանին՝ Պոռկոպ զորավարի հանդեպ գործած նենգության պատճառով և նրա փոխարեն կարգեց ոմն Սմբատի³⁰ Բագրատունյաց տոհմից և նրան ուղարկեց իր զորավարի հետ: Նա գրեց Թեոդորոս Ռշտունուն³¹, որը նախապես (հայոց) իշխան էր, ասելով՝ «քո ձեռքի տակ եղած զորքով մեզ հետ ելիր պատերազմի»: Սա չկամեցավ պատերազմի ելնել: Նա երկրորդ անգամ գրեց՝ «եթե մեզ հետ չելնես թշնամու դեմ, ապա այնտեղից վերադարձին քո տունը կջնջենք մեր ազգատոհմերի միջից»:

Վախենալով սպառնալիքից՝ [Թեոդորոսը] սպառազինեց իր որդի Վարդին, որպեսզի գնա Սմբատ իշխանի հետ, սակայն պատվիրեց նենգություն գործել բարեկամների դեմ և միաբանել թշնամու հետ: Սա գնաց հունաց զորավարի մոտ, և բոլորը չվեցին Ասորիքի կողմերը, անցնելով Նփրատի ծանծաղուտը: Թեոդորոսի որդին, մերձենալով զորավարին, խնդրեց իրեն նավակամուրջների պահապան կարգել, և սա հրամայեց նրան պահպանել ծանծաղուտի խելերը:

Երբ միմյանց դեմ պատերազմ սկսելով՝ նրանք բախվեցին իրար, և երկու կողմերից էլ հարվածներ տեղացին, տաճկաց զորքը դարձյալ զորացավ զատկի մեծ շաբաթ օրը, փախուստի մատնելով հունաց զունդը: Թեոդորոսի որդին հենց որ տեսավ Իսմայելի հաղթանակը, համարձակ գետի այն կողմն անցավ և կտրեց կամուրջի լարերը, որպեսզի փախստականները չփրկվեն, իսկ նրանք (արաբները), շրջապատելով հունաց զորքը, ոմանց գետավեժ արեցին, ոմանք էլ ազատվեցին՝ Հունաց երկիրը փախչելով: Այնուհետև հունաց արքան հուսալքվեց, քանզի գիտակցեց, որ Տիրոջից էր իր իշխանությանը հասած ձախողությունը, և այլևս չհարձակվեց Իսմայելի վրա:

Իսկ Իսմայելի իշխանը հրովարտակ գրեց Հայոց աշխարհը, ասելով՝ «եթե ինձ հարկ չվճարեք և իմ իշխանության լծի տակ չմտնեք, ամենքիդ սրով կկոտորեմ»: Այն ժամանակ միասին ժողով գումարեցին հայոց քահանայապետ Ներսեսը³², Սուրբ Գրիգոր (եկեղեցու) շինողը, մեր երկրի իշխաններն ու նախարարները և հանձն առան իսմայելցիների բռնապետությանը հարկ վճարել: Սրանցից պատանդներ խընդրեցին և տվեցին Հայաստանի նախարարներից երկուսին՝ Գրիգորին՝ Մամիկոնյան տնից և Սմբատին՝ Բագրատունի տնից: Սրանց տարան տաճկաց իշխան Մուավիայի մոտ, որը Հայոց աշխարհին տարեկան 500 դահեկան հարկ նշանակեց, որի (փոխարեն) աներկյուղ ապրելու էին իրենց բնակավայրերում:

Իշխանության երկրորդ տարում Մուավիան իր մոտ կանչեց Գրիգորին ու Սմբատին, որոնք պատանդ էին արքունի դռանը և Գրիգորին տալով հայոց իշխանի (Հայաստանի իշ-

խանութիւն) պատիւը՝ բազում մեծարանքով առաքեց մեր Հայոց աշխարհը:

Սրա իշխանութեան օրերին խաղաղութիւնն էր իշխում: Նրանից հետո իշխեց Մուսաբեկի որդի Նզիրը³³: Նա ապրեց երկու տարի և հինգ ամիս ու վախճանվեց: Նա Հայոց աշխարհից նույն (վերահիշյալ) հարկի սակը (հարկաշահիւր) վերցրեց:

Նրանից հետո (իշխեց) Մուսանի որդի Աբդը-Մելիքը³⁴, որը քսանմեկ տարի մնալուց հետո վախճանվեց:

Այսպիսին էր նրա վարքը. նա ժանտ անձնավորութիւն էր և կատաղի պատերազմող: Նրա իշխանութեան երկրորդ տարում տաճիկների մեջ սաստիկ խռովութիւն ու պատերազմ ծագեց և նրանց միջև շատ արյունահեղութիւն եղավ: Նրանց մոտ պատերազմը երեք տարի սաստկացավ, և անթիվ սպանութիւններ եղան նրանց մեջ³⁵, այնպես որ իրականացավ Դավթի մարգարեութիւնը, որն ասում է. «Նրանց սրերը խրվելու են իրենց սրտերի մեջ, և աղեղները փշովելու են»: Քանզի մեր քրիստոնյա ազգերի մեջ թափված անպարտ արյան և անողորմ կոտորածների փոխարեն իրավացիորեն թափվեց վրիժապարտ արյունը, և Աստված հենց նրանց ձեռքով առավ իր ծառաների անարգանքների վրեժը:

Իսկ Հայոց Գրիգոր իշխանը իր տիրութեան օրերին մեր Հայոց աշխարհը խաղաղեցրեց ամեն տեսակ թշնամութիւններից ու հարձակումներից: Նա աստվածերկյուղ մարդ էր, եղբայրասեր, օտարասեր, աղքատների դարմանիչ և աստվածապաշտութեան հավատքի մեջ կատարյալ: Նա Արագածոտն գավառի Արուս³⁶ ավանում շինեց մի տուն աղոթից, Տիրոջ անվան փառքի տաճար, գեղեցիկ վայելչակազմ զարդարված՝ ի հիշատակ իր անվան:

Տաճիկների միջև տեղի ունեցող պատերազմի ժամանակ հարկատվութիւնից դադարեցին Հայաստանը, Վիրքն ու Աղվանքը, երեսուն տարի ծառայելուց հետո: Նրանք երեք տարի ապստամբ մնացին: Իսկ չորրորդ տարում մեր Հայոց աշխարհին տիրեց հյուսիսային ազգը, որ կոչվում էր խաղիրներ³⁷: Նրանք պատերազմում սպանեցին Գրիգոր իշխանին, բազում նախարարների և վրաց ու աղվանից իշխան-

ներին: Ասպատակ սփռելով մեր Հայոց աշխարհը՝ բազում գաղառներ և ավաններ գրավեցին, ապա վերցնելով ավարք և գերյալներին՝ գնացին իրենց երկիրը:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե

Աշոտի³⁸ իշխանութեան, հոռոմների³⁹ պատճառած հրդեհների և Աշոտի մահվան մասին:

Գրիգորի մահվանից հետո իշխանութիւնն անցնում է Աշոտ պատրիկին, որը երեւելի այր էր, Հայաստանի նախարարների մեջ՝ նախամեծար: Նա Բագրատունյաց տոհմից էր, ճոխ և պերճ իշխանութեամբ, իսկ երկրային վարքով միշտ զգաստ էր, առաքինասեր, ամենքից ավելի ազնվական և ծանոթ Աստուծո երկյուղին, հոգատար էր ամեն տեսակ բարեգործութեան, ջանասեր՝ ուսումնառութեան մեջ: Զարդարում էր Աստուծո եկեղեցիները ճարտասան վարդապետներով և եկեղեցական պաշտոնյաների բազմութեամբ: Պատվում էր [եկեղեցիները] իր գանձերից վերցրած երեւելի սպասքներով: Իր ոստանում շինեց Դարյունից եկեղեցին և Քրիստոսի մարդեղութեան մեծասքանչ զորութեամբ Վենդանազիւր պատկերը բերեց արևմուտքից և զետեղեց նրա մեջ և նրա անվամբ՝ էլ կոչեց եկեղեցին:

Նրա իշխանութեան առաջին տարում զարմանալի տեսքով վարսավոր աստղ երևաց, որի ետևից սյունաձև փայլով ճաճանչ էր փողփողում, և քրը կոչում էին գիսավոր աստղ: Սա նշան եղավ սովի, սրի և մեծ սասանութեան:

Հուստիանոս (Հուստինիանոս)⁴⁰ կայսրը իր թագավորութեան երկրորդ տարում և Աշոտ պատրիկի իշխանութեան ժամանակ բազում զորքեր առաքեց մեր Հայոց աշխարհի դեմ, որոնք ավերեցին մեր երկիրը ավարառութեամբ: Բազում հոյակերտ շինվածքներ հրի մատնելով՝ ավերեցին և ապա վերադարձան իրենց երկիրը:

Հունաց մեծամեծները թշնամանալով այս Հուստինիանոսին, (Հուստինիանոս) կտրեցին նրա քիթը և աքսորեցին ու նրա փոխարեն թագավորեցրին Լեոնին⁴¹, Ափսիմեռոս Տիրերին⁴²

* Սաղմոս, ԼԵ, 15:

* Ամենափրկիչ:

և Թեոդոսին⁴³։ Իսկ Հուստիանոսը, (Հուստինիանոս) գնալով խազարաց աշխարհը, հաքանի՝ խազարաց արքայի դստերը, կնության առավ, նրանից օգնական զորք խնդրելով։ Սա բազում զորք ուղարկեց, և զորքի հետ Հուստիանոսի (Հուստինիանոսի) աներ Տրուեղին⁴⁴, որը հզոր անձնավորություն էր։ Հասնելով Կոստանդնուպոլիս՝ [Հուստինիանոսը] ճակատամարտ տվեց ու հաղթեց հակառակորդներին և վերստին հաստատեց իր թագավորությունը։ Տրուեղը պատերազմի մեջ մեռավ, իսկ [Հուստինիանոսը] խազարների մնացած զորքը բազում պարգևներով և պատվական իրերով ուղարկեց իրենց երկիրը։

Աշոտն իշխանությունը շորս տարի պահեց, իսկ իշխանության շարքորդ տարում Իսմայելի որդիների մի գունդ ասպատակությամբ հարձակվեց մեր Հայոց աշխարհի վրա։ Սրանք հանցանքի որդիներ էին, անօրենության զավակներ և անիրավություն էին գործում Մարաց [կոչված] ավաններից։ Խրամում, Ջուղայում և Խոշակունիքում։ Տղամարդկանց հարկապահանջությամբ խոշտանգում էին, իսկ կանանց զազրելի պղծությամբ կամենում էին խայտառակել, ըստ իրենց անօրենության։

Նրանց չարագործությունների համբավը հասավ Աշոտ իշխանին, որն անմիջապես հրաման տվեց զորքերին ելնել նրանց դեմ։ Ամենքին հարվածելով՝ [հայերը] սրով կոտորեցին ու մնացորդներին փախուստի մատնեցին։ Սակայն սատանայի խորամանկ որդին, երբ տեսավ, որ թշնամու հարվածը սաստիկ է, հրաման տվեց իր զորքերին՝ հավաքված գանձը (ավարը) դաշտում ցրել հայոց զորքի առջև։ Սրանք անխոհեմորեն ընկան ավարի ետևից՝ թուլացնելով նրանց հետապնդումը։ Միայն Աշոտ իշխանը սակավ մարդկանցով հետապնդելով՝ գնում էր նրանց ետևից։ Թշնամիները, իրենց զորացած զգալով, դարձան նրա կողմը և հարվածելով վիրավորեցին Հայոց իշխանին։ Ապա ճիշ բարձրացավ զորքի մեջ, և շուտափույթ հասան ու թշնամուն հարվածելով կոտորեցին։ Վերցնելով իշխանին՝ նրանք բերեցին Կոզուլիտ՝ կարեվեր խոցված վիճակում։ Այնտեղ մահճում փառավորապես վախճանվեց ու թաղվեց իր հանգստյան կացարանում՝ Դարյունը գլուղում։

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ

Ճահճուտի կովի մասին։

Մեր պատմածից հետո, դարձյալ զորք ուղարկեց հունաց արքան, որին Ափսիմերոս էին կոչում, Հուստիանոս կայսեր հաջորդը, և հրամայեց բռնել Սմբատին⁴⁵, Վարազտիրոցի որդուն, որն իբր քինախնդիր էր եղել հունաց զորքից ոխ պահելով իր հոր՝ Վարազտիրոցի, մահվան համար, որին սպանել էին հոռոմները։ Գալով՝ պատերազմեցին նրա դեմ Քայիկ կոչված ճահճուտ դաշտում։ Հայոց զորքը բազում հարվածներ կրեց, քանզի փոքրաթիվ էր, հունաց զորքից էլ շատերն ընկան։

Երբ Սմբատը տեսավ, որ չի կարող դիմադրել հունաց զորքին, փախուստի դիմեց և սակավ մարդկանցով հեռացավ, իսկ հունաց զորքը դարձավ իր երկիրը։

Գ Լ Ո Ւ Խ Է

Կպատմեմ դարձյալ այն անտանելի աղետների մասին, որ մեզ հասան Իսմայելի տոհմից։

Աբդլ-Մելիքի իշխանության տասնվեցերորդ⁴⁶ տարում դարձյալ նրա սիրտը շարասեր սատանայից գրգռվեց, և նա հրամայեց իր զորքերին հարձակվել մեր երկրի վրա։ Սրանց զորագլուխն էր արյունարբու և դիվահար Մահմետը⁴⁷, որը երգմամբ անօրինության դաշինքն էր կնքել իրենց իշխանի հետ՝ իր սուրբ պատյան շղենը մինչև մեր երկրի սիրտը ներթափանցելը։ Նա խրոխտալով գնաց հասավ մինչև Ջերմաձոր գավառը և ում որ հանդիպում էր՝ սուրբ գործի դնելով անխնա կոտորում էր, ըստ իրենց խոստման։ Շատերը, առաջվանից տեղյակ լինելով, քաշվել էին, ապաստանելով բերդերի ամրոցները։ Նա բազում ամրոցներ խաբեությանբ գրավեց, քանզի կեղծ խոսքերով խաղաղության կոչ էր անում, սակայն երբ վստահելով՝ իջնում էին ամրոցներից, սուրբ գործի դնելով կոտորում էր տղամարդկանց, իսկ կանանց ու մանուկներին գերեզմարում։ Նա բազում նեղություն և տագ-

* Հովհ. Ը, 44։

նապ պատճառեց մեր երկրին, այնքան որ մարդիկ [մահը] նախընտրելով այսպիսի տառապանքներով ապրելուց՝ երանի էին տալիս մեռյալներին, որոնք խաղաղ մահվամբ աշխարհից հեռացել էին:

Երկու տարի հետո, ամբարշտության գազաթնակետին հասնելով, իր մահաբեր թույնը դուրս տվեց և մահ էր նյութում սուրբ Գրիգորի ուխտի⁴⁸ դեմ: Քանզի նրանք (արաբները) տեսել էին երեւելի և պատվական սպասքների վայելչությունը, որ մեր երկրի թագավորների, իշխանների ու նախարարների ձեռքով էին հավաքված: Տեսան և քահանայական դասի հրեշտակակերպ կարգավորությունը, ինչպես նաև վարդապետների ու [եկեղեցու] պաշտոնյաների բարեկարգությունը և լսեցին երկրի վրա հրեշտակային երգերը: Նրանց սրտերը նախանձով խոցվեցին և դավաճանաբար մահաբեր կորստյան որոգայթ նյութեցին նրանց դեմ:

Անօրենների մի գունդ գնաց օթեանելու նրանց հարկի տակ: Գիշերը զարթնելով՝ իրենց ծառաներից մեկին խեղճամահ արեցին ու նետեցին խոր փոսի մեջ: Առավոտը լուսանալուն պես գնալու նպատակով ելան և հարցրեցին այն ծառայի մասին, որին իրենք խողխողել էին, ու լզտան և բազում նեղություն ու տառապանք պատճառեցին եկեղեցու ուխտին: Ապա փնտրելով գտան խոր փոսի մեջ, ուր գցել էին, և անմիջապես սուտ մեղադրանքի պատրվակ դարձնելով՝ ձերբակալեցին ամենքին, փոքրից մինչև մեծամեծները, ու բանտ նետեցին: Նրանք նամակ գրեցին արյունարբու Մահմետին, թե «այս և այս արեցին մեզ, արդ, որպիսի՞ մահվամբ պետք է պատժվեն»: Իսկ նա, իմանալով, [հրամայում է] ըստ իրենց կամեցողության դատել նրանց և եկեղեցու ունեցվածքը ավարի տալ: Անիրավ հրամանն ստանալով՝ դահիճները իրար հետ մրցելով ելան իրենց հոր՝ սատանայի, հրամանը կատարելու, որն ի սկզբանե մարդասպան էր և ճշմարտության մեջ չմնաց*, ինչպես Տիրոջից սովորել ենք: Ամենքին բանտից շղթայակապ դուրս բերելով՝ նախ ոտքերն ու ձեռքերը ծայրակոտոր արեցին և ապա փայտից կախելով՝ նրանց կյանքից զրկեցին:

Արդ, ո՞վ կարող է առանց արտասուքի պատմել անտանհ-

* Յովհ. Ը, 44

լի աղետները, որ նրանց հասան. սուրբ եկեղեցին զրկված էր բեմի բարեզարդությունից և լռել էր աստվածային փառատրության ձայնը: Նրա հետ լռել էին հոգևոր և բանավոր պատարագների կարգերը, որ սրբերը ջանասիրտությամբ մատուցում էին միակ մաքրագույնին: Շիրեւ էր և լապտերների պայծառությունը, որով գիշերը ցերեկվա նման լուսավորվում էր: Դադարել էր և անուշահոտ խունկերի բուրմունքը և քահանաների մաղթանքը, որով ժողովրդի փառատրությունը նվիրում էին արարչին և մարդասեր Աստծուց խաղաղություն էին հայցում: Կարելի է միանգամայն ասել, որ տիրոջ խորանն ամենայն վայելչությունից դատարկվել էր: Ո՞վ Քրիստոսի երկայնամտություն, ինչպե՞ս արդյոք թույլ տվեց անօրեններին՝ զրպարտել իր փառավորիչներին և դառն մահվան [դատապարտել]: Այլ նա ժամանակավոր մահվամբ կամեցավ հավիտենական կյանք պարգևել, որպեսզի նրա շարժարանքներին կցորդ լինելով՝ նրա փառքին էլ հաղորդակից լինեն, և քանի որ Քրիստոսի խաչակից եղան, նրա հետ էլ կթագավորեն: Նրանք, որ մեռան նրա հետ, նրա հետ էլ հարություն կառնեն և հավիտյանս հավիտենից կժառանգեն խոստացված երանությունը: Իսկ սատանայի գործակալները նրա հետ կժառանգեն իրենց համար պատրաստված բազմատեսակ տանջանքների դառնությունը, հուրը, խավարը, անվախճան որդը, աչքերի լացը և ատամների կրճատոցը, որոնց տեսակները գիտի նա, որ պատրաստել է դրանք: Այս ամենը գալու է բոլոր նրանց վրա, որ անօրինություն են գործում:

Իսկ Մահմետը, որի մասին պատմեցինք, այս ամեն շարիքները գործելուց հետո բազում ավարով, գնաց Ասորեստան, իսկ մեր երկրի բնակիչները մնացին իբրև կրակից ծխաղող և խոզերի ոտքերի տակ փխրված ցորենի խուրձ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ը

Երբ Մահմետ զորավարը Ասորիք գնաց, Հայոց աշխարհի վրա իր փոխարեն իշխան թողեց իսմայելացիներից մեկին⁴⁹. Սա վատ խորհուրդ հղացավ՝ Հայոց աշխարհից նախարարական ազատախումբ տոհմերը, իրենց հեծյալներով

հանդերձ, մեջտեղից վերացնելու նրա նենգ խորհուրդը անմիջապես հայտնի դարձավ Սմբատին, որը Բագրատունի տոհմից էր, և այլ նախարարների ու նրանց հեծյալներին։ Երբ նա իմացավ դավադրությունը, իր մոտ կանչեց ազատանի դասից տոհմակիցներին՝ Աշոտ իշխանի որդի Սմբատին, Թեոդորոս իշխանի որդի Վարդին, իր եղբորը՝ Աշոտին, և այլ նախարարներին։ Խորհում էր հնար գտնել, որով կարելի կդառնար իրենց անձերը փրկել։ Վերջապես խորհրդաժողովը որոշեց հեռանալ երկրից և գնալ հունաց թագավորի մոտ։

Ապա Վասպուրական երկրի⁵⁰ նախարարներից ոմանք բաժանվելով՝ գնացին Վասպուրականի կողմերը, այն դաշտավայր մարզը, որն Առեստակողմ է կոչվում։ Այնտեղ բնակվում էր ոմն միայնակյաց, որի մոտ գնացին գործի որպիսության մասին հարցնելու, քանզի սուրբ այր էր, ընտրյալ և լի հոգևոր իմաստությամբ։ Սակայն նա ողբալով ու ավաղելով մեր երկրի կորուստը, եկեղեցիների կործանումը և նախարարական տոհմների վերանալը, ոչինչ չկարողացավ հանձնարարել, այլ միայն [խորհուրդ տվեց] խոհեմ լինել և զգուշանալ նենգությունից։ Ապա նրանց վրա աղոթք կարգավորվեց՝ հանձնեց Տիրոջ շնորհներին և բաց թողեց նրանց։

Նրանք, ընթանալով Երասխ գետի եզիրքով, անցան Ուղայի սահմանը ու հասան Ակոռի մեծ ավանը։ Իսկ Իսմայելի զորքերը, որոնք նախճավան քաղաքում էին, ընկան նրանց ետևից և հետապնդելուց չդադարեցին, քանզի հինգ հազարից ավելի էին և կամենում էին կենդանի կլանել նրանց։

Երբ հայոց զորքերը տեղեկացան ավարառու թշնամու մասին, որը շարժվում էր նրանց դեմ, վեր կացան, անցան Երասխ գետը, բանակ դրեցին Վարդանակերտ ավանում, իսկ տաճկաց զորքերը հետապնդում էին նրանց։ Հայոց զորքերը պատգամ հղեցին տաճկաց զորքերին՝ ասելով. «Ինչո՞ւ եք մեզ հետապնդում, ինչո՞ւ եք մեղավոր ձեր առջև։ Ահավասիկ մեր երկիրը ձեր առջև է, ձեզ ենք թողել մեր բնակավայրերը, մեր այգիները, անտառներն ու անդափանները։ Արդ, ինչո՞ւ եք նաև մեր անձերը պահանջում։ Թույլ տվեք մեզ հեռանալ մեր սահմաններից»։

Սակայն Իսմայելի զորքերը չկամեցան լսել նրանց, քանզի Տերը կարծրացրել էր նրանց սրտերը, որպեսզի սրի բերան

ընկնեն։ Իսկ հայոց զորքերը, ամրացնելով ավանի փողոցները, պահապաններ կարգեցին մինչև առավոտը լուսանալը և իրենք ամբողջ գիշերը աղոթքի հսկումի մեջ էին, հայցելով ամենայնի Տիրոջից նրա մեծագոր աջի օգնականությունը և արդար դատել իրենց և թշնամիների միջև։ Արևածագին, երբ առավոտյան ժամերգությունը վերջացավ, իսկույն հոգևոր պատարագ մատուցեցին, և արժանավորները հաղորդվեցին Տիրոջ մարմնով ու արյամբ, այն համարելով իրենց անձերի նկատմամբ վերջին անհրաժեշտ հոգսը։ Ապա թեթև կերակրով իրենց մարմինները զորացրին և անմիջապես վեր կենալով՝ հարդարեցին գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ, ու պատերազմն սկսվեց։ Այնտեղ մեծագոր Աստվածն օգնության հասավ հայոց զնդին, և թեպետ երկու հազարից նվազ էին, սակայն շատերին հարվածելով՝ սրի քաշեցին։ Ցրտաշունչ սառնամանիքի օրեր էին, և դառնաշունչ օդը առավել ևս սաստկանալով՝ զրկեց Իսմայելի զորքին իր արի զորությունից, քանզի ամբողջ գիշերը ձյան վրա էին օթազայել (անցկացրել), իսկ լուսածագին ընկան սրի բերանը։ Ովքեր սրից ազատվեցին՝ ընկան Երասխ գետը, որն օդի խստությունից սառել էր, և երբ զորքի բազմությունը ելավ սառույցի վրա, սառույցն անմիջապես շարվեց, խորասույզ խեղդվեցին բոլոր սրից փախածները և հեղձամահ եղան։

Մի փոքր մասը՝ մոտավորապես 300 մարդ, փախուստի դիմելով՝ ապավինեց տիկին Շուշանին։ Սրանց իր զորքով հետապնդեց Աշոտի որդի Սմբատը, կամենալով փախուստականներին սրի անցկացնել։ Նրան ընդառաջ ելավ տիկին Շուշանը⁵¹ և բազում աղերսանքով ու խնդրանքով փրկեց նրանց՝ մերկ, բոկոտն, հետիոտն և վիրավոր վիճակում, որոնց, վերցնելով [իր մոտ], վերքերը կապեց, առողջացրեց և հանդերձներ հագցրեց։ Տվեց նաև գրաստ իր երամակից և առաքեց Իսմայելի իշխան Աբդ-Մելիքի մոտ, որի համար նրանից մեծ շնորհակալության և մեծամեծ պատիվների արժանացավ։

Իսկ Հայոց զորքերը՝ լիացած թշնամու ավարով, իրենց հաղթության ավետիսն առաքեցին հունաց թագավորին։ Ավարից նրան ընծա ուղարկեցին արաբական ձիեր՝ ընտիր երիվարներ և ընկած դիակների քթերը կտրելով նրան հղեցին

ընծայի հետ: Կայսրը, այս նվերն ստանալով մեծապես գոհությամբ մատուցեց Արարչին, ինչպես նաև շնորհակալություն հայտնեց Սմբատին և նրա հետ եղած նախարարներին ու նրանց զորքերին: Հստ թագավորական օրենքի՝ հրամայեց նրան կուրապաղատության պատիվ տալ: Իսկ նա, կայսրից պատիվ ստանալով, առավ իր զորքը և գնաց Տայոց⁵² աշխարհը, մտավ Թուխարք կոչված ամրոցը և զգուշանում էր Իսմայելի որդիներին:

Այդ ժամանակ դարձյալ ավարառու թշնամին մի այլ հարձակում գործեց Վասպուրական նահանգի⁵³ կողմերում գտնվող [հայոց] զորքի դեմ. և գալով իրար հանդիպեցին Ռշտունյաց գավառի Գուկանք կոչված գյուղում: Այստեղ նրանք իրար բախվեցին: Երբ տեսան, որ նրանք (հայերը) սակավաթիվ են, սաստկապես հարձակվեցին նրանց վրա, սակայն ողորմածն Աստված՝ այս անգամ ևս գթալով՝ անմիջապես նրանց թիկունք դարձավ, օգնության հասավ: [Հայերը] ամենքին սրի քաշեցին: Բայց միայն երկու հարյուր ութսուն մարդ փախուստի դիմելով՝ ընկավ եկեղեցի: Եվ որովհետև [հայերը] չկարողացան որևէ այլ միջոց գտնել, խորհեցին սրբարանը հրկիզել, սակայն Վասպուրականի իշխան Սմբատը, Աշոտ իշխանի որդին, չթողեց այդ բանն անել, թույլ չտվեց այդ ապիրատությունը գործել: Նա ասում էր «Քավ լիցի, որ ձեռք տանք Տիրոջ փառքի բնակարանին, որը նման հաղթություն պարգևեց մեզ»: Եվ պահպաններ կարգեցին նրան հսկելու մինչև որ ինքը՝ սրբարանը, նրանց ստիպի իրենից դուրս գալ: Քիչ անց Իսմայելի զորականներից մեկը, որ նրանց գլխավորն էր, հաշտություն խնդրեց իր անձի համար, որպեսզի չսպանվի: Դիմեց հայոց զորքին՝ ասելով. «Լսել ենք, որ քրիստոնյաների ազգը ողորմած է, երբ մեկին տեսնում է վշտի մեջ, գթում է և ողորմում: Արդ, ողորմեցեք մեզ և մեր անձերը մեզ պարգևեցեք, իսկ մեր ինչքը ավարի մատնեք»: Պատասխան տվեց Սմբատ զորավարը և ասաց. «Մենք սովորել ենք Տիրոջից, թե ողորմությունը ողորմածներին է արժանի ցույց տալ, իսկ դուք անողորմ ազգ եք ու արժանի չեք ողորմածության, և ոչ էլ մենք այդ բանը կանենք»: Երբ իսմայելացին այս խոսքը լսեց, ասաց. «Արդ, զոհե՛ք իմ անձը խնայեցեք և մի սպանեք, իսկ մնացածներին

ձեր ձեռքը կհանձնեմ»: Նրանք հանձն առան չսպանել նրան, իսկ նա ներս մտավ և ասաց՝ «օգուտ չկա մեր այստեղ մնալուց, քանզի տեսնում եմ, որ անողորմ են մեր նկատմամբ: Արդ, դուրս ելնենք նրանց մոտ: Եթե սպանեն մեզ, կմեռնենք, քանզի մեր օրենսդիր Մահմետը մեզ դրախտն է խոստացել, իսկ եթե խնայեն՝ կապրենք»:

Այս խոսքերից քաջալերվելով՝ նրանք ամենքը դուրս ելան և անմիջապես սրի բերան ընկան: Իսկ այն մարդուն, որին խոստացել էին չսպանել, կենդանի ուղարկեցին ծովի խորքը, իսկ իրենք՝ առնելով սպանվածներից հավաքված ավարն, իրենց միջև բաժանեցին և տարբեր տեղեր սփռվեցին:

Գ Լ Ո Ւ Ն Թ

Դրանից հետո, երբ Իսմայելի իշխան Աբդլ-Մելիքը լսեց իր զորքերի պարտության լուրը, իր մոտ կանչեց զորքերի հրամանատար Մահմետին ու հրամայեց մեծ զորք հավաքել ու հարձակվել Հայոց աշխարհի վրա, սրի քաշել ու գերեվարել:

Սա շուտափույթ զորք հավաքեց և սաստկապես խրոխտալով՝ սպառնում էր իրենց իշխանի հրամանը կատարել: Երբ Հայաստանի նախարարները լսեցին զորավոր թշնամու գալուստը, պատրաստեցին Հայոց կաթողիկոս Սահակին⁵⁴ և նրա հետ մեր երկրի եպիսկոպոսներից ոմանց, որպեսզի ընդառաջ գնան Իսմայելի զորքերին, նրանց զորավարի հետ խաղաղության մասին բանակցելու և ընդունելու նրանց հպատակության լուծը: Ճանապարհ ընկնելով մեր երկրի միջով, նա ամենքին ողջունում էր սիրալիր աջահամբույրով, օրհնում էր իրեն վստահված հոտը, հովվակից [եկեղեցականներով] հանդերձ, հանձնելով նրանց Տիրոջ ողորմածությանը: Երբ, բազում օթևաններ անցնելով հօսավ հառա՛ն քաղաքը, այնտեղ հիվանդացավ և, նախքան Մահմետ զորավարի ժամանելը, մերձեցավ նրա վախճանը: Անդարձ մահվանից առաջ նա գրեց իր վերջին խոսքերը Իսմայելի զորավարին.

«Ես, ասում է, առաքված եմ քեզ մոտ իմ ազգի կողմից, իմ խորհուրդները քո առջև պարզելու, որ Հայաստանի նա-

խառարներն ու ռամիկները միաբան խնդրում են քեզանից: Մակայն նա, որ կյանքի շտեմարանապետն է, ինձ վաղաժամ խլեց իր մոտ ու ժամանակ չտվեց հանդիպելու և խոսելու քեզ հետ: Արդ, երգվեցնում եմ քեզ կենդանի Աստուծով և դաշինք եմ կնքում քեզ հետ, ըստ ձեր նախահայր Իսմայելի հետ Աստուծու կնքած ուխտի, որով խոստացավ տալ տիեզերքը ի ճառագյություն և ի հնազանդություն, որպեսզի իմ ժողովրդին խաղաղություն տաս, և նա քեզ կհպատակվի հարկատվությամբ: Ետ պահիր քո սուրբ արյունահեղությունից ու քո ձեռքը՝ ավարառությունից, և քեզ կհնազանդվեն [հայերը] իրենց ամբողջ սրտով: Իսկ մեր հավատքի հարցում՝ թող մենք հնաբավորություն ունենանք պահպանելու այն, որին հավատացել և խոստովանել ենք, և թող ձերոնցից ոչ ոք չխոշտանգի մեզ՝ ստիպելով հավատափոխ լինել: Արդ, եթե իմ խնդրածը կատարես, Տերը կամրապնդի քո իշխանությունը և քո ցանկությունները կկատարվեն, և Տերը ամենքին կհնազանդեցնի քեզ: Իսկ եթե չկամենաս լսել իմ խոսքերը և հակառակ դրանց հարձակվես իմ երկրի վրա, Տերը քո մտադրությունը կցրի, քո ոտքերի ընթացքը չի հաստատի, քո զորքի սիրտը շուռ կտա, որպեսզի չկատարեն քո կամքը, ամեն կողմից քեզ համար նեղիչներ կհարուցի, և հաստատուն չի լինի քո իշխանությունը: Արդ, անտես մի առնի իմ խնդրանքները, և քեզ վրա կգան իմ օրհնությունները»:

Երբ Մահմետը Խառան հասավ, պատմեցին նրան Հայոց կաթողիկոսի մասին և մատուցեցին գրվածքը: Երբ կարդաց, հարցրեց նրա վախճանի մասին, և պատմեցին նրան, թե՝ «ղեկ չի դրված գերեզման», քանզի նոր էր վախճանվել: Երբ լսեց, անմիջապես վեր կացավ և այնտեղ գնաց. կանգնելով ննջեցյալի մարմնի մոտ՝ ողջույն տվեց, ըստ իրենց սովորության: Ինչպես լսել ենք ճշմարտախոս մարդկանցից, նա երկրորդեց և երրորդեց նույն խոսքերը: Ապա նրա ձեռքը բռնելով որպես կենդանի մարդու, խոսեց՝ ասելով. «Ճանաչեցի քո իմաստությունը այն մատյանից, որ ընթերցեցի, քանզի ըստ օրենքի, որպես քաջ հովիվ հոգալով քո հոտի մասին, փութացիր ընդառաջ գալ իմ խրոխտացող սրին: Համաձայն եմ իմ սուրբ ետ պահել անմեղ մարդկանցից: Արդ, կկատարեմ և կանեմ ամեն ինչ, որ այնտեղ հայցել ես

ինձանից, և քո բարեպաշտ օրհնությունը թող իջնի իմ վրա: Իսկ եթե քո խոսքերից որևէ մեկը չկատարեմ, թող իմ վրա գան այն բոլոր նզովքները, որ կարդացի քո մատյանի մեջ»:

Այս ասելով գնաց իր իջևանը:

Իսկ ովքեր Սահակ կաթողիկոսի հետ գնացել էին Հայոց աշխարհից, առնելով երանյալ հայրապետի մարմինը, տարան գերեզման և փառավորապես տապանի մեջ դրեցին: Նրանք Իսմայելի զորավարից գրավոր⁵⁵ երդման խոսք վերցրին և վերադարձան Հայոց աշխարհ: Երբ մեր երկրի բնակիչները տեսան երդման և խոստումի գրավոր խոսքը, հավատացին նրան և այնուհետև ստրկական ծառայությամբ ծառայեցին իսմայելացիներին:

Աբդլ-Մելիք իշխանի տասնութերորդ տարում Մահմետ զորավարը մեծ զորքով երկրորդ անգամ ելավ Հայոց աշխարհ և երեք տարի հանդարտ սպասեց ու ոչ ոք մի վատ բան չէր հիշեցնում այն անցքերի մասին, որոնք պատահեցին տաճկաց զորքի հետ Վարդանակերտ ավանում, այլ հաստատուն էր պահում այն գրավոր երդումը, որ ինքն էր տվել և միայն թաքուն հետևում էր Հայաստանի նախարարներին:

Այս ձևով վարելով իր իշխանությունը Աբդլ-Մելիքը վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ժ

Նրանից հետո որպես Իսմայելի իշխան հաջորդեց նրա որդի Վլիթը [և տիրելով] տասը տարի ութ ամիս՝ վախճանվեց:

Այսպիսին է նրա վարքագիծը:

Իր իշխանության առաջին տարում սա խորհեց մեր Հայոց աշխարհից վերացնել նախարարական տոհմերը իրենց հեծյալների հետ միասին, այն քննի պատճառով, որ նրանք (արաբները) ունեին Սմբատ կուրապաղատի դեմ: Նա ասում էր, թե «նրանք միշտ խոչընդոտ և գայթակղություն կլինեն մեր իշխանությանը»⁵⁶: Իսկ մինչդեռ այս շարությունն էին երկնում իրենց սրտերում, հենց այդ ժամանակ Սմբատը, որի մասին խոսել ենք, անմիջապես գրեց Հունաց արքային և

ներանից օգնական զորք խնդրեց: Կայսրը, հավանելով կատարեց նրա խնդրանքը, բազում զորք դրեց մի զորավարի հրամանատարության տակ և որպես օգնություն առաքեց նրան: Սմբատը և հունաց զորավարը միանալով՝ եկան հասան վանանդ գավառը, այն գյուղը, որ Դրաշպետ է կոչվում: Այնտեղ նրանք բանակ դրեցին:

Երբ Իսմայելի զորքի իշխանը՝ Մահմետը, լսեց այդ մասին, հավաքեց իր զորքը և մեծ պատրաստությամբ նրանց դեմ պատերազմի ելավ: Իրար մոտ հասնելով՝ նրանք գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ դասավորվեցին և պատրաստվեցին պատերազմի: Այնտեղ շուտով Տիրոջ բարկությունը նրանց վրա հասավ, հունաց պատերազմող ռազմիկների սիրտը թուլացավ և, փախուստի դիմելով, ընկավ իրենց ամրացված բանակատեղին: Իսկ թշնամիները զորանալով, շատերին սրով կոտորեցին, և ասում են, թե ավելի քան 5 բյուր* սուներամերկ ռազմիկներ սպանվեցին: (Մահմետը) նրանց սակավաթիվ մնացորդներին մեր երկրից փախստական դարձրեց և, հավաքելով իր զորքը՝ դարձավ Դվին քաղաք: Երբ Իսմայելի իշխանը տեսավ, թե ինչպես հայ նախարարները հունաց զորքի նառաջնորդներ եղան, Մահմետին հրամայեց նույն նենգ խորհուրդը (մտադրությունը) ի կատար ածել:

Ստանալով անիրավ հրամանը, Մահմետը կարգադրեց ոմն Կասիմի, որը հրամանատար էր նախճավան քաղաքի կողմերում, իր մոտ կանչել Հայաստանի նախարարներին, իրենց հեծյալներով մեկտեղ, պատճառաբանելով, թե իբր արքունի մարդահամարից պետք է անցնեին, հոգ⁵⁷ ստանալին և վերադառնալին: Իսկ նրանք, սովորական պարզամտությամբ, հավատալով գաղտնի դավող-որսողների նենգությանը, անմիջապես այնտեղ ժամանեցին: Երբ հավաքվեցին, նա հրամայեց նրանց երկուսի բաժանել. ոմանց հավաքեցին նախճավանի եկեղեցում, իսկ մյուս կեսը ուղարկեցին Խրամ ավանը և նրա եկեղեցին նետելով՝ նրանց վրա պահապաններ կարգեցին և խորհում էին, թե ինչպես ոչընչացնեն նրանց: Բոլորին հավաքելով, ազատատոհմ մարդ-

կանց դուրս բերեցին արգելարանից, իսկ նրանց, որ սրբարանում արգելափակված էին, հրկիզեցին ու տոչորեցին աստվածային խորանի կամարների տակ: Գտնվելով նման դաժան սպառնալիքի առջև և տեսնելով, թե ամեն կողմից զրկված են մարդկային օգնությունից, ձերբակալվածներն ապավինեցին բոլորի Աստծուն և միայն նրան էին օգնության կանչում, ասելով. «Դու, որ նեղյալներին ապավեն ես, վտանգվածներին՝ օգնական, տանջվածներին՝ անդորրիչ, հասիր օգնության նեղյալներին, փրկիր մեզ շրջապատող վտանգներից և դառն մահվանից, որ մեզ է սպասում: Քանզի ահա խիստ զորանում է մեր վրա բոցի տապը և առավել տոչորում է մեզ, շրջապատելով յոթնապատիկ, քան Բաբելոնյան բոցի բորբոքումը: Այլ ինչպես երեք մանուկներին օգնության առաքեցիր հրեշտակի պահպանող զորությունը, մեզ ևս անտես մի առնի քո գթությունից, քանզի մենք ևս քո ծառաներն ենք, թեպետ բազում անգամներ մեղանչելով՝ բարկացրել ենք քո քաղցր մարդասիրությունը: Թող քո բարկության ժամանակ հիշես ողորմությունը քո ծառաների նկատմամբ: Ահա քո սրբարանը և քո անվան փառքի վայրը մեզ համար գերեզման դարձավ: Դրա համար մենք էլ գոհանալով քո սուրբ ու ահեղ անունից, քո ձեռքն ենք հանձնում մեր հոգին, մեր շունչը և մեր մարմինները»: Այս ասելով, օրհներգությունը ի բարձունս վերառաքելով, ամենքն այս աշխարհից հեռացան:

Իսկ ազատանի նախարարներին բանտի կապանքների մեջ գրին, անհանդուրժելի խոշտանգումների ենթարկեցին, նրանցից պահանջելով բազում ոսկի և կշռով արծաթ: Խոստացան, որ երբ արծաթի սակը վճարեն, նրանց կենդանի կարձակեն: Այս բանի համար երդումով դաշինք կնքելով՝ հաստատում էին իրենց սուտ խոստումը: Իսկ սրանք նեղության վտանգի մեջ իրենց բազում մթերված գանձերը, որ նեղիչներից թաքցնելով պահեստի էին դրել թե ծովի մեջ, թե ցամաքի վրա, տվին թշնամու ձեռքը, որ գուցե կարողանան իրենց անձերը փրկել: Երբ իրենց գանձերից զրկվեցին, անօրենները ձեռք զարկեցին նրանց և սպանեցին [կախաղանի] փայտից կախելով: Այնտեղ զոհվեցին Աշոտի որդի Սմբատը Բագրատունի տոհմից, Գրիգորը և Կորյունը Արծրունի տոհ-

* Հիսուն հազար:

մից, Վարազ Շապուհն ու եղբայրը Ամատունի տոհմից և շատ ուրիշներ շայաստանի նախարարներից, որոնց մեկ առ մեկ շեմ կարող հիշել: Նրանց բոլորին կյանքից զրկելով՝ մեր երկրում նախարարներից ժառանգորդներ չմնացին:

Այդ ժամանակ մեր Հայոց աշխարհը թափուր մնալով նախարարական տոհմերից, գալլերի մեջ մնացած ոչխարների նման եղավ: Թշնամիները ամենօրինակ չարիքներ պատճառեցին, և մեր Հայոց աշխարհի բնակիչներին այնպիսի անհուն, չար աղետների մեջ էին պահում, որ տանջվելով անդադար նեղություններից երկինք էին բարձրացնում հառաչանքների և հեծություն աղաղակները:

Իսկ Սմբատ կուրապաղատը և նրա հետ եղող նախարարները գնալով մեկնեցին մեր երկրից և անցնելով [սահմանը]՝ հունաց թագավորից խնդրեցին բնակություն քաղաք և արոտավայրեր իրենց ոչխարների հոտերի համար, և նա տվեց այն քաղաքը, որ Փուլթ է կոչվում՝ Եգեր աշխարհի կողմերում: Նրանք այնտեղ բնակվեցին 6 տարի:

Այս ամեն չարիքները կատարվելուց հետո մեր երկրից բոլոր բարձրացավ, հասավ Իսմայելի իշխանի ականջը, որի անունն էր Վլիթ: Սա շուտափույթ հրավարտակ ուղարկեց, նրան (Մահմեդին) իր մոտ կանչեց և փոխարենը առաքեց ոմն Աբդլ-Ազիզի, որը լսողությամբ խուլ էր, սակայն՝ խորագետ, լի երկրավոր իմաստությամբ, հեքիաթասաց և առակախոս: Երբ իշխանության մեջ հաստատվեց, հրավարտակ գրեց Հայաստանի նախարարներին՝ համոզելով վերադառնալ իրենց երկրները և երդումով պայմանադիր⁵⁸ տվեց ըստ իրենց սովորության: Երբ [վերջիններս] վստահ եղան նրա ուխտադրությանը, գրավեցին իրենց բնակված քաղաքը, քաղաքի գանձերն ու եկեղեցու սպասքը հափշտակելով ավարի տվին և վերադարձան Հայաստան, անջատվելով Հունաց կայսրից: Իսկ կայսրը մորմոքեց՝ լսելով եղած ապիրատությունը և կանչելով եկեղեցիների առաջնորդներին, մետրապոլիտին և արքեպիսկոպոսներին, հրամայեց նրանց նզովք գրել մատյանում և կարգադրեց Զատիկի տոնի կատարման ժամանակ կարդալ այն ապիրատություն գործողների վրա, քանզի այն տոնին էր կատարվել անօրեն գործը: Որոշվեց նույն տոնին ամեն տարի այդ նզովքը կարդալ մինչև

այսօր, որը և ազդեց նրանց վրա և եղավ նրանց կորսության պատճառը:

Իսկ Աբդլ-Ազիզը տիրելով մեր Հայոց աշխարհին՝ խաղաղեցրեց (գաղարեցրեց) բոլոր անիրավ հարձակումները մեր երկրում և Իսմայելի որդիների խրոխտացող անզգամությունը սաստիկ կշտամբանքով մեղմացրեց: Վերստին շինեց Կվին քաղաքը մեծությամբ առավել հզոր և ընդարձականիստ, քան եղել էր նախկինում, ամրացրեց դռներով և դռնափակերով, պարսպի շուրջը ջրով լցված խրամատ անցկացրեց քաղաքի ապահովության համար: Աբդլ-Ազիզն ասում էր իր մասին. «Դվինի առաջին ավերածության ժամանակ⁵⁹ իմ ձեռքով կատարվեց քաղաքի կործանումը, և ահա ես վերականգնեցի այն: Ես տասներկու տարեկան մանուկ էի և ունեի կարմիր գենջակ, և երբ տաճկաց զորքը մարտնչում էր քաղաքի դեմ, ես մտա խողովակի մեջ և ելա պարիսպն ի վեր ու իմ լեզվով ուժգին ձայնով գոռացի մեր զորքին, և նույն ժամին անմիջապես առաջապահ զորքերը, որոնք պարիսպն էին պահպանում, թուլացան և փախուստի դիմեցին: Իսմայելը վճռական հաղթանակ տարավ, և կործանեցինք քաղաքը»: Ասվում է, որ այս բանը ինքն էր պատմում իր մասին:

Գ Լ Ո Ւ Ն ԺԱ

Այդ ժամանակներում զորավար Մահմեդի սիրտը դարձյալ գրգռվեց ձենաց աշխարհի վրա, և նա մեծ զորք խնդրեց Իսմայելի իշխանից՝ խոստանալով նրան ձենաց արքային հնազանդ ծառայության բերել:

Սա (խալիֆան) բազում զորք հավաքեց և տվեց նրա ձեռքը՝ մոտավորապես 200000: Մահմեդը Դամասկոսի կողմերից զորքերի բազմությամբ շարժվեց արևելքի կողմերը, անցավ Ասորեստանը, Պարսից աշխարհը, Խորասանը ու գնալով հասավ ձենաց աշխարհի մի մասը, և բանակ դրեց Բոտիս կոչված հզորագույն գետի ափին: Հրովարտակ գրեց ձենաց արքային. «Ինչո՞ւ, ասում է, միայն դու ես որ ընդվզելով շես մտնում մեր իշխանի հնազանդության տակ, մինչդեռ բոլոր ազգերը մեզանից սարսափեցին: Դու ո՞ւմ

ապավինելով մեզ չես հնազանդվում, չլինի՞ թե մեզ քո աղ-
ջիկների տեղ ես դրել, որոնց մեջ պճնված հոխորտում ես:
Արդ, եթե մեր ծառայության տակ չմտնես, գիտցիր, որ քո
երկիրը անապատ կդարձնեմ [զրկելով] բնակիչներից և քո
թագավորությանը վերջ կտամ: Բայց չլինի՞ թե անհոգաբար
հապաղես իմ նամակին պատասխանել, այլ արագ ուղարկիր
այն»:

Երբ ձենաց ձենբակուր⁶⁰ կոչված արքան նամակը կար-
դաց, իր մոտ կանչեց բոլոր փշտիպաններին և համահարզնե-
րին՝ խորհելու, թե ի՞նչ պատասխան տա: Խորհրդակցելով
միմյանց հետ, նրանք հետևյալ պատասխանն են գրում.

«Արդյոք դու ավելի՞ հզոր ես, քան բոլոր թագավորները,
որոնք սկիզբներից մինչև օրս տիրել են աշխարհին: Բաբե-
լացիների թագավորը, որ տիեզերքին տիրեց և մակեդո-
նացիների ու պարսից [թագավորները] ինչպե՞ս չկարողա-
ցան տիրել մեր երկրին: Գիտցիր, որ դու ավելի լիրբ ես,
քան որևէ շուն, և քո ոտնգը խնենշություն է սիրում, որի
հետևանքով քո շար ցանկությունը և իմ գեղեցիկ կույսերի
համբավը քեզ հարկադրեց քո անձը և քեզ հետ եկած զորքե-
րի անձերը զոհել. կարծես թե ձեր անձերի համար գերեզ-
մաններ չկան Գամասկոսում: Արդ, գիտցիր, որ մեր երկիրը
ոչ ոքի հպատակ չի եղել, և ես ես այդ բանը չեմ ընդունի:
Բայց եթե ինձանից ընծա ես խնդրում, ըստ թագավորական
օրենքի, կտամ քեզ, և խաղաղությամբ կերթաս քո երկիրը»:

Իսկ Մահմետը դարձյալ լուր ուղարկեց ձենբակուրին՝
«տուր ինձ, ասում է, 30 000 աղջիկներ, և ես խաղաղությամբ
կհեռանամ քեզանից, ապա թե ոչ, պատերազմով կելնեմ քո
դեմ»: Համաձայնեց ձենաց արքան ուղարկված պատգամին և
Մահմետին լուր ուղարկեց, ասելով. «Մնա քո բանակում,
մինչև կատարեմ քո պահանջը»: Նա անմիջապես հրամայեց
իր զորքերին դիպակով ծածկված սայլեր կազմել և իր ըն-
տիր հեծյալներին, կուռ սպառազինությամբ, սայլերի վրա
բառնալ աղջիկների փոխարեն, որ խնդրել էր, որպեսզի կա-
րողանա նրանց որսալ իր որոգայթի մեջ: Գալով գետի եզեր-
քը՝ նրանց դիմաց բանակեցին: Սայլերի վրա կային ավելի
քան 40 000 հեծյալներ: Ինքը՝ ձենբակուրը, սակավաթիվ
մարդկանցով բանակ դրեց նրանցից հեռու մի քանի ասպա-

րեզ այն կողմ: Նա լուր ուղարկեց Մահմետ զորավարին, թե
եկ [վերցրու] այն, որ ինձանից խնդրեցիր՝ 30 000 աղջիկ-
ները՝ որոնց ես ընտրեցի իմ ամբողջ իշխանությունից քո
պատվականների համար: Արդ, վերցրու քո զորքի պատվա-
կաններից ըստ իմ աղջիկների թվի, անցիր գետի այս կողմը և
ես կտամ իմ աղջիկներին վիճակ գցելով, ում ինչ որ
հասնի, որպեսզի խռովություն չլինի քո զորքերի մեջ»: Նա
նավեր ուղարկել տվեց գետի այն կողմը, որպեսզի միան-
գամից բոլորն անցնեն նրա կողմը, իսկ նրանք միամիտ
գտնվելով զորքերի պատվականներից՝ 30 000 մարդ ընտրե-
ցին և անցկացրին գետի այս կողմը: Ձենց որ անցումը վեր-
ջացավ, ձենաց արքան հրաման տվեց հարձակվելու Իս-
մայելի զորքի վրա:

Երբ պատերազմում իրար բախվեցին, անմիջապես դուրս
եկան ծածկույթների տակ թաքնվածները և շրջապատելով՝
սրով կոտորեցին, այնպես որ նրանցից ոչ ոք չազատվեց
նույնիսկ փախուստի դիմելով: Նավերի լարերը կտրեցին,
որպեսզի նրանցից ոչ ոք չփրկվի, և ոչ ոք չապրեց: Միայն
Մահմետը, սակավ մարդկանցով, երիվարները հեծնելով՝
գետն անցան, ապաստանելով իրենց երիվարների ուժին:
Այսպես կորագլուխ ձենաց արքայի կողմից խայտառակված,
գնացին իրենց երկիրը և այլևս չհամարձակվեցին պատերազ-
մի դուրս գալ ձենաց աշխարհի դեմ:

Իսկ [Իսմայելի իշխանը] 10 տարի և 8 ամիս ապրելով՝
վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ժ Բ

Նրանից հետո իշխանությունը ժառանգեց Սուլեյմանը
[տիրեց] 2 տարի 8 ամիս և վախճանվեց:

Այս է նրա վարքագիծը:

Իր իշխանության երկրորդ տարում նա բազում զորք գու-
մարեց, տվեց Մսլիմ⁶¹ զորավարին և առաքեց Կասպից դռնե-
րը: Սրանք գալով մարտնչեցին Դարբանդ քաղաքում գտնվող
հոնաց զորքերի դեմ, հարվածեցին, հալածեցին և քանդելով
ավերեցին ամրոցի դոշակապարիսպը: Մինչդեռ ամրոցի
պարիսպն էին քանդում, նրա հիմքում գտան մի մեծ վեճ

քար, որ դրոշմված ուներ հետևյալ արձանագրությունը՝ «Մարտիանոս ինքնակալ կայսրը շինեց քաղաքը և այս աշտարակները, իր գանձերից բազում տաղանդ ծախսելով, իսկ հետագայում Իսմայելի որդիները քանդելու են այն և ապա իրենց գանձերով վերստին են շինելու»։ Երբ քարի վրա դրոշմված արձանագրությունը գտան, պարիսպը քանդելուց դադարեցին և վերակացու գործավարներ նշանակելով՝ վերստին շինեցին կործանված պարիսպը։

Ինքը՝ Մսիմը, վերցնելով իր զորքի բազմությունը, անցավ Ճորա պահակը, ասպատակ սփռելով Հոնաց աշխարհում և ապա գնաց բանակ դրեց հոնաց Թարգու քաղաքի մոտ։ Իսկ երկրի բնակիչները, երբ տեսան գիշատիչ թշնամուն, որը ելած էր իրենց դեմ, շուտափույթ իմաց տվին հազարաց արքային, որ հաքան է կոչվում։ Իր բազմամարդ զորքը և բոլոր հաղթանդամ հսկայազուններին վերցնելով, որոնց հզոր արիությունը հռչակված էր ամեն ազգերի մոտ, նա եկավ բանակ դրեց նրա առջև։ Շատ օրեր միմյանց դեմ մարտնչում էին, սակայն ոչ թե գունդը գնդի դիմաց, այլ ըմբշամարտ կռվով։ Խաքանը հապաղում էր կռվի մեջ մտնել, սպասելով Ալի Թարխանի գալստյանը, որին օգնության էր կանչել։ Երբ Մսիմը տեսավ անհուն զորքերի բազմությունը, ինքն իր մեջ վարանեց և խորհում էր, թե ինչպիսի հնար գտնի նրանցից ազատվելու համար։ Նա հրամայեց զորքին բանակատեղիում ուժեղ կրակ գցել և թողնելով բանակի աղիւը, հարձերը, ծառաներն ու աղախիները և այլ խառնիճաղանջ ամբոխ, ճանապարհ ընկավ դեպի Կովկաս լեռը, կոտորելով անտառները և ուղի բացելով, մազապուրծ ազատվեց թշնամու ձեռքից։ Այսպես ամոթով լի, կորազուլի վերադարձավ Հոնաց աշխարհից։

Այս ամենը կատարելով՝ Սուլեյմանը վախճանվեց։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Գ

Նրանցից հետո իշխանությունը ժառանգում է Օմարը², որն [իշխում] է 2 տարի ու 5 ամիս և վախճանվում։

Սրա մասին ասում են, թե ազնվագույն էր, քան իր ազգատոհմի բոլոր մարդիկ։ Նա վերադարձրեց այն գերյալներին,

որոնց Մահմետը Հայոց աշխարհից գերել էր՝ մեր երկրի նախարարներին այրելուց հետո։ Նա բազում ամրոցներ էր գրավել և տղամարդկանց ու կանանց գերեվարել։ Երբ Օմարը իշխանության մեջ հաստատվեց, ազատ արձակեց բովանդակ գերիներին, յուրաքանչյուրին իր տեղը [ուղարկելով] և իր իշխանության տակ գտնվող երկրները խաղաղեցրեց։

Սույն Օմարը նամակ գրեց՝ Հոռոմոց կայսր Լևոնին⁶³, որպեսզի ճանաչի մեր հավատի էությունը։ Նրանում կային բազում հարցեր⁶⁴, որոնք համառոտ կարձանագրեմ ստորև։

«Անվամբն Աստուծո հավատացելուց իշխան Օմարից հոռոմոց կայսր Լևոնին։

Բազում անգամներ կամեցանք իմանալ ձեր կարծիքը ձեր հավատի ուսմունքի մասին և հաճախ ձգտել ենք գիտենալ, թե արդյոք ի՞նչ եք խորհում այդ մասին, սակայն երբեք մեզ հնարավոր չեղավ վերահասու լինել։

Արդ, ստույգ ասա ինձ, նախ թե ինչու Հիսուս ասաց աշակերտներին. «մերկ եկաք և մերկ էլ կվերադառնաք»⁶⁵, կամ ինչու՞ չես ընդունում այն, ինչ ասաց Հիսուս ինքն իր մասին, այլ [կամենում ես] քննել մարգարեների գրքերը և սաղմոսները, որպեսզի այնտեղ վկայություններ գտնես Հիսուսի մարդացման մասին։ Դու երկմտեցիր և տարակույսի մեջ ընկար ու բավական չհամարեցիր այն, որ Հիսուս վկայել է իր անձի մասին, այլ հավատացիր մարգարեների ասածին։

Սակայն Հիսուս արդարև արժանի էր հավատալու։ Նա մոտ էր Աստուծո և ավելի լավ գիտեր ինքն իրեն, քան [այն] գրքերը, որոնք փոփոխված և աղավաղված⁶⁶ են ազգերի կողմից, որոնց դուք չգիտեք։ Կամ ինչու՞ եք արդարացում գրքերը ու հետևում նրանց այն [մտքերին], որոնք ձեզ ճշմարտանման են թվում։ Դուք ասում եք, թե Օրենքները բազում անգամներ գերվեցին և այն կորցրեցին Իսրայելի որդիներից նրանք, որոնք ընթեռնում էին և գիտեին։ Եղան որոշ ժամանակներ, երբ դրանցից ոչինչ չկար նրանց մոտ, մինչև որ հետագայում մարդկանցից ոմանք, ըստ իրենց իմաստություն, գրի առան՝ ազգը ազգի ետևից և ցեղը՝ ցեղի։ Սակայն նրանք մարմնեղեն էին Ադամի որդիներից և կարող էին մոռանալ ու տարակարծիք լինել, քանզի նրանց

մոտ են գտնվում սատանան և նրանք, որոնք իրենց թշնամուժ
թյամբ նման են նրան:

Կամ ինչո՞ւ Մովսեսի օրենքների մեջ չեն հիշվում արքա-
յությունը, զոռիքը, դատաստանն ու հարությունը: Այդ մա-
սին ձեզ պատմել են նրանք, որ իրենց հնարամտությամբ
ավետարանը գրեցին՝ Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս և Հով-
հաննես: Մխիթարիչը, որի մասին ավետարանում ասվում է,
որ Քրիստոսը պետք է ուղարկի, ոչ այլ ոք է, եթե ոչ մեր
Մահմետը: Կամ ինչո՞ւ Քրիստոսի աշակերտներից հետո քրիս-
տոնյա ազգերը 72 ցեղերի բաժանվեցին: Աստուծո՞ւ անզու-
գական զորությունը զուգակցում եք հավասար և նման՝ ընկեր
ընդունելով երեք աստվածություններին: Բոլոր օրենքները
ջանում եք կամայականորեն փոփոխել, թլփատությունը
մկրտությամբ փոխարինելով, զոհերը՝ օրհնության հացի ու
բաժակի հաղորդությամբ և կիրակին շաբաթի տեղ պատվե-
լով: Ինչպե՞ս կարող էր Աստված արյան ու մարմնի և պես-
պես աղտեղությունների մեջ արգանդում բնակվել: Եվ կամ
ինչո՞ւ առաքյալների ու մարգարեների ոսկորները պաշտում
եք, կամ խաչի նշանը, որն ըստ օրենքի [պատժի] դատա-
պարտության գործիք էր, ինչպես նաև պատկերները, որ
պաշտում եք: Ծնայի մարգարեն վկայում է մեր օրենսդրի
մասին որպես Հիսուսի ընկերոջ, որը հավասար է նրան, քան-
զի մարգարեն իր տեսիլքի մեջ տեսավ նրանց որպես ուղեկից-
ների, ընդ որում մեկին էջի վրա հեծած, իսկ մյուսին՝ ուղտի:
Իսկ դուք ինչո՞ւ չեք հավատում:

Այս ամենի մասին վերահասու դարձրու ինձ, որպեսզի
կարենամ ձեր ուսմունքի էությունը ըմբռնել:

Այս ամենը և սրանից էլ ավելի ընդդիմաբանություն գրեց
Իսմայելի իշխան Օմար Լևոն Թագավորին, որի պատճառով
Լևոն կայսրը հարկադրված եղավ պատասխան գրել հետևյալ
ձևով:

Գ Լ Ո Ւ Ե Փ

«Փլաբիոն Լևոն՝ կայսր հավատացյալ ի տեր Հիսուս
Քրիստոս՝ մեր ճշմարիտ աստված և իրեն ճանաչողների թա-
գավոր:

Օմարին՝ սառակինոսների առաջնորդին:

Ինչպիսի՞ խոսքերով կարելի է ուղղագույն և ճշմարտա-
գույն ձևով պատասխանել այն [նամակին], որն առաքել ես
մեզ: Մանավանդ որ Աստուծոց սովորել ենք հեղությամբ
խրատել ընդդիմակացներին, որ թերևս նա ժամանակ տա
ապաշխարության: Թագավորական օրենքները չեն [պահան-
ջում] խրտենցնող խոսքերով, քարի հարվածների նման
խփել այնպիսիներին, որոնք կամենում են լսել ճշմարտու-
թյան սքանչելի խորհուրդը: Բայց քանի որ քո գրության
սկիզբը ճշմարտության գոնե փոքրագույն կերպարանքն իսկ
չունեն, ապա [մեզ] ևս հարկավոր է ոչ ճշմարիտի մասին
չասել, թե արդար է:

Քանզի քո գրվածքում ասում ես, թե «բազում անգամներ
գրել ենք ձեզ մեր՝ քրիստոնեաներիս, աստվածային խորհրդի
մասին»⁶⁷ և թե կամենում ենք գիտենալ՝ ինչ եք խորհում
ձեր հավատի ուսմունքի մասին»:

Այսպիսի բան չէր կարող լինել և ոչինչ չէր կարող մեզ
ստիպել նման բաներ անելու: Քանզի չենք սովորել մեր
վարդապետից (ուսուցչից) ու տիրոջից մեր միակ աստված-
գիտությունը օտար ուսումնականների առաջը դնել որպես
ծաղրի նյութ և մանավանդ այն մարդկանց, որոնք մարգարե-
ների կանխասացությանը և առաքյալների քարոզությանը
տեղյակ չեն: Այս նույնը մենք այլոց ևս սովոր ենք պատվի-
րել:

Այո, մենք բազում անգամներ գրել ենք քեզ և դարձյալ
կգրենք, եթե կարիք լինի, բայց [սոսկ] աշխարհիկ գործերի
մասին և ոչ աստվածային նյութերի շուրջը: Եվ մենք, խրատ-
ված աստվածային ձայնից, թե «տվեք պատասխան ամեն
ինչի, որ հարցնեն ձեզ»*, իսկ եթե մեկը չհարցնի, նրան չպա-
տասխանեք: Մենք այլևս չենք կամենում իմանալ ձեր կար-
ծիքի զորությունը, այլ Աստված է մեզ [ուսուցանում]: Այս
առթիվ խրատված ենք, թե «ամեն ինչ քննեցեք, իսկ ինչ
բարի է՝ ընդունեցեք»**: Արդ, մենք ունենք պատմություններ՝
գրված մեր երանելի եպիսկոպոսների կողմից, որոնք այն

* Առ. Սող., ԻԶ, 5 Սիրաք, Ե, 14:

** Փեսաղ. Ե, 21:

Ժամանակներում են ապրել. նույն ժամանակը եղել է նաև ձեր օրենսդիր Մահմետը և այդ պատճառով կարիք չկա քեզ տանջել նման հարցերով: Բայց մի կարծիք, թե կամաչենք մեր սքանչելի աստվածագիտության համար: Լսիր, ապա եթե ախորժես և ինձ ունկնդրես, երկրի բարիքները կվայելես, ինչպես ասել է Եսայիասը:

Հույժ դժվար է, ով մարդ, լիակատար սուտը հերքել, երբ հակառակորդը խորհում է միայն հակառակվել: Այսպիսին է հետևյալը՝ եթե երկու հոգի կրակին մերձենալով՝ նրանցից մեկը այն հուր կոչեր, ինչպես իրոք է, իսկ մյուսը հակառակելով ասեր, թե սա ջրի աղբյուր է, հայտնապես կերևար հակառակասերի ստությունը:

Արդ, ասում ես, թե մեր Տերն ասել է ավետարանում. «Մերկ եկաք և մերկ էլ կվերադառնաք»: Մեր Տիրոջ ավետարաններում ոչ մի տեղ չենք գտնում այս խոսքերը, թեպետ և միշտ հրամայում է խոկալ մահվան մասին: Այլ այն Հոբի խոսքն է, երբ արդարին սատանայական փորձությունների ենթարկեցին, նա ասաց. «Մերկ եկա իմ մոր որովայնից և այստեղից մերկանդամ կդառնամ: Տերը տվեց և Տերն առավ: Օրհնյալ լինի Տիրոջ անունը»*: Բայց դուք սովորել եք խաբել՝ կցկուտր քաղելով սուրբ Գրոց վկայություններից, որոնք ոչ ընթերցել եք և ոչ էլ կընթերցեք: Զեզ մոտ գտնվող աստվածավաճառները, այսինքն հավատավաճառները, ձեր տրամադրությունը որսալով, աստվածային գրքերի խոսքով ասած՝ ինչ որ իրենց պետք է, այն են շաղակրատում: Բայց թեպետ հպարտացած ես բռնապետությամբդ, լսիր իմ պատասխանները: Ասացիր, թե մենք Դավթի սաղմոսներում և մարգարեների գրքերում. վկայություններ ենք գտնում մեր տիրոջ մասին: Այժմ նոր չէ, որ նկատել ենք սուրբ Հոգու նման ասացվածքները, որոնք մարգարեների միջոցով ասված են: Աստուծո շնորհքով ու կամքով քրիստոնեական քարոզությունն սկսեց, հենց նրա միջոցով էլ կատարվեց և աճեց ու կաճի նույն արարչի և Աստուծո զորությամբ:

Գրել ես, թե ռեալական համարեցիր ու հավատացիր այդ բոլորին, անուշադիր թողնելով այն, որ Հիսուս Քրիստոս

վկայել է իր անձի մասին, երկմտեցիր և տարակուսեցիր: Երանի թե, ինչպես դու ասում ես, իրոք հավատայիր Ավետարանին, որպես հաստատուն և անսխալ պատմության, քան որևէ մեկ ուրիշին: Մենք հակասություն չենք գտնում Հին և Նոր [կտակարանների] միջև և ոչ էլ հնարավոր էր, որ բառության մեկ աղբյուրը, այսինքն աստվածությունը բխեր չարիք և բարիք, ճշմարտություն և ստություն: Եվ որպեսզի գյուրընկալ գարձնի հրեից անօրեն ազգին իր խոսքի (Բանի) գալուստը մարմնով՝ առականերով, օրինականերով և առավել հայտնի պատվիրաններով իր մարգարեների միջոցով զգուշացնում էր այդ ազգը, որպեսզի ըստ իրենց սովորության Քրիստոսի գալստյան նկատմամբ անհավատ շմանան: Նրանց միջոցով Տերը վկայեց իր մասին ավետարաններում և այն, որ նա մարգարեների բերանով անմարմնաբար (հոգեպես) խոսեց, չի հակասում այն բանին, որ հետագա ժամանակներում մարմնանալով՝ հայտնապես խոսեց: Այս բոլորը Աստուծո շնորհիվ ամեն ինչ իր տեղում ցույց կտանք այս նամակում՝ ընդունելով բարձրագույնը, որպես գերմարդկային, իսկ խոնարհագույնը իրրե մարդկային խոստովանելով:

Երկրորդ, գրել ես. թե «արդարև Հիսուս արժանի էր հավատքի և մերձավոր էր Աստուծո ու ավելի լավ գիտեր ինքն իրեն, քան գրվածքները, որոնք աղավաղված և փոփոխված էին ազգերի կողմից, որոնց չգիտեք»:

Պատասխան. ճշմարտությունը չի կարող է-ն չէ ասել և չէ-ն՝ է, իսկ սուտը դյուրությամբ ամեն ինչի վրա հարձակվում է, քանզի կարող է ուրանալ ոչ միայն երևելի արարածներին, այլև նույն ինքն արարչի մասին ասել, թե Աստված չէ: Ուստի զարմանալի չէ, թե սուտը աստվածային գրվածքները նույնպես կարող է ուրանալ կամ նրանց մեղավոր սկիզբ վերագրել:

Արդարև Հիսուս արժանի էր հավատքի ոչ որպես սոսկ մարդ, զուրկ աստվածային իմաստությունից, այլ երկու կողմից կատարյալ՝ թե որպես աստված, թե որպես մարդ: Արժանահավատ են նաև մարգարեների միջոցով ասված նույն խոսքի (Բանի) ասացվածքները, ոչ այն բանի համար, որ մարդիկ խոսել են նրանց մասին, այլ ողովհետև նրանց

միջոցով հոգեպես խոսեց Աստուծո խոսքը (Բանը)։ Նրանք խառն են թե Հին, թե Նոր [կատակարաններում] և այդ պատճառով իրար չեն հակասում։

Դու ասում ես, թե [սուրբ] գրքերը աղավաղված են. եթե այդ բանը քո ուսմունքի առաջնորդն է սովորեցրել, ապա ինքն իրեն մոռացել է [հիշատակել], իսկ եթե այլ ոք է ասել, առավել ևս ստել է։ Արդ, լսիր և լավ խորհիր. քո ուսմունքի առաջնորդը չի՞ ասել, թե որևէ բան կարելի է հաստատել միայն վկաներով և նմանապես ասել է, թե օրենքը հրամայում է, որ «ամեն ինչ երկու և երեք վկաների բերեով պետք է հաստատվի»^{*}։ Գիտենք որ Աբրահամը ամենից առաջ է ընդունել Քրիստոսի մասին ավետիսը, երբ Աստված ասել էր նրան. «Քո զավակի միջոցով թող օրհնվեն երկրի բոլոր ազգերը»^{**} և Սահակը (Իսահակ) այսպիսի հույսով օրհնել է Հակոբին, իսկ Հակոբը նույնպես օրհնել է իր որդուն՝ Հուդային, «Հուդա, քեզանից կծնվի մեկը, որ կլինի իշխան և նրա պետը, մինչև գան գալիքները, և նա է հեթանոսների ակնկալությունը»⁶⁸։

Քանզի Մովսես նրա մասին օրենսդրեց և պատվերներ տվեց Հեսուրին, Դավթին, Սողոմոնին և տասներկու մարգարեներին՝ Սամուել, Եղիա, Եղիսե, Եսայի, Երեմիա, Դանիել, Եզեկիել [մարգարեներով] հանդերձ, [ինչպես նաև] արդար Հոբին, Զաքարիայի որդի Հովհաննես Մկրտչին։ Սրանց վրա ավելացրու մեր տիրոջ տասներկու աշակերտներին, ինչպես նաև յոթանասունին և միանգամից հներին ու նորերին՝ 111 հոգի։ Արդ, դու համաձայն չե՞ս այսքան սրբերի և Աստուծո սիրելիների հետ, որոնք խոսել են Քրիստոսի գալստյան մասին և որոնց մասին քո Մահմետը վկայել է, թե Աստուծո սրբեր ու ծառաներ են։ Դու քո Մահմետին ավելի ես հարգում, քան Աստված, որ խոսեց նրանց հետ և Աստուծո խոսքը (Բանը), որ երևաց մարմնով։

Արդ, համառոտ եմ հարցնում, աղաչում եմ, ասա, քոն է ճշմարիտը՝ Աստուծո 111 ծառաների վկայությո՞ւնը, որոնք նույնն են ասում և նույնի մասին, թե մի այլախոհի, այլի-

* Մատթ. ԺԸ, 16։

** Մեհ. Խ, 18։

մացի և ստելով իրեն ճշմարտախոս կարծողի [տեսակետը]։ Ահա այս է ստելով ճշմարիտ խոսելը։ Քո Մահմետը սովորեցրել է՝ ձեզ ընդունել վերոգրյալ սրբերին, Աստուծո ծառաներին ու սիրելիներին, սակայն չի ընդունում և այլոց սովորեցրեց ընդունել այն, ինչ նրանց միջոցով խոսեց Աստված։

Ասացիր, թե «ինչպե՞ս եք արդարացնում հրեաների գրքերը և ընդունում եք նրանցում ձեզ համոզիչ թվացող [մտքերը]։ Թեև դուք ասում եք, թե այդ օրենքները բազում անգամ գերվել են, կորել են, Իսրայելի այն որդիները, որ կարգում էին, զիտեին նրանցում եղածը և եղան ժամանակներ, երբ նրանցից ոչինչ չէր մնացել նրանց մոտ, մինչև որ դրանից հետո մարդկանցից ոմանք ըստ իրենց հասկացողության և կամքի գրեցին ազգը (սիրունդը) ազգի ետևից և ցեղը՝ ցեղի։ Նրանք մարմնեղեն էին՝ Ադամի որդիներից, որոնք մոռանում են և տարբեր կարծիքներ են ունենում, քանզի սատանան և նրա նմանները մոտ են նրանց իրենց թշնամությանը»։

Պատասխան. զարմանում եմ և զարմանում, ոչ թե ձեր անհավատության վրա, այլ թե ինչպե՞ս չեք ամաչել այն հայտնել, այլ դեռ դրով էլ ավանդել եք, որպեսզի առավիլ ևս ծածաղելի դառնաք։ Դուք կարծում եք, որ կարող եք մեր խոսքերով մեզ դալթակեցնել։ Քո թղթի գլուխը սկսելով մեր ասացվածքներով, կարծում ես, որ կհավատացնես, թե դուք եք ասել։ Արդ, եթե մեր ասացվածքները ընդունելի են ձեզ, դու պարտավոր ես ամբողջովին հավատալ, քանզի ոչ ոք ստով վկայություն չի տա. դա նշանակում է վկայության մի մասը ընդունել, իսկ մնացածը՝ մերժել։ Բայց որովհետև տեղյակ չես այս բաներին, լսիր ու սովորիր։ Մենք ասում ենք, թե հրեաները օտարության մեջ ոչ թե իրենցից ստեղծել են զրույցներ, այլ տեղեկացել են եբրայեցի աստվածասեր մարդկանց ստույգ պատմություններին, ինչպես նաև հենց իրենց մարգարեների գրքերին։ Աստուծո առաջին վեց օրում ստեղծված արարածների թիվը 22 է, 22 են նաև աստվածային գրքերը⁶⁹։ Թե՛ եբրայեցիների, թե՛ մեզ մոտ, նույնքան է նաև նրանց այբուբենի թիվը, թեպետ և նրանցից հինգը ունեն կրկնակներ, և սա առանց մեծ խորհրդի չի արված։ Այս բանը Աստված իր մարգարեների միջոցով հայտնել և

կարգել է, որպեսզի նրանց մեջ եղած ճշմարտությունները երևան: Այս 22 գրքերից հինգը օրինաց* [գրքերն] են, որ եբրայեցիք՝ Թորա, ասորիները՝ Օրաթա, իսկ մենք նոմոս ենք կոչում: Սրանք պարունակում են աստվածագիտության էությունը և աշխարհի աստվածային արարչագործությունը, հեթանոսական կուռքերը չպաշտելու պատվերը, Աբրահամի մոտ եղած ուխտը իր զավակի մասին, որը Քրիստոսն է և այլ պես-պես հրամաններ դատաստանների և զոհերի մասին, որպեսզի նրանց հրաժարեցնեն հեթանոսական սովորություններից, որոնց սովոր են: Հեսուի, Դատավորաց, Հռութի, Թագավորությանց չորս գրքերը և Մնացորդացը ըստ ժամանակի պատմում են Աստուծո արարչագործությունը, արդարների անսխալ տոհմաբանությունը, որ գալիս կարգով իջնում է մինչև Քրիստոս, [հաղորդում են] Իսրայելի թագավորների պատմությունները, թե ո՞ր մեկը Աստուծոն հաճելի էր եղել և որը՝ ոչ, ինչպես նաև նրանց հանցանքների պատճառով [հրեա] ժողովրդի բաժանումը երկու թագավորության՝ Իսրայել ու Հուդա, և պատմությունը նրանց գերությունից: Իսկ Դավթի սաղմոսները, Սողոմոնի գիրքը, որը եբրայեցիների մոտ կոչվում է Կոհեղեթ ու Շիրաթշիրիմ⁷⁰ և մենք Պատմոն ու Սամատան ենք կոչում, ինչպես նաև տառերկու մաթթարները և Եսայի, Երեմիա, Դանիել ու Եզեկիել: այս բոլոր գրքերը Քրիստոսի գալստյան մասին մարգարեություններ են: Արդ, եթե հրեաներից որևէ մեկը շփոթելով ապականեր, ապա այդ գրքերը ամբողջական չէին մնա, քանզի շարագործները նախ գրքերի թիվը կջնջեին և մեկ կամ երկու և կամ թերևս երեք գրքի մեջ կհավաքեին: Նրանք կարող էին հավելվածները վերացնել, քանզի ջնջելը նրանց համար շատ դյուրին էր:

Դարձյալ կարծում եմ, որ անտեղյակ չես այն թշնամությանը, որ քրիստոնյաներիս ու հրեաների միջև կա, և դա սոսկ այն բանի համար է, որ մենք խոստովանում ենք Հիսուսին, թե նա է Քրիստոսը, որ մարգարեների կողմից բարոզվեց որպես որդի Աստուծո: Իսկ հրեաները նրան չեն կոչում Քրիստոս, այլ ընդունում են, թե Քրիստոսը պետք է գա:

* Հնգամատյան:

Նրանք չհավատացին մարգարեների գրքերին և այսպիսով Քրիստոսին չեն խոստովանում որպես որդի Աստուծո: Արդ, ինչպե՞ս է լինում, որ գրքերի ապականիչները այսպիսի հաստատուն և անտարակուսելի վկայությունները թողել են իրենց գրքերում և կամ ինչպե՞ս են նրանք ավելացրել, երբ այդ [վկայությունները] ոչ մի այլ բանի չեն կարող վերաբերել, թեկուզ մեկն այն բռնադատի, քան հենց Աստուծո մարմնացյալ որդուն:

Ընդունիր և իմ երրորդ պատասխանը. հրեաների գերությունը եղավ նախքան Քրիստոսի մարմնով գալուստը: Արդ, ինչպե՞ս դեռ նրա ժամանակ հաստատուն կային և տաճարը և կտակարաններն ու քահանայությունը, ինչպես դա հայտնի է սուրբ ավետարաններից և որպես դու իսկ վկայել ես Տիրոջ, թլփատության և այն ամեն ինչի մասին, որ նա ըստ ավետարանների կատարեց: Այս բանը նա արեց ոչ այլ բանի ավետարանների կատարացնելու մարգարեների միջոցով իր համար, քան արդարացնելու մարգարեների միջոցով իր ասածը և ցույց տալու, թե դրանք իրեն հակառակ չեն, այլ սիրելի են և հաստատուն վկաններն են նրա մարդեղության խորհրդի: Ինչպիսի՞ն էին հրեաների կտակարանները, եթե ոչ մարգարեների գրքերը, որոնք Իսրայելի ու Հուդայի կրկնակի գերությունից հետո հրեաների մոտ կային մինչև մեր փրկչի ժամանակները: Դրանց մասին Տերը բազում վկայություններ է բերում ավետարաններում ուսուցանելու համար անհավատ հրեաներին: Հրեաների ազգը գերի տարվեց Նաբուգոդոնոսորի կողմից, սակայն աստվածային նախախնամությունը թույլ չտվեց, որ նրանց հետ կատարվի այն, ինչ այժմ պատահում է գերյալների հետ, այլ բովանդակ ազգը բնակեցվեց իր ուզած տեղերում: Նրանց մոտ էին նաև գրքերը և մարգարեներից ոմանք, ինչպես Եզեկիելը, որն ասում է ինքն իր մասին. «Ես գերության մեջ էի Քոբար գետի ափին»: Անանիան և մյուս երանելիները Բաբելոնում հնոցի մեջ ընկան և մեծն Դանիելը մարգարե դարձավ Բաբելոնում և այնտեղ առյուծների գուրն ընկավ և նույն տեղում էր, որ տեղի ունեցան Եսթերի հետ կապված դեպքերը: Բայց որ նրանց մոտ կային գրքեր, [այդ մասին] լսիր սուրբ Հոգուն, որը մար-

* Եզեկ. Ա, 1:

գարեի միջոցով Սաղմոսի մեջ խոսում է հրեաների գերության մասին, որը թեպետ տակավին չէր պատահել, սակայն անսխալ հիշատակվել էր գալիք դեպքերը ՃԼԶ (136) սաղմոսում⁷¹, ասելով «Բաբելոնի գետերի մոտ նստում էինք և լալիս՝ հիշելով Սիոնը: Նրանց մեջ ուռիների վրա կախում էինք մեր քնարները, քանզի մեզ գերողները երգ էին խնդրում և մեզ կողոպտողները՝ օրհնության խոսքեր»:

Իսկ որ ասում ես, թե «մանկային իմաստությունը գրված գրքեր են», գիտեմ որ կամենում ես բամբասել Եզրի երկրորդ [խմբագրման հարցը]: Նրա վրա իջել էր սուրբ Հոգու շնորհքը, և նա առանց վրիպումների ամեն ինչ գրեց: Եվ երբ ամբողջ [հրեա] ժողովուրդը այն երկրներից, ուր սփռված էր, վերադարձավ Երուսաղեմ, իր հետ բերելով գրքերը, այնտեղ երևացին Աստուծո հրաշալի գործերը, քանզի [համեմատելով] հին գրքերը Եզրի [խմբագրած] պատմության հետ՝ ոչ մի պակաս չգտնվեց:

Ասում ես, թե «մարդիկ էին և կարող էին մոռանալ» մարդիկ միշտ ամեն ինչում տկար են, պակասամիտ և մոռացկոտ, սակայն Աստված հավիտենական է, մեծ է զոթությանը, նրա իմաստությունը սահման և եզր չունի և որի մոտ չկա տարակուսանք կամ մոռացման ախտ, խոսեց մարդկանց հետ մարգարեների՝ իր ծառաների միջոցով: Նա խոսեց մարգարեների միջոցով, որոնց նա առանց մարդկային իմաստության չի թողել: Իսկ քո Մահմետը, արդյոք դու նրան մարդ չե՞ս համարում, որի խոսքերով միայն դու արհամարհում ես Աստուծո այսքան սրբերի վկայությունները: Դու ասում ես, թե «սատանան մոտ է Աստուծո ծառաներին, իսկ Աստված՝ ամենևին ոչ»: Սակայն տրամաբանող մարդիկ գիտեն, որ եթե մեկը գրքերի վկայությունները չգիտի, ապա նրան է մերձենում սատանան և ոչ այն սուրբ և աստվածահաճո մարդկանց:

Գրքերի մասին այսքանը բավական է:

Իսկ որ ասում ես, թե «Մովսեսի օրենքների մեջ չենք գտնում արքայության ու դժոխքի, դատաստանի և հարության մասին», դու չես կամենում հասկանալ, որ Աստված ուսուցանում է մարդկանց այնքան, ինչքան մարդիկ կարող են ընկալել աստվածային գիտությունը: Ոչ թե մեկ մարգարեի

միջոցով խոսեց Աստված մարդկանց հետ և ոչ էլ մեկ անգամ, ինչպես դու ես կարծում, թե իբր ինչ որ Աստված պատվիրեց մարդկային ցեղին՝ ամենը Մովսեսի միջոցով հաղորդեց: Ո՛ր, այդպես չէ, քանզի ինչ որ նրան պատվիրեց, չէր պատվիրել նրանց, որ Նոյից առաջ էին, իսկ ինչ պատվիրեց Աբրահամին, չէր պատվիրել Նոյին, նույնպես և Մովսեսին չէր պատվիրել Աբրահամին, և Հեսուրին չէր պատվիրել Մովսեսին, իսկ Սամուելին, Դավթին և այլ մարգարեներին իրենց ժամանակներում [պատվիրածը] չէր պատվիրել Հեսուրին: Ինչպես նախապես ասել ենք, Աստված կամեցավ իր էությունը և իր կամքը սակավ առ սակավ ծանոթացնել մարդկային ցեղին, քանզի մարդիկ չէին էլ կարող միանգամից ըմբռնել նրա սքանչելի ուսմունքը:

Արդ, եթե Աստված ամեն ինչը մեկ մարգարեի միջոցով ասած լիներ, ինչո՞ւ պետք է ուղարկեր նաև այլ մարգարեներ: Կամ եթե նրանց թույլ էր տալիս ամեն ինչ աղավաղել, ինչպես դու ես ասում, ինչո՞ւ խոսեց նրանց բերնով: Թեպետ և Մովսեսի միջոցով Աստված միայն նախնական ուսմունքն էր ուղարկել մարդկանց և ոչ տակավին կատարելագույնը, այսուհանդերձ նրա մոտ էլ Աստված նշեց հարությունը, դատաստանը և դժոխքը: Հարության մասին ասում է՝ «տեսե՛ք, ես եմ Աստվածը, և չկա Աստված, բացի ինձանից: Սպանում եմ և ապրեցնում, հարվածում եմ և բժշկում, և ոչ ոք իմ ձեռքից չի փրկի ձեզ»^{*} Իսկ դատաստանի մասին ասում է՝ «կսրեմ սուսերը փայլակի նման և վրեժխնդրության համար կարձակեմ իմ աջը»^{**} և դարձյալ «դատաստանի վրեժ կխնդրեմ իմ թշնամիներից, և իմ տառիները կհատուցեն»^{***}: Իսկ դժոխքի մասին՝ «իմ բարկության հուրը բորբոքված է և կայրի մինչև ներքին դժոխքը»^{****}, սակայն առավել կատարյալ և զարգացած [ուսմունքը] այս մասին այլ մարգարեների միջոցով ավելի բացահայտ ասված է:

Իսկ որ ասում ես, թե «Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս և Հովհաննես գրեցին ավետարանները», գիտեմ, որ մեր քրիս-

* Բ. օր. ԼԲ, 39:

** Բ. օր. ԼԲ, 41:

*** Բ. օր. ԼԲ, 41:

**** Երեմ. ԺԷ, 4:

տունեական ճշմարտությունից դու նեղվում ես և կամենում քո ստություն ընկեր գտնել, որպեսզի մենք ասեինք, թե Աստված այն գրված իշեցրեց երկնքից, ինչպես դու քո Փուրկանի⁷² մասին ասում ես: Թեպետ մենք անտեղյակ չենք, որ այն գրեցին Օմարը, Աբու Թուրաբը⁷³ և Սալման պարսիկը⁷⁴, իսկ դուք ստեղծվ հայտարարում եք, թե Աստված երկնքից իշեցրեց:

Արդ, իմացիր մեր՝ քրիստոնյաներիս, ճշմարտությունը, քանզի եթե այդ այդպես լիներ, ինչպես դու գրպարտում ես, թե իբր հետագայում են ավետարանները հորինվել մեր կամ այլ մեկի կողմից, ի՞նչը կարող էր մեզ արգելել վերացնելու ավետարանիչների անունները և գրել, թե Աստված երկնքից ցած է իշեցրել: Արդ, այս ևս նկատիր, որ Աստված չկամեցավ աննյութական, դեմ հանդիման ասված խոսքերով և ոչ էլ հրեշտակներին մարդկանց մոտ ուղարկելով՝ խրատել նրանց: Սակայն նրանց միջից մարգարեներ ընտրեց և ներառեց առաքել: Դրա համար Տերը, կատարելով իր նախօրոք սահմանածը, որը մարգարեների միջոցով խոսել էր նախքան մարմին առնելը և գիտենալով, որ մարդիկ Աստուծո՝ օգնականությանը կարոտ են, խոստացավ նրանց ուղարկել սուրբ Հոգին, որպես պառակղիտոս, այսինքն մխիթարիչ, քանզի տրամում էին ու սգում՝ լսելով իրենց վարդապետից և տիրոջից, թե թողնելու է նրանց: Ինչպես ասացինք, նա այդ պատճառով սուրբ Հոգին կոչեց պառակղիտոս, որպես իսկական մխիթարիչը իր համբարձման համար [տրամողների] և որպես հիշեցնողը նրա բոլոր ասածների և նրանց առջև գործածների, որ նրանք պետք է գրեին (տարածեին) ամբողջ տիեզերքում: Արդ, գիտցիր, որ պառակղիտոսը մխիթարիչ է կոչվում և ոչ Մահմադ⁷⁵, այսինքն գոհանամ՝ եվթադիստե մեր լեզվով, որը պառակղիտոսը չէ:

Արդարև, այս հայհոյությունները չեն կարող թողության արժանանալ, ինչպես Տերն ասել է ավետարաններում, թե «ով սուրբ Հոգուն հայհոյի, նրան չի ներվի»*: Սրանից ավելի չար ի՞նչ հայհոյություն կարող է լինել, քանզի սուրբ Հոգի եք անվանում մի մարդու, որը զուրկ է աստվածային

գրքերի գիտությունից: Սուրբ Հոգու մասին Տերն ասաց. «Լսիր նրանց իսկ ասածներին», իսկ մխիթարիչը՝ սուրբ-Հոգին, ասում է. «Ում որ իմ հայրը կուղարկի իմ անվամբ, նա է, որ ձեզ ամեն ինչ կսովորեցնի և ձեզ կհիշեցնի թե՛ սովորեցրի ձեզ»*: Ասում է. «Ում որ իմ հայրը կուղարկի իմ անվամբ», իսկ քո Մահմետը չեկավ հանուն մեր Տիրոջ, այլ իր անունով: Սուրբ Հոգին ոչ թե մարդկանց ասաց, այլ սրբերին, այսինքն աշակերտներին, և դու ինքդ գիտես, որ տիրոջ առաքյալները երեք չեն տեսել քո Մահմետին:

Արդ, ինչպես վերևում ասացի, մեր արարիչը ամեն մի մարգարեի միջոցով ժամանակ առ ժամանակ իր աստվածային գիտությունն էր ուսուցանում: Սակայն նա միայն մարգարեների միջոցով չկատարեց ամեն ինչ, որ անելու էր մինչև հավիտենական արդարության գալուստը: Դանիել մարգարեի միջոցով Աստված բացահայտեց երեք փոփոխմունքները, որոնցով մարդիկ կարող էին հասնել ճշմարտագույն աստվածագիտությանը՝ կռապաշտության խավարից լույսի օրենքների չափավոր ճաճանչը, դրանից դեպի Քրիստոսի ավետարանի հզորագույն լույսը և ապա ավետարանից դեպի հանդերձյալ անմար լույսը: Չորրորդ փոփոխումը, վարդապետությունը կամ խոստումը, մարդիկ այլ մարգարեներից չստացան, այլ դրան հակառակ նրանք նույն ինքն փրկչից հաճախակի պատվեր ընդունեցին՝ նրա աշակերտներից բացի չընդունել ոչ մի մարգարե կամ առաքյալ:

Իսկ որ ասում ես, թե Տիրոջ աշակերտներից հետո մենք յոթնասուներկու մասի բաժանվեցինք, ապա այդպես չէ: Ստույթամբ ինքդ քեզ մի մխիթարիր, թե կարող ես օրինակ բերել մեր սխալները: Արդարև նախատինքի արժանի է քո վիճակը, քանզի նման չէ Աստուծո ծառաների վիճակին: Ինչո՞ւ է այդպես, ես կասեմ քեզ. ձեր վարդապետությունը պատկանում է մի ժողովրդի և մեկ լեզվի և դրա երևան գալու ժամանակը, ինչպես դուք եք ասում, 100 տարի⁷⁶ է կամ փոքր-ինչ ավելի կամ պակաս: Արդ, այդքան կարճ ժամանակում մեկ ժողովրդի ուսմունքը, տեսնում ենք, որ բազում աղանդների է բաժանվել: Դրանից ինչ որ մեզ հայտնի է դարձել, հետևյալն է⁷⁷. Փավլի, Սաբարի, Թուրապի, Կնտրի,

* Մուսր. ժԲ, 31:

* Ցովն. ժԳ, 26:

Մարզի, Բաղի, անաստված Զահի, որոնք ուրանում են Աստուծո չափունը, հարստությունը և քո ասած մարգարեին, ինչպես նաև Հարյուրի Այս Հարյուրին երկու մասի է բաժանվում մի մասը խոսվարար չէ, իսկ մյուս մասը ձեր հանդեպ այնքան հակասություն և անհարգություն ունի, որ ձեզ սպանելը ավելի լավ է համարում, քան ամեն մի արդար գործ, ձեզ համարելով և կոչելով անաստված ու թշնամի։ Նրանք ձեզանից սպանվելը ամենազլազար բարեգործությունն են համարում։ Այս արվում է, քանի որ դու քեզ մի փոքր տարակարծիք եղողներին արով կատարելը Աստուծո ղեմ մեղանշել չես համարում։

Ահա քեզ մոտ նման բաներ են կատարվում, մինչդեռ դուք մի ազգ եք, մի լեզու, [ունեք] մի ազգապետ, որն իշխան է, քահանայապետ և դահնապետ։ Եթե արդարև մարդկային իմաստությունը էր կազմավորված քրիստոնեական հավատը, դարձեալ չէ՞ր լինի, թե մեր հավատը ձերից վատթարագույն լիներ. 800 տարի է, փոքր-ինչ պակաս կամ ավելի այն ժամանակից, որ Քրիստոս երևաց, ավետարանը տարածվեց բոլոր ազգերի մեջ և մարդկային բոլոր լեզուներով, տիեզերքի մեկ ժայռից մյուսը՝ հունաց ու հռոմայեցոց տերություններում և հեռավոր բարբարոսների մոտ։ Եվ եթե որևէ տարբերություն է զգացվում, ապա լեզուների տարբերությունից է։ Ինչպես ասացի, դա փոքր է և ոչ այնպես աններող թըշնամություն, ինչպես ձեզ մոտ կա։ Դու ասում ես՝ 72 [ազգանդներ ունենք]։ Չլինի՞ թե մեզ համարում ես հեթանոսներ, նմանեցնելով այնպիսիներին, որոնք պիղծ և աղտեղի էին հեղատախրության մեջ, Աստուծո նկատմամբ՝ ամբարիշտ և իրենց դարձությունը ձգտում էին Քրիստոսի ամենասուրբ անվան տակ թաքնվելով՝ իրենք իրենց քրիստոնյա կոչել։ Սրանց հավատքը հայհալություն էր, մկրտությունը՝ ազժուխան, որոնց՝ ազժուխանից դարձի գալուց հետո, սուրբ եկեղեցին մկրտում էր որպես հեթանոսների և որոնց Աստված վաղուց ոչնչացրել էր, և հետք չէր մնացել։ Մենք՝ քրիստոնյաներս, յոթանասուն ժողովուրդներ ենք, և ամենքս էլ ընդունել ենք մկրտությունը, որպես սուրբ և հաժիտնեական կյանքի գրավականը։ Իսկ եթե լինեն այնպիսիները, որոնք մասամբ այլ կերպ են մտածում, ապա դրանց [կզանենք]

հեռավոր եղիքներում, այլալեզու մարդկանց մեջ և մասնավոր ձեր բռնակալության տակ ապրողների մեջ։ Սակայն սրանք ես քրիստոնյաներ են և պետք չունեն վերադառնալով մկրտություն։ Եվ դարձանալի չէ, որ հեռավորներն ու այլալեզուները այնքան էլ տեղյակ չեն ճշմարտության ավանդին, ինչպես որ հարկավոր է։ Սակայն նույն դիրքը՝ ավետարանը, բոլոր լեզուներում ամբողջական է պահված, անանց սխալանքների։ Արդ, չհիշելով շատ լեզուներ, որոնցով այս սքանչելի փրկչական աստվածագիտությունը տարածվեց, միայն քչերին կհիշեմ, առաջին՝ մեր հունաց, երկրորդ՝ հռոմայեցոց, երրորդ՝ եբրայեցոց, չորրորդ՝ քաղդեացոց, հինգերորդ՝ ասորվոց, վեցերորդ՝ եթովպացոց, յոթերորդ՝ հնդկաց, ութերորդ՝ ձեր՝ սասանիդականների, իններորդ՝ պարսից, տասներորդ՝ հայոց, տասնմեկերորդ՝ վրաց, և տասներկուերորդ՝ ադվանից [լեզուները]։

Արդ, ըստ քո ասածի [ենթադրենք], որ մեկ կամ երկու ազգի մոտ, իրաք, գրեթե ազավազվել են։ Իսկ ինչպե՞ս [ենթադրել], որ ազավազվել են այլ ազգերի մոտ ևս, որանք, ինչպես գիտեք, հույժ հեռու են մեզանից և իրարից օտար են լեզուներով և սովորություններով։ Բայց դուք ասվոր եք նման բաներ անել, մանավանդ այն Հաջալը⁷⁸, որը Պարսից երկրում ձեր կողմից կառավարել էր կարգված, հաժարեց ձեր բոլոր հին գրքերը և, ըստ իր ցանկության այլ բաներ գրելով, ձեր ամբողջ ժողովրդի մեջ բաշխեց։ Քանզի շատ դյուրին էր մեկ ազգի և մեկ լեզվի մեջ այսպիսի բան կատարել, ինչպես եղավ ձեզ մոտ։ Այսպիսով սահման բան մնաց Աթու Թուրաթի գրքերից, քանզի [Հաջալը] չկարողացավ ամեն ինչ ոչնչացնել։ Իսկ մենք նախ ստատիկ հրաման ենք ստացել Աստծուց՝ չհանդգնել այդպիսի բան անել, և ապա եթե որևէ մեկը հանդգնեց ընդդիմանալ նրա հրամանին, ապա դարձալ անհնար էր մի տեղ հավաքել այդքան լեզուներով տարածված գրքերը և խնամքով ըստ յուրաքանչյուր լեզվի ստուգել, փնտրել և նշանակել այդքան թարգմանիչներին, որպեսզի գրքերից ջնջեն՝ ինչ որ կամենան և ավելացնեն՝ ինչ որ իրենց ախորժելի է։ Այն էլ մի անգիտացիր, ինչպես և դու ինքդ ասացիր, որ մեր քրիստոնյաների միջև հակառակություններ կան, թեպետ ոչ կարևորագույն խնդիրների շարքում

Ապա, ինչպես տարբեր ազգերի գրքերը, չեն փոխել ըստ իրենց ցանկության: Սակայն քրիստոնյաներիս, ոչ հեռավորների և ոչ էլ մերձավորների, մոտ այսպիսի բան տեղի չի ունեցել, իսկ դու մի կրկնիր քո ստերը, որպեսզի [քեզ մոտ] գտնվող չնչին չափով արդարամտությունն էլ անարժեք չդարձնես:

Բայց ես այն բանին եմ հույժ զարմանում, որ մերժում ես տերունական ավետարանները և մարգարեների գրքերը, ասելով թե մարդիկ աղավաղել են դրանք, և գրել՝ ինչ կամեցել են: Բայց [միաժամանակ] քո անհաստատ կարծիքների վկայությունը այնտեղից ես ջանում հավաքել: Դու աղավաղում ես այն խոսքերը, որոնք որպես վկայություն մեջ ես բերում, քանզի ուր որ գրված է հայր, փոխարենը գրում ես Տեր կամ Աստված: Եթե արդարություն ես փնտրում, պետք է հավատաս գրքերին և ապա դրանցից վկայություն մեջ բերես: Իսկ եթե մերժում ես, իբրև աղավաղված [գրքեր], ապա չպետք է նրանցից վկայություններ բերես: Երբորդ՝ պարտավոր ես նաև քո բերած վկայությունները չշրջել քո ցանկությամբ, այլ ինչպես որ գրքում կան, այնպես էլ ներկայացնել:

Հույժ դժվար է Աստուծո ծառաներին, որոնք նրա հրամաններին հնազանդ են, ձեզ հետ խոսել, քանզի հեթանոսները, երբ լսում են մարգարեների կամ առաքյալների անունները, ուժգին ծաղրում են: Իսկ դուք, թեև անունները չեք անարգում, այսուհանդերձ նրանց խոսքերը արհամարհում եք, մանավանդ նրա խոսքերը, որը նրանց միջոցով է [խոսել]: Ապա թե ոչ, ի՞նչ անենք Մովսեսին ասված խոսքերը. «Ես եմ Աստվածն Աբրահամի, Իսահակի և Հակոբի»* և կամ թե. «Եկեք մարդ ստեղծենք ըստ մեր պատկերի և նմանության»** և կամ. «Եկեք իջնենք և խառնվենք նրանց»*** կամ էլ՝ «Տերը հուր տեղաց Սոդոմի և Գոմորի վրա Տիրոջ կողմից, Տերը Տիրոջ կողմից****: Այս բոլորը Մովսեսի գրքերից են, որոնք ոչ դու, ոչ էլ քո օրենսդրույցը չեք ընթերցել:

Մի կարծիք, թե սա Աստուծո կողմից ասված է հրեշտակներին, որոնք չեն կարող տեսնել նրան: Մենք չենք կարող

աստվածային գրքերը քեզ նման սնտոի և անհիմն համարել: Ո՞ւմ կարող էին ասվել այս խոսքերը, եթե ոչ նրա խոսքին (Բանին), որը նրա էության կերպարանքն է և նրա փառքի լույսի ճառագայթը, ինչպես նաև սուրբ Հոգուն, որն ամենքին սրբում և լուսավորում է: Եվ դեռ զրպարտում եք մեզ իբրև երեք աստվածություն ճանաչող: Լսիր և ապա պատասխանիր, աղաչում եմ. այլ բան է արեգակը և այլ բան՝ նրա ճառագայթները: Թեպետ արեգակից են, և առանց ճառագայթների արեգակը արեգակ չէր լինի: Եվ եթե մեկն ասի, որ ճառագայթները ծնվում են արեգակից առանց ախտի կամ իգական էության, չի ստի: Եվ թեպետ արեգակն ու ճառագայթը տարբեր բաներ են, այդ չի նշանակում, որ երկու արեգակներ կան, բայց քեզ արդյոք այդպես չի՞ թվում: Արդ, եթե այդ լույսը, որը մենք աչքով կարող ենք տեսնել, որ Աստուծո ստեղծվածն է, այսպես մաքուր, ախտից զերծ ծնվում է, գիշերը չքանում է և շինվածքների ետևը ծածկվում, ապա առավել ևս մաքուր պիտի համարես աստվածային ինքնաստեղծ, ինքնաբավական և չխավարող լույսը: Ես հարկադրված եղա այս բանը օրինակով ցույց տալ, քանզի Աստուծո կողմից գրքերի մեջ տրված պատվիրաններին չես հավատում, այլ քո կամքը նրանցից ավելի բարձր ես համարում: Ինչ կամենում ես, գրում ես նրանց մասին, իսկ ինչ չես կամենում՝ մերժում ես և ժխտում: Անիծյալ է այն մարդը, որ երկու կամ երեք աստուծո է հավատում և այնպիսիներին պետք է այլաբանել և այլասկզբունք համարել: Իսկ մենք միայն մեկ Աստված ենք ճանաչում՝ արարիչը երկնքի ու երկրի, ոչ խոսքից զուրկ, այլ ամենասուրբ և իմաստուն իր խոսքով (Բանով), որով ստեղծել և պահպանում է արարածներին: Նրա խոսքը (Բանը) նման չէ մեր խոսքին, որն ասվելուց հետո պարզվում է և անհետանում, իսկ ասվելուց առաջ ոչ լսված, ոչ էլ իմացված է: Հենց այն է Աստուծո խոսքը (Բանը), որ ճանաչում ենք՝ անփոփոխ լույսի անխավար ճառագայթը, որը չի ծնվում արեգակի ճառագայթների նման, և մարդկային կարողությունից վեր է այն արտահայտել: Աստվածային գրքերը սրան են կոչում Որդի, որը ծնունդ է ոչ թե ախտավոր տենչանքի և աղտեղի ցանկությունների, այլ [ծագել է], ինչպես ճառագայթները արեգակից, լույսը հրից և խոսքը մտքից:

* Ելից. Գ. 6:

** Մենգ. Ա. 26:

*** Մենգ. ԺԱ. 7:

**** Մենգ. ԺԲ. 24:

Ահա թե որչափ մարդկային լիզուն կարող է բացատրել այն, որ Աստուծո խոսքը (Բանք) ծագում է Ասածուց:

Եվ քանի որ Աստուծո արարածներից ոչ մեկը ավելի պատվական չէ, քան մարդը, դրա համար էլ դու խոստովանում ես, թե Աստված հրեշտակներին հրամայեց երկրպագել Ադամին, թեպես և աստվածային գրքերի մեջ այս բանը զերված չենք գտնում: Արդ, Ադամ մարդ էր, և դու գեղեցիկ վկայեցիր, այսպանելով քո հպարտությունը: Նրանք, որ մարդկանց չեն երկրպագում, թող իմանան, թե որ դասի մեջ պետք է դասվեն, ինչպես դու էլ ասացիր: Արդ, հայտնի է, որ Աստուծո պատկերով ստեղծվեց Ադամը, իսկ չլինի՞ թե գուցե կարծում ես, որ մեր ախտավոր և ներհակ մարմնի մասին է ասում Աստված, թե իր պատկերն է: Ոչ, այլ նա դրեց նրա մեջ և իր խոսքի (Բանի) ու իր Հոգու նմանությունը՝ հոգին, միտքը և խոսքը: Միացնելով այս բոլորը նրա մեջ, փերանց և տալով նրան ինքնիշխանություն, կամք, Աստված տվեց նրան իր պատկերը: Սակայն նա բանսարկու [սատանայի] խաբկանքով զրկվեց պատվից, որ նրան Արարիչն էր տվել, մոռացավ իր ստեղծողին և ապրելով անառակ վարքով, գարշելի ցանկությամբ պիղծ և պես-պես գիշություն, միմյանց ատելով ու անարգելով, սպանություններով և, որ ամեն շարիքների սկիզբն է ու վերջն է, կռապաշտությամբ և այնպիսի պոռնկությամբ, որ ասել չեմ համարձակվում: Քանզի ոչ միայն գոյություն չունեցողներին և կամ երևացող արարածներին աստվածներ կարծեցին, այլև իրենց իսկ ախտերը՝ պոռնկությունն ու արվամոլությունը աստվածներ կարծելով՝ պաշտեցին: Այդպիսիներին բանսարկու [սատանան] երկրպագուներ դարձրեց և ուրախանում էր, տեսնելով, թե ինչպես իրենց իսկ կերտած կուռքերի արձաններին շարաշար ախտալի ծեսեր են կատարում, և հորդորում էր նույնը շարունակել:

Արդ, Աստված տեսնելով իր պատկերը՝ անարդված բանսարկուի երկրպագությամբ և նրան հաճելի գործերի կատարմամբ, որպես բարերար և արդարեւ մարդասեր, ողորմեց մեզ: Եվ քանի որ փրկությունն այն էր, որ ճանաչեին իրենց արարչին և ետ կանգնեին թշնամուց, այս բանի համար նա ծամանակ առ ծամանակ կռապաշտության խաղաղի մեջ որպես

հրազ վառում էր իր գիտությունը իր ծառաների՝ մարգարենների միջոցով: Եվ քանի որ մարդկանց մտքերը կուրացած էին և չէին կարող բնդունել աստվածագիտության բովանդակությունը, այդ բանի համար, ինչպես կանխավ ասացի, իր շափավոր գիտությունը քիչ-քիչ էր հայտնում մարդկանց մինչև աշխարհի վախճանը, որչափ որ Աստված կամենում էր խրատել մարդկանց: Իսկ նախապես մարգարենների միջոցով խոստացել էր իր խոսքի (Բանի) մարմնով գալուստը:

Քանզի Աստուծո խոսքը (Բանք) պետք է բնդունեն մարմին ու հոգի, և ամեն ինչ, որ մարդկային է՝ բացի մեղքերից, և քանի որ մարդկանցից ոչ ոք չէր կարող իջնել խոնարհության այնպիսի աստիճանի, որքան նա իջավ, դրա համար մենք գիտենք, որ խոնարհության վերաբերող ամեն ինչ ասված է նրա մասին, որպես խոնարհագույնի՝ մարգու և որպես բարձրագույնի՝ իրոք Աստուծո, մասին: Հիշում ես արդյոք մեր հիշած Մովսեսի ասացվածքը խոսքի (Բանի) նույն ինքն Աստուծո հետ հաժապարկության մասին: Կիր նույն Մովսեսին մարդապես երևան մասին. «Աստված ձեր եզրայրներից մարգարե դուրս կբերի ինձ նման, նրան լսեցեք ըստ ամենայնի՝ ինչ էլ որ խոսի ձեզ: Եթե որեւէ մարդ չլսի այն մարգարեին, այդ անձնավորությունը թող սպանվի իր ժողովրդի կողմից»*: Ոչ թե մեկ, այլ բազում մարգարեներ երևան եկան Իսրայելում Մովսեսից հետո, սակայն այս պատվերը միայն մեկի մասին էր, որն ամենազորավորն էր և զժվարահաժապալի բաներ էր խոսելու:

Արդ, քեզ կմատուցեմ այսուհետև Քրիստոսի գալստյան մասին մարգարեների վկայությունների մի հույլ: Բայց նախ լսի՛ր այն, ինչ խոնարհագույն ձեռով ասված է նրա մասին: Կարծում եմ, որ ախորժելով կլսես: Թերևս կարողա՞նք սանդղադի նման տանել ընդհուպ հասցնել քեզ բարձրագույն [վկայություններին], եթե նրա կամքը լինի: Դավիթը, մարգարեանալով նրա մասին, ասում է. «Ես եմ որդը և ոչ մարդը, մարդկանց նախատինք և ժողովրդին՝ արհամարհանք: Ամենքը, ովքեր տեսնում էին ինձ, այսպանում էին, շրթունքներով խոսում էին և իրենց գլուխներն էին շարժում: Նա հուսաց հիշողը, և նա կապրեցնի նրան: Կփրկի և կապրեցնի նրան,

* Թ օրենք, Ժ՛, 15:

քանդի կամենում է նրան»^{*}։ Այս բանը երբեք չպատահեց Դավթին, այլ՝ մեր Ցիրոջը, խաչելության ժամին։

Արդ, լսիր նույն Դավթին, որ նրա մասին բարձրագույն [խոսքերն] է ասում. «Տերն ասաց ինձ՝ դու իմ որդին ես, և այսօր ծնեցի քեզ»^{**}։ Իսկ ամեն հեթանոսների մասին, որոնք նրան պետք է հավատային՝ ասաց. «Խնդրիր ինձանից՝ և հեթանոսներին քեզ կտամ որպես ժառանգություն ու տիրություն մինչև աշխարհի ծագերը»^{***}։ Եվ դարձյալ թե՛ «ասաց տերն իմ տիրոջը՝ նստիր իմ աջ կողմը, մինչև որ քո թշնամիներին քո ոտքերի պատվանդան դարձնեմ», «քեզ հետ է զորության սկիզբը, քո սրբերի պայծառությունը, արգանդից նախքան արուսյակը քեզ ծնեցի»^{****}։ Իսկ երկնքում աստվածային բնության մեկ լինելու մասին դարձյալ նշեց Դավթը՝ ասելով. «Երկիրը լցվեց Ցիրոջ ողորմությանը, Ցիրոջ խոսքով երկինքը հաստատվեց և նրա բերնի հոգով՝ նրա բոլոր զորությունները»^{*****}։ Իսկ Երեմիան^{*****} թե, «Տերն ուղարկեց ինձ և նրա հոգին»։ Եվ Խոսքի (Բանի) մարմնացման մասին լսիր դարձյալ Երեմիային. «Նա է մեր Աստվածը, որին ոչ ոքի չեմ նմանեցնի, [սա] գտավ իմաստության բոլոր ճանապարհները և այն տվեց իր ծառա Հակոբին ու իր սիրելի Իսրայելին։ Դրանից հետո երևաց երկրի վրա և շրջեց մարդկանց մեջ։ Սրանք են Աստուծո հրամանների գրքերը և Աստուծո օրենքները, որոնք հավիտյան կմնան։ Դարձիր, Հակոբ, և բռնիր նրան իր լույսի առաջին ծագման ժամանակ»։ Մարգարեն ցույց է տալիս նրա լույսի երկու ծագում, նախ անբացատրելի խոնարհությունը, որով նա լուսավորեց տիեզերքը աստվածագիտության ճառագայթներով, իսկ երկրորդ՝ համաշխարհային հարությունը, որի մասին մարգարեն զգուշացնում է եբրայական ազգին ու խրատում, որ հենց առաջին ծագմանը հավատան և չլինեն ապրա-

տամբներ, ինչպես եղել էին, իսկ օտարները, այսինքն հեթանոսները, վայելեն նրա փառքը։ «Դարձիր, Հակոբ, և բռնիր նրան նրա լույսի առաջին ծագման ժամանակ։ Այլոց մի տուր քո փառքը և ոչ էլ օտար ազգին՝ քո օգուտը»։

Ունկնդիր եղիր ասված խոսքերին. ոչ միայն Աստուծո Խոսքի (Բանի) մարդացումը մարգարեացավ, այլև հայտնապես գուշակեց Իսրայելի ըմբոստ ապստամբությունը։ Մեզ ոչինչ չի խանդարի լսելու որևէ օտար մարդու մարգարեություն, որը Մովսեսը դրել է իր գրքերի մեջ. «Ինչ գեղեցիկ է քո տունը, Հակոբ, և քո վրանը, Իսրայել»։ Ապա փոքր-ինչ հետո. «Մի այր կենի նրա տոհմից, կտրի բազում ազգերի և Գոգից ավելի կբարձրացնի իր թագավորությունը, ու կաճի նրա թագավորությունը»։ Եվ դարձյալ՝ «Ցույց կտամ նրան, սակայն ոչ այժմ, կզննեմ, բայց ոչ մոտեքս. աստղ կծագի Հակոբից, և Իսրայելից մի այր դուրս կգա, կհաղթի Մովսեսի իշխանին և Սեթի բոլոր որդիներին գերի կտանի»^{*}։ Արդ, թեպետ այս բաները նրա մասին ասաց իբրև մարդու, սակայն տես, թե ինչպես ցույց տվեց նրա տիրելը ամեն հեթանոսներին։

Կամենում ես գիտենալ, թե որն է նրա տիրելը բոլոր ազգերին. այն, որ ամենքը հավատալու են նրան, ինչպես դու իսկ տեսնում ես։ Կարող եմ ցույց տալ և Մովսեսի իշխանին, դա սատանան է դեերի հետ միասին, որոնց Քրիստոս հարվածեց։ Նրանք մարդկանց մեջ զորացնում էին կուռքերի մոլորությունը և պաշտամունքը։ Մովսեսից հետո և նրանց գրացի ազգերի կռապաշտությունը առավել զարշնչի էր, բան բոլոր այլ ազգերինը, բանդի նրանք պաշտում էին առնական և կանացի անդամները, որոնցով իրենց անառակ ցանկություններն էին կատարում։

Տես, թե ինչպես նրա թագավորությունը Գոգից ավելի բարձրացավ, բանդի նրանը երկրավոր է, իսկ Քրիստոսի [թագավորությունը]՝ երկնավոր։ Իսկ ի՞նչ է Քրիստոսի թագավորությունը. ուշադրություն դարձրու սուրբ Հոգու Դավթի միջոցով ասած խոսքերին. «Աստված, քո իրավունքը արքային տուր և քո արդարությունը՝ թագավորի որդուն»^{*}։ Զե՛ որ

* Սաղմ. ԻԱ, 7—9։

** Սաղմ. Բ, 7։

*** Սաղմ. Բ, 8։

**** Սաղմ. ԺԲ, 1, 3։

***** Սաղմ. ԼԲ, 6։

***** Իմա՝ Եսայի, ԽԸ, 16։

***** Իմա՝ Բարուքայ Գ, 36, Դ, 3։

* Քուց, ԻԴ, 5, 7, 17։

* Սաղմ. ԶԱ, 1։

Քրիստոս երկնավոր ու երկրավոր թագավորի որդի է, ըստ աստվածության՝ Աստուծո որդի և ըստ մարդկության՝ Դավթի որդի, ինչպես բազում անգամներ ասել ենք: Դարձյալ ավելացնում է. «Մնալու է արևի տակ նախքան լուսինը, ազգից մինչև ազգ և տիրելու է նա ծովից ծով և գետերից մինչև տիեզերքի ծագերը: Նրան երկրպագելու են երկրի բոլոր ազգերը և ծառայելու են, ամեն ժամ աղոթելու և հանապազօր օրհնելու են նրան: Օրհնյալ լինի Տիրոջ անունը, քանզի նրա անունը արևից առաջ է: Նրանով թող օրհնվեն երկրի բոլոր ազգերը և երանելի դառնան նրանով»*:

Արդ, ո՞վ կհամարձակվի այս բաները վերագրել սոսկ մարգ-Դավթի որդուն և ոչ թե ըստ մարմնի՝ Դավթի որդուն, իսկ ըստ աստվածության՝ Խոսքին (Բանին) և Աստուծո որդուն, որը խաղաղական հավատով է տիրում և ոչ սրի կոտորածի և անողորմ արյունահեղությունների ու գերությունների միջոցով: Այդ մասին նույն սաղմոսում հայտնապես ասում է՝ «Նրա օրոք արդարություն կծագի և բազում խաղաղություն կլինի մինչև լուսինն սպառվի»**:

Դարձյալ Միքիե մարգարեի միջոցով ասել է Աստված. «Եվ դու, Բեթղեհեմ, տունդ Եփրաթա, թեպետ սակավավոր ես Հուդայի հազարավորների մեջ, քեզանից կելնի նա, որ ինձ կլինի առաջնորդ, կհովիտ իր ժողովրդին՝ Իսրայելին, և նրա ելքը աշխարհի սկզբնական օրերից է»***: Իսկ սոսկական մարդուն հնարավոր չէ ելք ունենալ աշխարհի սկզբից: Երեմիայի միջոցով ասել է Աստված. «Մարդ է, և ո՞վ կճանաչի նրան, Տերը Իսրայելի ականակությունն է: Բոլոր նրանք, որ լքեցին քեզ, կամաշեն, հեռացածները գերի են տարվելու երկիր. քանզի թողեցին Տիրոջը՝ կենաց ջրի աղբյուրը»****: Բայց Իսրայել է կոչում ոչ անհավատ հրեաներին, այլ նրանց, որոնք տեսան Խոսքն (Բանն) Աստուծո և հավատացին, թե Աստված Աստուծո է, քանզի Իսրայել [անունը] եբրայերենից թարգմանելով նշանակում է սրատեսող: Արդ, Աստված կամենում է, որ Իսրայելը տեսնող լինի:

* Սաղմ. 2Ա, 7:

** Սաղմ. 2Ա, 7:

*** Միքիա, Ե, 2:

**** Երեմ. Ժ, 9—13:

Լսիր, թե ինչ է ասել նա Եսայիի միջոցով. «Մի մանուկ ծնվեց մեզ, որի իշխանությունը իր ուսերի վրա է, և նրա անունը կոչվեց մեծ խորհրդի հրեշտակ, սքանչելի խորհրդակից, հզոր Աստված, խաղաղության իշխան և հանդերձյալ աշխարհի հայր»*: Հրեշտակ կոչեց նրան, քանզի շուներ մարդկային մեղքերը, իսկ սքանչելի խորհրդակից և Աստված ու հզոր կոչեց աստվածության անվան համար: Նա դեռ ավելացնում է. «Մեծ է նրա իշխանությունը, և նրա խաղաղությանը սահման չկա: Նստելու է Դավթի աթոռին, և նրա թագավորությունը կփառավորվի, իրավունքով ու արդարությամբ կզորացնի նրան, այժմվանից և հավիտյանս ժամանակներում»**:

Արդ, նա շնատեց Դավթի աթոռին և Իսրայելի թագավոր չղարձավ, քանզի ոչ թե անցավոր աթոռի մասին է ասում, այլ այն աթոռի, որի մասին Աստված խոսեց Դավթին. «Հավիտենություն եմ պատրաստելու նրա զավակների համար և ազգն ազգ պահպանելու եմ քո աթոռը, ինչպես երկնքի օրերը»***: Ապա ինչպե՞ս և ի՞նչ Դավթի աթոռ էր, որ չղարձավ հավիտյան, ինչպես երկնքի օրերը, եթե ոչ երկնավոր թագավորությունը մարմնով Դավթի որդու, որը Քրիստոսն է, ուրիշ մասին էլ ասել է. «Կնստի Դավթի աթոռին և նրա թագավորությունը կփառավորվի և կզորանա իրավացիորեն ու արդարությամբ այժմվանից հավիտյան ժամանակներում»: Հայտնի է, որ մարմնով Դավթի որդի Քրիստոսի փառավորագույն և զորավորագույն թագավորությունը փոխադրեց նրա արքայությունը դեպի վեր՝ երկինք, հավիտենականի և անհասանելու մոտ: Դու պետք է ուշադրություն դարձնես նաև Եսայիին՝ «ահա կույսը հղության մեջ կլինի և կծնվի որդի, ու նրան կկոչեն էմմանուել, այսինքն մեզ հետ է աստված»****:

Ունեմ և մեծ քանակությամբ այլ վկայություններ, ու համառոտելը օգտակար համարեցի, որպեսզի լսողները ձանձրությամբ չտարվեն: Եթե կամենում ես, լսիր նաև չարչարանք-

* Եսայի Թ, 6:

** Եսայի Թ, 7:

*** Սաղմ. 2Ը, 29:

**** Եսայի է, 14:

ների ժամանակ նրա ունեցած անճառելի խոնարհության մասին, այն, որ նա կամավոր կերպով կրեց, համբերեց, ինչպես կանխավ գուշակել էին մարգարեները: Եսայիի միջոցով ասաց սուրբ Հոգին՝ «Ես չեմ խստանում և ոչ էլ ընդդիմանում եմ. իմ թիկունքը հարվածների ցուցադրեցի, իմ ծնոտը՝ ապտակների և իմ երեսը չեմ շրջել թքնելու ամոթից»*: Նույնպես և Զաքարիայի միջոցով ասաց Աստված. «Եթե ձեր աչքին բարի է թվում, տվեք իմ վարձը, ապա թե ոչ՝ գանց առեք: Եվ կշռեցին իմ վարձը՝ երեսուն արծաթ»**: Այս բանը իրոք կատարվեց փրկչի հետ, երբ նա իր աշակերտից վաճառվեց՝ մահվան մատնվելով: Տիրոջ վրա կատարվեցին նաև այլ մարգարեություններ, որոնց մասին պատմում են սուրբ ավետարանները, և թեև կամենաս, կարող ես ուշադիր ընթերցել, և այս բաները կգտնես: Բազում այլոց շարքում Դավիթն էլ մարգարեությամբ ասաց այս ամենի մասին. «Նա, որ իմ հացն էր ուտում, իմ դեմ բարձրացրեց իր դարշապարը»***: Լսիր և մյուս ազդումը Եսայիի միջոցով. «Ահավասիկ, իմ ծառան իմաստուն կդառնա, կմեծանա, կբարձրանա և շատ փառավորյալ կդառնա, ինչպես որ շատ ազգեր զարմացան քեզ վրա, և թագավորները իրենց բերանը պիտի փակեն նրա առջև, քանզի, ինչ չի պատմված նրա մասին, պիտի տեսնեն, իսկ ինչ չեն լսել՝ պիտի իմանան: Տե՛ր, ո՛վ հավատաց մեր տված լուրին և Տիրոջ բազուկը ո՛ւմ հայտնվեց: Քանզի նա մատաղատունիկ պես դուրս եկավ և արմատի նման՝ ծառավուտ երկրից: Տեսանք մենք նրան՝ ոչ տեսք ուներ, ոչ էլ՝ գեղեցկություն, այլ նրա կերպարանքը ավելի անարգ էր և ավելի վատ, քան մարդկային ցեղի որևէ որդու: Մի այր, որ հարվածներ ընդունեց և գիտեր ցավիրին համբերել, այնպիսին էր, որից էրես էին դարձնում, անարգվեց ու ոչինչ համարվեց: Նա մեր մեղքերը տարավ և մեզ համար չարչարվեց, և մենք նրան համարեցինք Աստծուց ցավեր, հարվածներ ու չարչարանքներ ստացած: Բայց նա վիրավորվեց մեր մեղքերի համար և պատժվեց մեր անօրինության պատճառով: Մեր խաղաղության պատիժը նրա վրա հասավ, և նրա

* Եսայի Ծ, 5—6:

** Զաքարիա ԺԱ, 12:

*** Սաղմ. Խ, 10:

վերքերով բուժվեցինք: Ամենքս ոչխարների պես՝ մոլորվեցինք, ամեն մեկս իր ճանապարհին մոլորվեց: Տե՛րը՝ նրան մատնեց մեր մեղքերի պատճառով, բայց նա վշտի մեջ իր բերանը չբացեց: Իբրև ոչխար սպանդի տարվեց և իբրև մաքի՝ խուզողի առջև անմոռնչ՝ մնաց և այնպես իր բերանը չբացեց: Նա խոնարհությամբ դատապարտվեց, իսկ նրա ազգատոհմի մասին ո՛վ կարող է պատմել, քանզի նրա կյանքը երկրից վերացվեց: Նա իմ ժողովրդի անօրինության պատճառով մահվան տարվեց, քանզի նա անօրինություն չգործեց, և նենգություն չկար նրա բերանում»:

Արդ, այսքան վկայությունները, որ Սուրբ Հոգին խոսեց իր ծառաների՝ մարգարեների միջոցով, ուրանում ես և սուտ համարում, [հավատալով] միայն քո Մահմեդի խոսքերին: Ո՛ւր է քո օրենսդրի առանց երկու վկայի չհաստատելու հրամանը, նույնիսկ հույժ փոքրագույն բաները: Իսկ ինչպե՞ս ես հանդգնում այսպիսի ահագին հայհուցություն անել՝ միայն նրա խոսքերը լսելով: Քո օրենսդրի ահագին ստույգունը մոռացար, թեև չգիտես իսկ, թե Մարիամը ոչ թե Ամրամի դուստրն է և Ահարոնի քույրը, այլ նա մեր Տիրոջ մայրն է: Այն ժամանակներից մինչև Տիրամայրը 2000 տարի է անցել, երեսուն տարի հանած, իսկ սերունդների [թիվն է] 32: Թե արդարև մարմնեղեն է քո երեսը և ոչ քարեղեն, ամաչիր հայտնի ստույգուններդ այսքան բացահայտելուց հետո: Քանզի Աստված խոստացել էր, որ Քրիստոսի գալուստը կլինի Հուդայի ցեղից և Մարիամն Ամրամի դուստրն էր Ղևիի ցեղից և, ինչպես ասացի, այնքան հնագույն ժամանակներում էր ապրում: Բազմաթիվ և բացահայտ ստեղծագործություններ է ձեր [խոսքերին] հետևել, սակայն ինչքան էլ որ քո անսահման ստույգյան անհիմն առասպելները խորն են, մենք կարող ենք ճշմարտության փոքր դույլով այն ցամաքեցնել:

Ասում ես, թե դուք և հրեաները օրինաց գիրքը, ավետարանները և սաղմոսները աղավաղել եք և ավելացնում ես, թե վկայում եմ, որ դրանք Աստծուց են: Եթե մերը շփոթված է և ապականված, որտե՞ղ է բռնը, որի մասին վկայում ես: Հապա ցույց տուր ինձ Մովսեսի, մարգարեների և Դավթի

սաղմոսների ալլ գրքերը և կամ ալլ Ավետարան, որպեսզի տեսնենք: Մհ, ամսթի արժանի է քո ստույթունը և ամեն ինչից առավել՝ առասպելական ստույթունը: Գոնե ազնիւացնելի, թե ես ալլտեղ չէի, և դուք մի հաճատացեք: Ո՛վ մարդ, քո վկայութիւնները, որոնք թեպէս մեր ազնիւարաններից ես վերցրել, խեղաթյուրել ու ալլալել ես և առեկալին ասում ես, թե դրանք ձեր կողմից են ազնիւազնիւ: Հապա խափք ալլն Ավետարանից, որ քո օրենսդիրը տեսել է, և կիմանամ, թե ճշմարիտ ես խոսում:

Որ ասում ես, թե հաճատը մի է, արդարեւ մի է հաճատը և մի է մկրտութիւնը, և չիս Աստուծոց ազնիւազնիւ ալլ հաճատ և կամ ալլ պատմեր, որ արժան լինի մարդկանց: Ասում ես թե [հենք] ըստ օրենքի չէին աղոթում ալլն կողմի վրա, ուր դուք ուղղում եք աղոթելիս և չէին հաղորդում ձեր հաղորդութեամբ: Սա անհեթեթութեան է և դատարկ խնդրների հույլ, քանզի չի նշմար, թե մարգարեները որ կողմն էին ուղղում աղոթելիս: Դու պարզապէս կամենում ես երկրպագել հեթանոսական դոհարաններին, որոնք դու Արահամի տուն ես անվանում: Աստուծոյին գրքերում ոչ մի տեղ չենք գտնում, թե Արահամը եղել է ալլն տեղում, որը քո օրենսդիրը ուսուցանեց ձեր ազգին միշտ երկրպագել, իսկ հաղորդութեան խորհրդի մասին իր տեղում կտամ պատուախանր:

Այժմ տեսնենք, թե արդյոք ազնիւարանեալիս աստուծոյին տեսնենք ալլն, ինչպէս դու ես կարծում: Հիսուս արդարեւ աղոթեց մարգարային ձեռով, որը մեզանից էր վերցրել, որպէսզի մեզ ուսուցանի, սակայն աստուծոյին կողմից նա կարող չէ աղոթել: Աղոթելի ժամանակ նա չէր ասում ալլն, ինչ դու ես գրում, ալլ [ասում էր]. «Հա՛յր, եթե հնարավոր է, անցկացրու ինձանից ալլս բաժանի», ցույց տալով, թե ճշմարիտ մարդ է: Եթե որեւէ մեկը Աստուծո խոսքը աստուծոյին վկայութիւն գտրկ ճանաչի, իր կյանքի հույսը կկորցնի, նույնպէս և նա, ով նրան մարգարայնութեան մեջ կատարել է ճանաչի:

Բայց տեսնո՞ւմ ես դու ազնիւարանների ճշմարտութիւնը, որին մենք հաճատում ենք. քանզի ազնիւարանների մեջ

* Ղով. ԻԲ, 42:

ալլահանված են թե՛ խոնարհագույնը, թե՛ բարձրագույնը, և եթե մենք կամ մեր նախորդները ալլն ապաւաններ, ինչպէ՞ս ազնիւարաններից չէինք ջնջի նրա մասին խոսքերը, որպէս խոնարհագույնի: Ասել է՝ «մարդու որդին չի կարող անձամբ իր կողմից ոչինչ ստեղծել, ալլ հայրը, որ իմ մեջ բնակված է, նա՛ է, որ գործ է կատարում»*: Եթե հաճատում ես հետեւյալ գրվածքին՝ «չեմ կարող ինքս անձամբ ոչինչ ստեղծել», ապա հաճատա նաեւ ալլն [խոսքին], թե «հայրը, որ իմ մեջ բնակված է, նա է գործեր կատարում»: Հաճատա նաեւ կենարար մահվան ժամի երկուդին ու քրտինքին, ոչ Արամի քրտինքի փոխարեն թափեց, քանզի նա անմարմնաբար ասաց Արամին՝ «թող քո երեսի քրտինքով ուտես քո հացը»*: Նրան զորացրեց հրեշտակը, որը սակայն հայտնվեց ոչ նրան անձամբ զորացնելու, ալլ որպէսզի հաստատուն դարձնի նրա աշակերտների հաճատը, քանզի նրան նախում էին որպէս լոկ մարդու և նրան սոսկ մարդ էին կարծում, որպէսզի գոնե հրեշտակի հետ խոսակցութեամբ նրան առաւել բարձր ցույց տա, քան սոսկական մարդ:

Արդ, եթե որան հաճատում ես, հաճատա նաեւ ալլն բանին, որ ասել է նույն գրքերում. «ես ինքս դնում եմ իմ անձը և դարձյալ ինքս վերցնում եմ ալլն»*: Եվ դարձյալ չի ասել. «Աստուծո ինձ տիեզերք ուղարկեց, և ես նրան կվերադառնամ», ինչպէս դու ինքդ գրել ես, ալլ նա ասում է. «Հայրը, որ ինձ ուղարկեց, ինձ հետ է»* և դարձյալ թե. «Եւս հորից և եկա աշխարհ. դարձյալ թողնելու եմ աշխարհը և երթալու հոր մոտ»*: Բայց ուր որ Հայր է գրված, դու Տեր կամ Աստուծո ես շրջում և կարծում, թե ինքդ քեզ արդարացնում ես:

Բազում անիրավ կարծիքների մեջ միայն մեկը չես ստել և թեկ վկայութիւնը ուղիղ ես բերել, չես ուղում հաճատալ՝ «ով որ ինձ հաճատա, ոչ թե ինձ կհաճատա, ալլ նրան՝

* Յովհ. Ե, 19, Ժ, 10:

** Մենդ. Գ, 19:

*** Յովհ. Ժ, 17—18:

**** Յովհ. ԺԶ, 32

***** Յովհ. ԺԶ, 28:

ինձ առաքել է*, այսինքն ոչ թե երևացող մարդուն, այլ աներևույթ Աստուծո խոսքին: Դարձյալ ասում է՝ «ո՞վ որ ինձ անարգի, կանարգի ինձ ուղարկողին» և «ո՞վ որ ինձ տեսնի, կտեսնե՝ նրան՝ որ ինձ է ուղարկել»**: Ուղարկվում է իբրև մարդ և իբրև Աստված [այլոց] է ուղարկում: Ասել է աշակերտներին. «Իմ հայրը մեծ է ինձանից»***, այսինքն ավելի մեծ է, քան մարդկությունը, և չէ՞ որ դարձյալ ասաց. «ես և իմ հայրը մեկ ենք»****: Ասել է իր աղօթքի մեջ, ինչպես որ դու գրել ես՝ «միայն քեզ թող ճանաչեն ճշմարիտ Աստված, որ առաքեց իր Հիսուս Քրիստոսին»****: Ահա նույն աստվածային պատվի աստիճանին դրեց Հիսուս Քրիստոսին: Արդ, եթե նա սոսկ մարգարե լիներ, ապա պետք էր ասել, որ ճանաչեն միայն ճշմարիտ Աստծուն, Մովսեսին և այլ մարգարեներին և ապա՝ Հիսուսին: Բաց թող ցնդաբանություններով լի քո մտքերը, բանդի նա կատարյալ Աստված էր և մարդեղությունը դարձավ ճշմարիտ մարդ:

Ինչպես բազում անգամներ ասել եմ, նրա մասին [գրքերում] գտնում ենք խոնարհագույնը՝ իբրև մարդու և բարձրագույնը՝ իբրև արդարև Աստուծո: Սատանայի կողմից փորձություն ենթարկվեց նրա ծածկույթը, այսինքն մարմինը, քանզի սատանան լսելով աստվածային ձայնը մկրտության ժամանակ՝ «դա է իմ սիրելի որդին, որին ես հավանել եմ»,***** զարհուրեց, սոսկաց և չգիտեր. ում վերագրել այս ձայնը: Իսկ Տերը, քառասորյա պահքի ձեռնարկելով, բացահայտորեն ցույց է տալիս, որ ձայնը իրեն է վերաբերում, այնպես որ չարը միշտ նախանձում է և տրտմում՝ տեսնելով առաքինության փութացողներին, և մարդը մերձենալով տեսնում է Տիրոջը: Իսկ նա, իբրև ամեն ինչի գիտակ, պատասխանում է նրան որպես մարդու, իսկ մեր թշնամուն արժանի չի համարում իր կատարելության խորհուրդը հայտնելու: Ինչպե՞ս է որ դու չես կարդացել, թե փորձության ենթարկվելուց հետո և սատանան մի առ ժամանակ հեռացավ նրանից, և հրեշտակ-

ները մոտեցան և ծառայում էին նրան*, իսկ հրեշտակները սոսկ մարդուն չեն ծառայում: Ինչպես երևում է, ճշմարտությունից պարզապես փախչում ես և այլևս ոչինչ չես կամենում: Այս ենք ասում՝ ընդդիմանում ես Աստված ճանաչել մեր Տիրոջը և սոսկ մարդ ես համարում, օրինակ բերելով Ադամին, թե նա էլ Աստծուց էր ծնվել առանց ծնողների:

Կենարար մահվան մասին լսել ես և դեռ ասում ես, թե մարդկանցից ոչ ոք կարող էր սպանել նրան. եթե նա սոսկ մարդ էր, ըստ քո կարծիքի, ապա ի՞նչ զարմանալի բան կա, եթե մարդը մեռնում է: Արդ, լավ մտածիր և խորհիր այս մասին, և ինչու ես դու հեշտությամբ ընդունում խոնարհագույնը, որ ասված է Տիրոջ մասին, իսկ բարձրագույնը, թողնում ես և մերժում: Լսիր այդ մասին հենց նույն ավետարաններին: Հովհաննես ավետարանիչը ո՞ւմ մասին է ասում՝ «ո՞վ որ հավատա Որդուն, հավիտենական կյանք կունենա, իսկ ո՞վ չի հնազանդվի Որդուն, կյանք չի տեսնի, այլ Աստուծո բարկությունը նրա վրա կմնա»*: Դարձյալ Զաքարիայի որդի Հովհաննեսն ասում է՝ «ահա Հիսուս Աստուծո գառը, որ տանում է աշխարհի մեղքերը»***: Եվ հենց Հովհաննես ավետարանի սկիզբը. «Սկզբից կար խոսքը (Բանը), և խոսքն Աստուծո մոտ էր, և Աստված ինքը խոսքն էր: Նա սկզբից Աստուծո մոտ էր: Ամեն ինչ նրանով եղավ և առանց նրան ոչինչ չեղավ»****:

Հենց ինքը, մարմին առած Աստուծո խոսքը, ասում էր՝ «ո՞վ ինձ է տեսել, տեսել է իմ հորը»***** և «ինչպես հայրն ինձ գիտե, ես էլ հորը գիտեմ»*****, և «հայրը, որ ինձ առաքեց, ինձ հետ է»*****, «ելնում եմ իմ հորմոտ և ձեր հոր մոտ, իմ Աստուծո մոտ և ձեր Աստուծո մոտ»*****, Բնությանը նրա հայրն է, իսկ շնորհով՝ մերը, «քանզի

* Մատթ. Գ, 11: Ղուկ. Գ, 13:

** Յովհ. Գ, 16:

*** Յովհ. Ա, 29:

**** Յովհ. Ա, 1—2:

***** Յովհ. ԺԳ, 9:

***** Յովհ. Ժ, 15:

***** Յովհ. ԺԶ, 32:

***** Յովհ. Ի, 17:

* Յովհ. ԺԲ, 44:

** Յովհ. ԺԲ, 45, 48:

*** Յովհ. ԺԳ, 28:

**** Յովհ. Ժ, 29:

***** Յովհ. ԺԷ, 3:

***** Մատթ. Գ, 17:

ներանք որ ընդունեցին նրան, իշխանություն տվեց նրանց Աստուծո որդի լինելու, որոնք հավատացել են նրա անվանը*։ Աստված ըստ մարմնի մեզ հետ նույն բնությունից է։ Ուղարկվում է որպես մարդ և ինքն [այնոց] ուղարկում որպես Աստված՝ «ինչպես ինձ առաքել է հայրը, ես էլ ձեզ եմ առաքում»**։ Այս բանին համաձայն են բոլոր ավետարանները։

Ասում ես, թե մենք կամայականորեն թլփատությունը փոխարինել ենք մկրտությամբ և զոհերը՝ օրհնության հացի ու բաժակի հաղորդությամբ։ Այդ ոչ թե մենք, այլ նույն ինքը՝ Տերը, հին պատվերները փոխարինեց ճշմարիտ օրենքներով, ըստ Երեմիայի մարգարեության, որ ասում է՝ «ահա գալիս են օրերը, ասում է Տերը, և Իսրայելի տան ու Հուդայի տան համար նոր ուխտ կուխտեմ, ոչ այն ուխտի նման, որն ուխտել էի նրանց հայրերի հետ այն օրերին, երբ հանեցի նրանց եգիպտացոց երկրից»***։ Եվ ինչ ուխտ զրեց նրանց հայրերին եգիպտացոց երկրում, եթե ոչ գառան արյունը [թափել] պասքային, այսինքն զատկին, որի մասին ասաց՝ «այս օրենքը թող մնա ձեր ազգի մեջ»****։

Արդ, անլեզու գառան արյամբ Իսրայելի որդիները փրկվեցին սատակից, իսկ մի՞թե անարատ գառան արյամբ մենք չենք փրկվի հավիտենական մահվանից։ Աստուծո անբիժ գառը շարշարանքների ժամանակ առավ հացը օրհնեց, կտրեց և տվեց աշակերտներին, ինչպես նաև գինու բաժակը, ասելով, թե իր մարմինն ու արյունն են, և պատվիրեց այս բանն անել իրեն՝ ի հիշատակ խորհրդանշելու համար իր՝ որպես անբիժ ու անարատ գառան, մորթվելը։ Քանզի այն ճշմարիտ գառը նկատի ունեց հիշելով գառը։ Իսկ դու չես կարդացել գրքերը և [չգիտես] անունները, որոնցով կոչում են աստվածային գրքերը։ Բան (Խոսք), Որդի, Ճառագայթ, Աստուծո կերպարանք, Մառայի կերպարանք, Աստված, Մարգ, Հրեշտակ, Մարգարիտ, Կարթ, Տեր Տերանց, Մառա, Գառն, Ուխար,

Հովիվ, եղբայրներից Անդրանիկը, մեռյալներից Անդրանիկը, Ինձ ոչինչ չի արգելի այս անուններից ամեն մեկը բացատրել, թե ինչու այդպես անվանվեցին, եթե միայն իմանայի, որ դու արդարություն խնդրող ես։

Ինչ վերաբերում է թլփատությանը, որն ասում ես, թե փոխարինել ենք մկրտությամբ, ապա թլփատության խորհուրդը դու չգիտես, թե ինչո՞ւ Աստված կամեցավ այդ ծածուկ անդամին դնել իր ուխտը և ոչ այլ ավելի փառավոր և հայտնի անդամների վրա։ Արդյոք ա՞յն էլ չգիտես, որ Աբրահամը նախքան թլփատությունը արդեն սիրելի էր Աստուծո և որպես առ Աստված ունեցած հավատի ու սիրո նշան՝ ընդունեց թլփատության հրամանը։ Բայց ինչպես վերևում գրել էինք, դու չգիտես ինչու է դա վերաբերում ծածուկ անդամին։ Իսկ մենք [քրիստոնյաներս] հրաման ստացանք կատարել սրտի հոգևոր թլփատություն և ոչ արտաքին մարմնի, այլ ըստ վերևում հիշվածի, որի համաձայն Աստված խոստացել էր նոր ուխտ կնքել։ Եվ եթե թլփատությունը, զոհը և շաքաթը չվերացնեն ճշմարիտ օրենքների ուսուցիչ Քրիստոսը, ապա ի՞նչ նոր ուխտ կնքած կլինենք։

Արդ, այս բանի համար քեզ վայել էր ամաչել, քանզի ապրելով նոր ժամանակներում, երբ Աստված մարդկային ցեղը ազատել է այդ օրենքների կապանքներից, ապա դու թլփատություն պահանջելով՝ հույժ խայտառակում ես նրան։ Հնում Աստված հրամայել էր թլփատել ամեն [նորածին] արու զավակին ութերորդ օրում, իսկ դուք ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կանանց⁷⁹, որ հասակում էլ որ լինեն, ամսթալի խայտառակության եք ենթարկում։

Այլ աստվածային մկրտության մասին Աստված եզեկիել մարգարեի միջոցով կանխավ գուշակեց՝ ասելով. «Ձեզ վրա սուրբ ջուր կցանեմ, ու կսրբվեք ձեր բոլոր պղծություններից, և ձեր բոլոր կուռքերից կմաքրեմ ձեզ»*։ Նույնը Տերն իր ավետարանում պատվիրեց. «Գնացեք այսուհետև աշակերտեցեք բոլոր հեթանոսներին, մկրտեցեք նրանց հանուն Հոր և Որդու և սուրբ Հոգու»**։ Այսպիսով կատարվեց մարգարեի

* Ցովհ. Ա, 12։

** Մատթ. ԻԸ, 18։

*** Երեմ. ԼԱ, 31։

**** Ելից, ԺԲ, 17։

* Եզեկ. ԼԶ, 25։

** Մատթ. ԻԸ, 19։

այն խոսքը թե «քեզ հեթանոսների լույս դարձրի», և դարձյալ թե՝ «խավարում նստած ժողովուրդը մեծ լույս տեսավ»*:

Իսկ կիրակին մենք շաբաթի փոխարեն չենք գրել, ինչպես դու սովոր ես կարծել անխոհեմաբար: Դու անխոհեմորեն ուրբաթը ժողովի օր ես կարգել, առանց որևէ իրավացի պատճառի: Իսկ մենք [կիրակին] տոնում ենք որպես Տիրոջ՝ մարմնով հարության օրը, որով մեզ ևս հարություն խոստացավ, և աղոթում ենք ու գոհանում Արարչից այսպիսի արդարև մեծ խորհրդի համար: Քանզի սկզբում այն օրը, երբ Աստված ասաց՝ «Թող լինի լույս, և եղավ լույս»**, այդ նույն օրը հարության ավետիսի լույսը ծագեց մարդկային ցեղին իր միածին Բանի (Խոսքի) մարմնով հարությանը: Մենք հրաման չստացանք այդ օրը դատարկ մնալու հրեաների նըման, որոնք այդ օրը մինչև անդամ հրեական կերակուրներ չեն պատրաստում: Բայց դու որովհետև չես հավատում մարգարեներին և իր իսկ տիրոջը, ինչպե՞ս կարող ես կարևորություն տալ մեր՝ քրիստոնյաներիս, ճշմարիտ ավանդությաններին: Քանզի քո և քեզ նմանների մասին է ասել Աստված մարգարեի միջոցով. «Տեսեք արհամարհողներ և արհամարհեցեք ու եղծանեցեք, իսկ ես ձեր օրերում այնպիսի գործ եմ կատարելու, որին չեք հավատա, եթե որևէ մեկը ձեզ պատմի»***:

Չեմ մոռացել այն, որ ասացիր, թե «ինչպե՞ս կարող էր Աստված բնակվել մարդկային արգանդի մեջ արյան, մարմնի և պես-պես աղտեղությունների մեջ»: Ինչքան գիտեմ՝ տեղյակ ես, որ բազմաթիվ են Աստուծո արարածները, որոնց իր հրամանով անգո վիճակից խոսքով լինելության հասցրեց, ասելով 148 սաղմոսում՝ «Նա ասաց, և [ամեն ինչ] եղավ: Ինքը հրամայեց, և շինվեցին»: [Նա ստեղծեց], և այն բոլորը, որ թերևս ըստ քո կարծիքի մարդուց ավելի պատվական և մաքրագույն է՝ երկինքն ու երկնավորները, արեգակով, լուսնով, աստղերով, երկիրը բուսականությամբ և ամեն կենդանիներով, իսկ այն կենդանիները, որոնք դու աղտեղի կոչեցիր, Աստված ստեղծել է ոչ սոսկ հրամանով, այլ իր ամե-

նակարող, ամենասուրբ, ստեղծագործ ձեռքերով և իր փշով հոգի տվեց, կենդանացրեց:

Արդ, Աստուծո համար պիղծ չէր մեր բնության կաղմբվածքը, որն ստեղծվեց նրա արարչագործ ձեռքերով և պատվեց ստեղծող արարչի պատկերով: Ուստի մի հայհոյիր նրա բարի արարչին, քանզի Աստուծո համար ոչինչ պիղծ չէ, որ իր կողմից է՝ ստեղծված, բացի մեղքերից, որոնք Աստված մարդու մեջ չի ստեղծել և ոչ էլ պատվիրել է այն: Սակայն չկա պատվականագույն արարած, քան մարդը, որի համար ստեղծվեց ամեն ինչ: Այսքան պատվի արժանի դարձնելուց հետո [Աստված] ամոթ չհամարեց նրա պատկերը առնել ու փրկել նրան: Քանզի, ինչպես ասացի, մարդկային բնության մեջ ոչինչ աղտեղի չէ, բացի մեղքերից, իսկ ինչ դու մեր բնության մեջ աղտեղագույն ես համարում, այն հարդարել է [Աստված] մարդկային ցեղի օգտագործման համար, ինչպես կանանց ամսական՝ մարդկային ծննդաբերության համար և ավելորդ կերակուրների ու ըմպելիքների արտահանման խողովակները՝ կյանքի պահպանության համար: Ահա թե ինչն է քեզ աղտեղություն թվում: Իսկ Աստուծո համար [աղտեղի է] այն, ինչ քեզ սիրելի է՝ զիջությունը, սպանությունը, հայհոյությունը և այլ այսպիսի աղտեղություններ, և ոչ թե վերոհիշյալները, որոնք ինքը սահմանել է մարդկանց ծննդաբերության և հանգստության համար:

Այս բոլորից բացի այն էլ իմացիր, որ եթե Մովսեսի առջև Աստված մորենին վառեց իր աստվածային հրով և չհրկիզեց, ապա մարդը առավել պատվական է, քան մորենին և ամենայն արարածները: Քանզի սրբերի մասին, որոնք մարդկանց մեջ էին, ասաց Աստված. «Կբնակվեմ նրանց մեջ և կգնամ նրանց մեջ»* և դարձյալ ասել է, թե «Դու կբնակվեմ, եթե ոչ հեզերի, խոնարհների և այնպիսիների մեջ, որոնք կողոպտեն իմ խոսքերից»**: Ահավասիկ Աստված արդար մարդկանց իր աստվածության բնակարան կոչեց, իսկ նա խորշանք կամ թշնամանք չունեցավ մարդկային բնական ախտերի հանդեպ, որոնք դու աղտեղություն ես կոչում, քան-

* Մատթ. Դ, 16:

** Մենդ. Ա, 3:

~ Ամբակ, Ա, 5:

* Բ. Կորնթ. 2, 16

** Նալայ, 42, 2:

զի վայել էր և կենդանուն լինել տաճար միշտ կենդանիի համար: Այս բոլորը քեզ ներկայացնում եմ մանավանդ այն բանի համար, որ խանդում ես Աստուծո սրբերի պատվին և նրանց նշխարներին, որոնց մեջ Աստված է բնակվում, ինչպես ինքն է ասել: Եթե Աստված բոլոր մարդկանց ոսկորների մասին հոգում է հասարակաց հարության համար, առավել ևս պետք է իր սրբերին [հոգ տանի], որոնց մասին նա բազում անգամներ մեծամեծ և փառավորագույն խոսքեր է ասել, մանավանդ այնպիսիների մասին, որոնք իր համար մահվան համբերեցին: Հենց այս մասին էլ սուրբ Հովհաննասը Դավթի բերնով՝ «պատվական է Տիրոջ համար իր սրբերի մահը»*: Դարձյալ՝ «արդարև բազում նեղություններ են քաշում. նա ամեն ինչից կփրկի նրանց, կպահպանի նրանց ոսկորները, և նրանցից ոչ մեկը չի փշրվի»**: Նա ասում է՝ «չեն փշրվի», ակնարկելով աստվածային զորությունը, որը սրբերի մեջ բնակված է: Սակայն շատ սրբերի ոսկորներ փշրվեցին և հրով կիզվեցին: Դու բնավ չես կարող նման բաներ հասկանալ, այլ մանուկի նման միայն երեացողին կնայես: Դարձյալ ասել է՝ «սքանչելի է Աստված իր սրբերի մեջ»***: Ասել է նաև Սողոմոնը՝ «արդարև չեմ հավիտյան են ապրում, և Տիրոջից է նրանց վարձատրությունը, քանզի թեպետ նրանք մարդկանց աչքին մեռած են, սակայն նրանք հանգստյան մեջ են»****:

Գիտեմ որ այն էլ տեղյակ չես, թե սպանված անթլփատ աղաղակին զրվեց Եղիսե մարգարեի գերեզմանը և հենց որ դիպավ մարգարեի ոսկորներին՝ անմիջապես հարություն առավ: Արդ, եթե աստվածային զորությունը բնակված չլինեք սուրբ մարգարեի ոսկորների մեջ, ինչպե՞ս կարող էին սոսկ մեռյալ մարդու ոսկորները մեռած մարդուն հարություն տալ: Կենդանի Աստվածը իր աստվածության համար աղտեղություն չհամարեց բնակվել մեռյալների գերեզմանում. սա ինձ և քեզ աղտեղի է թվում, սակայն Աստուծո համար՝ ընդհակառակը: Քայց քեզանից սրբերի նկատմամբ ի՞նչ պատիվ

կարելի է պահանջել, երբ դու այժմ ըստ քո սովորական հեթանոսական մալորություն Տիրոջից երկյուղածներին խաշտանգում ես, որ ուրանան [Աստծուն], իսկ շենթարկվողներին սպանելով, քո անձն ես հավիտենական մահվամբ սպանում, ըստ մեր Տիրոջ կանխասացության, թե «կգա ժամանակ, երբ ամեն ոք, որ ձեզ սպանի, կհամարի, որ Աստուծո պաշտոն է մատուցում»*: Ինչպես քո հորեղբայր Մահմետը⁸⁰ այն օրը, երբ անաստված զոհաբերություն էր մատուցում, սպանված աղտի արյունը խառնում էր Աստուծո ծառա գրեթե աստված քրիստոնյաների արյանը: Իսկ դու այն բանից ես դժգոհ, թե Աստուծո սրբերին, որոնք նրան խոստովանելու համար նահատակվեցին, Աստծուն նվիրաբերված տեղերում ենք դնում:

Իսկ ինչ վերաբերում է խաչի նշանին և պատկերին⁸¹, որ դու հիշեցիր, ապա մենք այն պատվում ենք ի հիշատակ Աստուծո մարմնացյալ Խոսքի (Բանի) խաչի վրա կրած շարշարանքների: Այդ մենք իմանում ենք Աստուծո Մովսեսին տված հրամանի և մարգարեների քարոզության միջոցով: Աստված Մովսեսին հրամայեց առնել և դնել [խաչի] կնիքը քահանայապետի ճակատին, անվանելով այն սուրբ և նվիրական թիթեղ: Թիթեղի ձևը այնպես է, ինչպես կենդանի արարածն է երևում: Քանզի խաչի նշանով կնքվում են մեր քրիստոնյաների ճակատները, Աստուծո Խոսքի (Բանի) մարմնով մեզ համար շարշարվելու պատճառով: Իսկ Եսայիաս մարգարեն հայտնապես հիշել է փայտը, որից պատրաստել են խաչը և որով պսակված՝ միշտ պարծենում է եկեղեցին: «Մայրի ծառով, ասում է, սոճիով և կիպարիսով⁸² կփառավորեմ իմ քրքավայրերը և իմ ոռքի տեղը կփառավորեմ»*: Իսկ Սողոմոնն ասում է՝ «օրհնյալ է փայտը, որով արդարություն է լինում»***, և դարձյալ՝ «նա կենաց փայտն է բոլոր նրանց, որ ապաստանում են նրան և նրան են հենվում որպես հաստատուն Տիրոջ»****:

Իսկ պատկերի մասին մենք այսպիսի կարծիք չունենք,

* Սաղմ. ԺԺ, 15:

** Սաղմ. ԼԳ, 20:

*** Սաղմ. ԿԷ, 36:

**** Իմաստ. Սող. Ե, 16, Գ, 2—3:

* Յովհ. ԺԶ, 2:

** Եսայի Կ, 13:

*** Իմաստ. ԺԳ, 7:

**** Առակաց Գ, 18:

դրովհետև սուրբ գրքերից այսպիսի պատվերներ չենք ստացել, թեպետ և գտնում ենք, որ հնում Աստված հրամայել է Մովսեսին վկայության խորանում քերովքների նմանություն մը [պատկերներ] դնել Այսպես և մենք, հետևելով Տիրոջ աշակերտներին և խանդավառված մարմնացյալ Տիրոջ պիրով, պահպանել ենք Կավաստի կենդանագրությունը և պատճենները, որոնք այն ժամանակներից մեզ են հասել, որպես նրանց իսկական կերպարանքները, հրճվելով փառավորում ենք Աստծուն՝ մեր փրկչին, որն այդպիսի նմանություն մը զգեստավորել է իր միածին որդուն՝ իր սրբերի փառավորողին՝ Սակայն մենք չենք երկրպագում փայտին կամ փայտի վրայի ներկին:

Բայց դու չես ամաչում զոհերով պատվել քո այն տունը, որ Քաբար⁸³ ես կոչում և համարում ես Աբրահամի տուն, թեպետ Աբրահամը այդ արդարև անջրդի անապատը երազում անգամ չէր տեսել: Այդ տունը նախքան Մահմետն էլ ձեր ազգը պաշտում էր, ձեր այդ սովորությունը ձեր Մահմետը չվերացրեց, այլ միայն Աբրահամի տուն կոչեց: Այլ որպեսզի քեզ հախտուն նախատող չերևամ, այդ մասին սուրբ ավետարաններից և քո իսկ պատմություններից կբացատրեմ: Տերը շատ անգամներ դեերի բազմություն է ուղարկել այն անապատը, ինչպես ասվում է Ավետարանում՝ «չըջում են, ասում է, անջրդի տեղերով»^{*}: Իսկ դեերը այնտեղ բնակվելով և ձեր աչքին երևալով երբեմն օձի նմանությամբ և երբեմն աղտեղի և վավաշոտ ցանկությամբ, ըստ իրենց սովորության խաբելով ձեզ, ամուսնանալու ցանկություն են առաջացնում: Իսկ դուք անընտրողաբար նրանց պատրանքներով տարվելով՝ այստեղ և հանդերձյալ կյանքում հավասարվում եք նրանց: Այն էլ չգիտեք, թե հանդերձյալում, ըստ Փրկչի Ավետարանի, նրանք չեն կարող ոչ ոքի մերձենալ, այլ նրանց ըմբոստ կառողությունը թեպետև չարասեր է իրենց հայր սատանայի նման, մարդացյալ [Քրիստոսի] զորությամբ կապված լինելով, չի կարող հայտնապես վնաս հասցնել: Քանզի եթե կարողանային և ուժ ունենային, ապա մի օրում հրով տոշորելով ձեզ կսպանեին, սակայն նրանք սոսկ գողաբար խաբեություն հրապուրում են՝ կորցնելու համար ձեր հոգիները:

^{*} Մատթ. ԺԲ, 43:

Իսկ քարը, որ ոռոգում⁸⁴ ես կոչում, որին ինքդ էլ չգիտես, թե ինչու ես երկրպագելով համբուրում, նույնպես և [չգիտես] թե դիվական կոտորածը, որից գազանները և թռչունները դարչում են և միտտանի փախչում, և քարածղությունը, փախուստը, և գլուխ սափրելը և այլ ամոթալի գործեր, որ կատարում են [ի՞նչ բանի համար են]:

Չեմ հիշելու ձեր օրենսդրի աղտեղի հրամանը տղամարդկանց՝ կանանց մոտենալու վերաբերյալ, որի մասին ամաչում եմ ասել, և նա օրինակ բերեց անգաստանները արորով վարելը, և այսպիսի պղծությամբ ձեզանից շատերը սովորեցին կանանց մերձենալ: Կամ ի՞նչ ասեմ ձեր կեղծ մարգարեի անողջախոհ պարկեշտության մասին՝ Զեդի կնոջ⁸⁵ չպիրշ պղծությունը: Իսկ այս աղտեղության պատճառը վերադարձում են Աստծուն, որի հետևանքով այդ այլանդակ օրենքները մտել են ձեր ազգի մեջ: Կա՞րողյոք ավելի շար հայհոյություն, քան այն, որ պղծության պատճառը համարվում է Աստված: Օրինակ, Դավիթը Ուրիային կին առավ և մեղանչեց Աստուծո դեմ, որի համար էլ Աստված նրան պատուհասեց: Իսկ քո Մահմետը և դուք հակառակվում եք [ճշմարտությանը], լավ եք անում: Ի՞նչն է ավելի վատ, քան չարագույն մեղք գործելը և չընդունելը, որ դա մեղք է, ոչ թողություն խնդրել և ոչ էլ անամոթ մեղքերի թողություն ստանալ:

Աստված հրամայել է ավետարաններում, որ տղամարդը չթողնի կնոջը, բացի պոռնկության պարագայից: Իսկ դուք, հագնելով ձեր կանանցից, որպես կերակուր, երբ կամենաք թողնում եք: Եթե հնար լինեք ծածկել այդ ամոթը, չէ՞ր ասի, քանզի դուք նախ այլոց եք տալիս կնոջը, որ պղծվի, ապա առնում եք նրան: Ինչպե՞ս խոսեմ ձեր հարձերի անխիղճ պոռնկության մասին, որոնց համար մարդկանց ամբողջ ստացվածքը և կողոպուտը ծախսում եք: Մեծագին ստացվածքով թանկ գնում եք և պղծությամբ հագնելուց հետո անասունի նման վաճառում եք: Պատմում են մի օձի մասին, որ խառնակությամբ մերձենում էր ծովի զեռուն մյուռինես [ձկան], սակայն երբ մերձենում էր ծովի եզրին, իր մահացու թույնը բաց էր թողնում և այսպես կատարում իր ցանկությունը: Իսկ դուք հենց այդ նույն օձից ավելի թունավոր եք

և առավել նենգավոր, քանզի ձեր նենգ շարութիւնը մարմնավոր մերձավորութեամբ չի ոչնչանում և նույնիսկ ձեր մեղանշական մահվան ժամանակ շար դեից ներշնչվելով, խեղդամահ անելով ոչնչացնում եք [ձեր կանանց]։

Հիշելով սատանայի և արդարների հոգիների մասին՝ ասում էիր, թե մենք սատանային Աստուծո զանձապահ ենք համարում, ապա դու շատ սխալ կարծիք ունես մեր խոհականութեան մասին։ [Ընդհակառակը] սատանան ուրախ էր այն անհուսալի վիճակի համար, որ մարդիկ ունեին մահվանից հետո և կարծում էր, թե արդար ննջեցյալները կորած են և Աստուծո կողմից մոռացված։ Տեսնելով Աստուծո խոսքը (Բան) մարմնով և անբավ խոնարհութեամբ, կարծեց, թե նա էլ իրեն նման է և հորդորեց նրա աշակերտներին՝ մատենել նրան, իսկ հրեաներին ներշնչեց սպանութեան խորհուրդը։ Տեսնելով Տիրոջ կամավոր երթը դեպի խաչի մահը, վախեցավ և սկսեց արհամիրքներով կշտամբել (տանջել) դատավորի կնոջը՝ խափանելու համար մարդկային ազգի փրկութիւնը։ Սակայն նա մարդկային ձեռով ճաշակեց մահը, անմահ մնաց իր աստվածութեամբ, լինելով անբաժանելի իր մարդկութիւնից իբրև ճշմարիտ Աստված՝ [ծագած] ճշմարիտ Աստուծու։ Հարութիւն առավ, մանավանդ հարութիւն տվեց իր մարդկայնութեանը, ըստ Դավթի մարգարեութեան, թե «կհառնի Աստված, և նրա բոլոր թշնամիները կցրվեն»*։ Իսկ տասններկու մարգարեներից մեկը, թե՛ «ինձ մնում է իմ հարութեան օրը»**։ Նա հարութիւն առավ ոչ իր համար, քանզի նա անմարմին էր, անմահ և անապական, այլ մարդկային ազգի համար, մարդկային [կերպարանք] առավ և նրանով մահվան համբերեց։ Նա իր հարութեամբ մարդկանց հարութիւն շնորհեց և ննջեցյալ մարմինների մեջ՝ վերստին հոգի ներարկելու հույսը, ազատելով անմարմին հոգիները թշնամու անտեսանելի ազդեցութիւնից։ Քանզի հոգիները խոսքի (Բանի) ի Քրիստոս մարմնավորման հետևանքով Արարչից ոչ փոքր խնամք են ստանում։ Արդ, կապված իր անհուսալութեամբ, տկարութեամբ և իր դեների կորստյամբ՝ սա-

տանան [տեսավ], որ անկարող է մարդկանց օտարոտի պաշտամունքի բռնադատել, որն Աստուծո համար անցանկալի է, և նրան մնում էր միայն հավիտենական գեհենի հուրը ժառանգելու հույսը։

Չեմ մոռացել և այն, որ ասել էիր Ծաայի մարգարեի մոտ պատմվող էշի և ուղտի վրա հեծյալների մասին։ Արդ, այդ տեսիլքի իմաստն այս է. «Մովսիսն անապատի տեսարանը քո ծովեզերյա անապատն է, որը սահմանակից է և զրացի բաբելացոց իշխանութեանը»։ Ապա քիչ հետո ասում է. «Տեսնում էի երկու հեծյալների, մինը հեծյալ էշի վրա և մյուսը՝ ուղտի»*։ Երկուսը մի հեծյալ էին, ինչպես նույն տեղում մարգարեն պարզ կերպով ասում է։ Բայց էշ է կոչում մարգարեն հրեա ժողովրդին, որը կարդում էր օրենքներն ու մարգարեները, սակայն հավանելով սատանայի վարդապետութիւնը չընդունեց և չհնազանդվեց տիեզերափրկող Ավետարանին։ Ինչպես ինքն էլ իր գրքի սկզբում դատապարտում է նրան ասելով՝ «եզը ճանաչեց իր տիրոջը, և էշն էլ՝ իր տիրոջ մասուրը, սակայն Իսրայելն ինձ չճանաչեց»**։ Իսկ ուղտ կոչեց մադիանացիներին և բաբելացիներին այն բանի համար, որ այդ կենդանիները ձեզ մոտ հաճախ են լինում։ Նույն թշնամին, որ հրեաներին օրինապահութեան անվան տակ մոլորեցրեց, ձեզ ևս կռապաշտութեան մեջ գլորեց։ Իսկ ինչ վերաբերում է երկուսի մեկ լինելուն, տես, թե ինչպես պարզ ցույց է տալիս մարգարեն և դարձյալ ասում. «Տեսնում էի նույն հեծյալին, որ գալիս էր երկձի»***։ Ահա մեկ է երևում նա, որ առաջ երկու էր երևում։ Իսկ ինչո՞ւ երկձի. քանզի տիրեց հրեաներին և հեթանոսներին, որոնց հպատակեցրեց։ Եվ ինչո՞ւ էր գալիս և ի՞նչ էր խոսում. «Գալիս էր, ասում է, երկձի և աղաղակ բարձրացնելով ասում՝ «ընկավ Բաբելոնը, և կործանվեցին նրա ձեռքի գործերը»։ Ահա թշնամին է սա, որ ողբաց իր ամայութիւնը և փախստյան այլ վայր չգտավ, բացի քո անապատից։ Նա քո ազգին բերեց իր ամբարշտութեան երկու ձիերին, այսինքն հրեական անհաստատութիւնը և հեթանոսական անառակութիւնը։ Այս երկուսը

* Սաղմ. 41, 2:

** Սաղմ. 9, 8:

* Ծաայի, ԻԱ, 7:

** Ծաայի, Ա, 3:

*** Ծաայի, ԻԱ, 9:

միասին տվեց ձեզ նենգորեն խաբեությամբ և ոչ բռնությամբ, որպեսզի հրեաների նման թլփատվեք և ճանաչեք աստվածությունը առանց գոյություն ունեցող և արարչական խոսքի (Բան) ու Հոգու Իսկ բախտին, ճակատագրին և դեերքին, որոնք գեհենի [ծառաներ] են, հեթանոսների նման հավատում էք: Նրանց հետ և նրանց նման աղտեղի կյանք եք վարում անասնի գիշություն: Աստուծո ճանաչարհ եք կոչում ձեզ ասպատակությունները, անողորմ սպանություններով և մարդկանց գերություն: Ձեր հավատը և վարքը այսպիսին են, իսկ ձեր վարձը և պարծանքը [իր] հրեշտակային կյանքն է:

Իսկ մենք գիտակ և ծանոթ լինելով մեր սքանչելի փրկություն, խորհողին, մեր հույսը դնում ենք մեռյալների հաբություն, երկնքի թագավորության մեջ վայելքի վրա, քանզի մենք հնազանդվել ենք Ավետարանի քարոզությանը, ակնկալում ենք այնպիսի բարիքներ, «որ աչքք չի տեսել և ականջը չի լսել, որ Աստված պատրաստել է իր սիրելիների և հավատացյալների համար»*, և ոչ թե գինու, կաթի և մեղրի աղբյուրներ ու միշտ կույս մնացող կանանց հետ խառնակություն, որդիների ծնունդ և այլ այսպիսի հեթանոսական և հիմարության անդունդների (դժոխքի) շաղակալատանքների: Վերջ տուր առասպելական զառաքյալներիդ, «քանզի արքայությունը կերակուր և ըմպելիք չէ»**, ինչպես ասել է սուրբ Հոգին, «այլ արդարություն է և սրբություն», «քանզի հաբության ժամանակ ոչ կին են առնելու և ոչ էլ՝ մարդու գնալու, այլ այնպես են լինելու, ինչպես երկնային հրեշտակները***: Սակայն քանի որ դուք գիշություն և աղտեղի ցանկությունների հետեանքով երբեք չեք հագնում և բացի դրանից այլ որևէ լավ բան չեք ճանաչում, այդ պատճառով էլ երկնքի արքայությունը առանց դրանց ոչինչ եք համարում և դրանցով եք կամենում զարդարել այն:

Ահա քեզ համառոտ պատասխաններ: Մենք հնում մեր անասան և անխախտ հավատի համար նեղություն ենք կրել և հիմա էլ նեղվում ենք ձեզանից՝ հեթանոսներից, և հասնապազոր մեռնում ենք պատվական սուրբ և անզուգական ան-

վան համար, որը մեզ հայտնված է կանխագուշակ մարգարե Ծսայիի միջոցով, թե «քեզ նոր անունով պիտի կոչի, որով տերը քեզ անվանելու է»: Այսպես է պատվիրել Տերը, քանի դեռ մարմնապես աշխարհում էր, ասելով՝ «եթե ինձ հալածեցին, ապա և ձեզ կհալածեն, եթե իմ խոսքը պահեցին, ապա և ձերն էլ կպահեն: Նույնը կանեն նաև ձեզ, քանզի չհավատացին ինձ առաքողին»**։ Դարձյալ ասել է՝ «այստեղ՝ աշխարհում, նեղություն կունենաք»: Հորը ուղղված աղոթքի մեջ ասել է՝ «ինչ որ տվեցիր ինձ աշխարհում՝ քոնն էին, և տվեցիր ինձ» և «այս աշխարհից չեն, ինչպես և ես աշխարհից չեմ, քանզի եթե աշխարհից լինեին, աշխարհը իրեններին գուցե սիրեր. բայց աշխարհից չեն, այլ ես նրանց ընտրեցի աշխարհից, որի պատճառով աշխարհն ատելցնրանց»***:

Արդ, այսպիսի հույսի համար դուք տանջում եք մեզ սպառնալիքներով ու մահվամբ: Սակայն մենք համբերում ենք, քանզի ոչ թե մեր աղեղին ենք հույս դնում և ոչ էլ մեր սուրբ կփրկի մեզ, այլ՝ Տիրոջ աջը, նրա բազուկը և նրա երեսի լուսավորությունը: Ձեր տված նեղությունների փոխարեն, եթե կամենա և հաճի տակավին այս աշխարհում կվարձատրի մեզ և կամ՝ հանդերձյալում, ինչպես որ կամենա և երբ որ կամենա: Իսկ դուք հույս ունենալով նույնը վայելել ձեր բռնակալության և կողոպուտի միջոցով, կարծում էք, որ Աստուծո համար հաճելի գործ եք կատարում, չհիշելով պարսիկների օրինակը, որոնք 400 տարի⁸⁵ բռնակալեցին, որի պատճառը միայն Աստված գիտի: Միայն թե ոչ իրենց ուղիղ հավատքի համար:

Իսկ մենք ուրախանում ենք նեղությունների ու վշտերի համար, որոնք մեզ հասել են մեր Տիրոջ ու Փրկչի՝ Հիսուս Քրիստոսի, փառավորյալ անվան համար, որպեսզի հանդերձյալ [կյանքի] բարիքները ձեռք բերենք նրանց հետ հավասար, որոնք սիրեցին Աստուծո երևելի մեծ գատավորության օրը ի փառս և ի գովեստ նրա անվան սիրողներին:

* Իսայի 40, 2:

** Յովհ. 6, 20—21:

*** Յովհ. 6, 20:

**** Յովհ. 6, 9—11:

* Ա. Կորնթ. Բ, 9:

** Առ. Հոովմ. ԺԳ, 16:

*** Մատթ. ԻԲ, 30:

Նրանց հետ և մենք փառավորելով արժանի լինենք մեկ աշտովածութեանը, Հորը, իր միածին Խոսքին (Բան) և սուրբ Հոգուն, այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԵ

Այս պատասխանի պատճենը գրելով՝ Լևոն կայսրը իր հավատարիմ ծառաներից մեկի հետ առաքեց Իսմայելի Օմար իշխանին, որը, երբ կարգաց մեծ պատկառանքով, շատ ամաչեց: Այս թղթի պատճառով առավել ևս բարյացակամ և բարեմիտ դարձավ քրիստոնյա ազգի նկատմամբ և ամեն առթիվ ցույց էր տալիս իր բարեհաճությունը: Քանզի, ինչպես նախապես սլատմել էինք, գերիներին վերադարձրեց և ամենքին ներում էր իրենց հանցանքները ձրի թողութեամբ (առանց փրկագնի): Իր ազգին նույնպես բարեհոգություն ցուցաբերեց, առավել քան իր նախորդները, որոնք իրենից առաջ իշխում էին: Գանձարանները բացելով ձիավոր զորականներին (սպար) հոռոգ (ռոճիկ) էր բաշխում:

Այս բոլորը կատարելուց հետո վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԶ

Իսկ նրանից հետո 6 տարի տիրեց ոմն Եզիտ⁸⁷, որը դաժան մարդ էր և մոլեգին կատաղությամբ բազում շարիքներով մարտնչում էր մեր քրիստոնյա ազգի դեմ, քանզի պիղծ դեի կատաղությամբ բռնված հրաման տվեց փշրել և խորտակել մեր տիրոջ ու փրկչի ճշմարիտ մարդեղության և նրա աշակերտների կենդանագիր պատկերները: Խորտակեց և Քրիստոսի տերունական խաչի նշանը, որը շատ տեղերում կանգնեցված էր հանուն համագոյ երրորդության և նրա երկրպագության համար: Չար ոգու մոլորությունը հույժ ստիպում էր նրան ընդզվել և դեմ կանգնել [եկեղեցու] հաստատուն վեմին: Վեմին ոչինչ չկարողացավ անել, բայց ինչը վեմի վրա խորտակվեց: Մոլորության գագաթնակետին հասնելով՝ խոզապանության հրաման տվեց և երկրից ջնջել

տվեց անսուրբ անասունների՝ խոտաճարակ խոզերի բազմությունը, քանզի շար ոգու մոլորությունը այս բանին հասցրեց նրան: Երբ վախճանին մոտեցավ, և նրա մահը մերձեցավ, այնպես խեղդամահ սատկեց դեի բռնությունից, արժանավոր դատաստանը գտնելով բոլորի տիրոջից: Եվ այսպես սատկեց դառն մահվամբ:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԷ

Նրա փոխարեն տիրեց Շամը⁸⁸, որը Հեղմն է, 19 տարի: Սա իր իշխանության առաջին տարում, վատ խորհուրդ հղանալով, Հերթ⁸⁹ անունով մի զորավար ուղարկեց աշխարհագիր անելու մեր Հայոց աշխարհում, որպեսզի տեսակ-տեսակ շարիքներով ծանրացնի հարկատվության լուծը, իբրև թե դժգոհ լինելով Օմարի բարեմտությունից, որն ապօրինի ծախսել էր այն գանձերը, որոնք մթերված էին նախորդ տիրակալների կողմից: Բազում վիշտ պատճառեց մեր երկրին, մինչև որ ամենքը սկսեցին հառաչել դառն նեղություններից, և չկար ոչ մի հնար անտանելի տագնապներից ազատվելու: Դրանից հետո առավել ևս ծանրացավ նրա ձեռքը մեր Հայոց աշխարհի վրա:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԸ

Այդ ժամանակ դարձյալ հուզումներ եղան հյուսիսի կողմերում, քանզի մեռավ խաղարաց արքան, որը խաքան էր կոչվում: Երբ այդ տեսավ նրա մայրը, որի անունն էր Փարսեթի, հրաման տվեց Թարմաշ կոչված զորավարին՝ բազում զորք հավաքել և հարձակվել մեր Հայոց աշխարհի վրա: Հավաքված զորքերը շարժվեցին Հոնաց աշխարհի միջով, ապա Ճորա պահակի և Մազթթաց երկրի միջով, ասպատակեցին Փայտակարան աշխարհը, անցան Երասխ գետը դեպի Պարսից երկիրը, ավերեցին Արտավեստն ու Գանձակ շահաստանը, Աթշիբագուան կոչված գավառը, Սպատար Փեռոզը և Որմիզդ Փեռոզը⁹⁰, Հաղթեցին Իսմայելի զորքին, որի զորավարն էր

Ջառայ⁹¹ անուանով մեն զորավար: Ամենքին կոտորեցին սրի քաշելով և իրենք ասպատակեցին Ջարեանդ գավառը, պաշարեցին Ամպրիոտիկ կոչված ամրոցը, իսկ բանակի աղխը և սրով գերվածներին թողեցին Արտավեստ քաղաքի մոտ: Մինչդեռ Ամպրիոտիկ ամրոցի դեմ մարտնչում էին, հանկարծակի իսմայելացոց զորքից մի գունդ, սակավ մարդկանցից բաղկացած, իր զորավարով, որի անունն էր Սեթ Հարաշի⁹², ընկավ նրանց բանակի վրա և շատերին սրի քաշելով կոտորեց և ազատեց նրանց սրով գերվածներին: Շուտով պարտության գույժը հասավ Ամպրիոտիկ ամրոցը պահող զորքին, և երբ լսեցին նրանց հասած շարիքը՝ թողեցին բերդը, որ պաշարել էին, և շտապեցին իրենց բանակատեղիի վրա հարձակվող թշնամու դեմ: Նրանք (արաբները) հարձակվեցին այդ զորքի դեմ, բազում հարվածներ հասցրին և հափշտակեցին նրանց զրոշի զինանշանը՝ մի պղնձե պատկեր, որը Հարաշիի գունդը դեռ պահում է իր մոտ՝ իբրև իրենց նախնիների քաջության պատվո նշան:

Դրանից հետո Իսմայելի իշխանը ուղարկեց իր եղբորը՝ Մսլիմին⁹³, զորքի բազմությամբ օգնական լինելու Հարաշիի դնդին: Երբ Մսլիմը եկավ ու տեսավ, որ ինքը չէր կարողացել հասնել պատերազմին, և հաղթություն ստացել է Սեթը, շատերին սրով կոտորեց, մյուսներին փախստական դարձրեց՝ ավարն ու գերյալներին վերցնելով: Ապա բազում թշնամաբով կշտամբելով՝ խոշտանգեց նրան և նույնիսկ կամենում էր սպանել, սակայն չկարողացավ բացահայտ հրաման տալ, քանզի նրա տոհմակիցները ոտքի կանգնելով՝ աղմուկ-աղաղակ բարձրացրին: Այսպես, չհամարձակվելով իր կամքը կատարել, նա, լռելով, կասեցրեց իր մտադրություններն և վերադարձավ Իսմայելի իշխանի մոտ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ

Դրանից հետո սկսեց խալիֆան սպառնալ հունաց թագավորին և դեսպան հղեց հռոմոց Լևոն կայսրին, [պահանջելով] հարկատու-հպատակ դառնալ: Երբ Լևոն կայսրը հանձն չառավ ուղարկված պատգամի պահանջը կատարել,

նա զայրացած իր եղբորը՝ Մսլիմին, մեծ զորքով ուղարկեց Հունաց աշխարհի դեմ: Սա իր բազմամարդ զորքով Կիլիկիայի միջով անցավ Ասորիք՝ Միսիգիոն (Միսիգիոն), որը թարգմանաբար նշանակում է Միջերկրեայք, գնաց հասավ Ռիթանացոց (Ռիթանացոց) աշխարհը և բանակեց Սագառիս կոչված հզորագույն գետի եզերքին: Պատրաստվեցին նաև հունաց զորքերը և երկրի բնակիչներին գաղթեցրին ամրոցներն ու Իսմայելի դեմ պաշտպանված քաղաքները, իսկ իրենք նրանց դեմ բանակեցին գետի մյուս ափին, իրենց բանակատեղին ամրացրին, շրջապատելով խրամատի փոսով, և այնպես նստած հսկում էին երկար ժամանակ: Ապա Լևոն թագավորից օրըստօրե բազում զգուշացումներ էին հասնում հունաց զորավարին, որ չլինի թե նրանց նենգ որոգայթի մեջ ընկնի, այլ միայն անշարժ հսկի նրանց առանց պատերազմելու:

Իսկ նա կայսեր հրամանի համաձայն չզգուշացավ: Բանն այն է, որ Իսմայելի զորավարը կոչ էր արել իր զորքին, որ ամեն կողմ ասպատակ սփռեն, ավարի առնեն, շատերին գերեն և վերադառնան իրենց երկիրը: Այս լսելով՝ հունաց զորավարը հրամայեց իր զորքին զինվել ու հարձակվել նրանց վրա: Երբ հարձակվեցին Իսմայելի զորքի վրա, [վերջիններս] անմիջապես տեսան և զգացին նրանց գալուստը իրենց ետևից, քանզի նրանց փոշու մեջ էր պատել: Նրանք հեռացնելով իրենց բանակի աղխը և զորագնդերը երեք մասի բաժանվելով, այստեղ և այնտեղ դարանամուտ դարձրին, և ինքը՝ Մսլիմը, ու զորքի մի մասը նրանց դեմ ճակատեցին, իսկ սրանք, անպատրաստ վիճակում ընդհարվելով նրանց հետ, բանակի աղխով հանդերձ, ընկան թշնամիների մեջ: Դարանամուտ եղածները թաքստոցներից դուրս գալով՝ պաշարեցին հունաց զորքը, իրենք այդ կողմերում ասպատակ սփռելով՝ շատերին սրով կոտորեցին և գրավեցին այդ երկրի գավառներն ու քաղաքները: Գերյալների թիվը, ասում են թե ավելի քան 8 բյուր էր, և բազում խնդությամբ իրենց երկիրը վերադարձան:

Իսմայելի մեծ իշխանը, տեսնելով հաղթությունը, իր նախարարներով մեկտեղ մեծ ուրախություն ապրեց և մեծամեծ պատիվներով պատվեց իր եղբորը ու նրա հաղթությունը հան-

գիտավոր տոնեց*։ Բերված ավարը զորքերին բաժանեց, գեր-
յալներին վերցրեց իբրև ծառաներ ու աղախիններ և այդ
տարին հանգիստ մնաց։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի

Մյուս տարում դարձյալ զորք գումարեց ավելի շատ, քան
նախորդ տարում, տվեց Մսլիմ զորավարի ձեռքը և ուղար-
կեց Հունաց աշխարհի դեմ⁹⁴։ Սա ուխտեց, երգվելով իր եղ-
բորը՝ չվերադառնալ նրա մոտ, մինչև չկատարի նրա ցան-
կությունը, քանզի ուխտել էր վերացնել (հունաց) թագավո-
րությունը, հիմքից կործանել Կոստանդնուպոլիս կոչված քա-
ղաքը և փառահեղ կառուցվածքը սուրբ Սոփիայի, որը երկրի
վրա շինված էր վերին իմաստնությամբ, որպես Աստուծո
տուն, պղծալից դիցապաշտության տեղի վերածել։

Այս ամենը իր միտքը դնելով, առաջ խաղաց զորքի բազ-
մությամբ, հասավ Հունաց աշխարհը և իր ամբողջ աղիտով
բանակ դրեց Պոնտոս ծովի եզերքին։ Իսկույն խրոխտալով
Լևոն արքայի դեմ, դեսպան ուղարկեց՝ վիրավորական հրո-
վարտակ գրելով, որի մեջ բազում ծաղր ու ծանակ կար՝
հետևյալ ձևով.

«Խնչի է նման քո համառությունը, որին ապաստանած՝
չեկար մեզ հնազանդ հարկատու դառնալու։ Մինչդեռ բոլոր
ազգերը սարսափած դողացին մեզանից, իսկ դու ո՞ւմ ապաս-
տանած՝ այդպես ընդդիմանում ես մեզ։ Արդյոք չե՞ս լսել այն
շարիքների մասին, որ պատճառեցին բոլոր թագավորու-
թյուններին, որոնք դիմադրեցին մեր իշխանությանը. նրանց
խորտակելով՝ փշրեցինք խեցեղեն անոթի նման և մեր ձեռքն
ընկան երկրի բոլոր հարստությունները։ Քանզի կատարվեց
Տիրոջ հրամանն ու խոստումը մեր Հոր՝ Իսմայելին, և բոլոր
թագավորություններին հաղթելով՝ հպատակեցրինք։ Կամ թե
ա՞յն էլ չտեսար, թե որչափ պատուհաս եկավ երկրիդ քո
թագավորության օրոք։ Ես իմ ձեռքով եմ ավերել քո բազմա-
թիվ քաղաքները և իմ սրով եմ կոտորել քո զորքերի բազ-
մությունը։

* Բնագրում՝ օրհնեց։

Արդ, գիտցիր, որ եթե իմ հարկատվության տակ չմտնես,
երդումով ուխտ եմ արել, որ չեմ տեսնելու իմ ծնած երկիրը,
մինչև չվերացնեմ քո թագավորությունը և չկործանեմ ամ-
բությունը պարսպավոր քաղաքիդ, որին հուսացել ես։ Քո
անվանի Սոփիան, որը քո երկրպագության տունն է, իմ զոր-
քերի լվացարանի պիտի վերածեմ, և խաչափալուր, որին
երկրպագում ես, խորտակելով պիտի ջախջախեմ քո գլխին,
քանզի մեր հավատի փառքը մեծ է Տիրոջ առջև, որը կօգնի
մեզ»։

Այսպիսի և վատթարագույն նախատինքներ գրել էր Լևոն
կայսեր։ Իսկ նա, կարգալով վիրավորական գրությունը, շու-
տափույթ հրաման տվեց հայրապետին սինկղիտոսի⁹⁵ հետ
մեկտեղ՝ քաղաքի ամբողջ բազմությամբ, երեք օր չղաղարեց-
նել փառատրության հնչյունները Սուրբ Սոփիայում։ Դղրդաց
ամբողջ քաղաքը, հավաքվելով պաշտամունքի վայրում ըստ
կայսեր հրամանի։ Ապա նաև ինքը՝ թագավորը, եկավ ժամա-
նեց սուրբ քավարանը և ձեռքում պահելով նախատինքի
գրությունը՝ երեսնիվայր ընկավ Տիրոջ առջև։ Եզեկիայի նման
խնդրելով բազմախնամ ներդրությունը մեր Փրկչի, որն ի
սկզբանե ողորմել է իր սիրելիներին։ Արտասուքով աղերսում
էր տիեզերքի Աստծուն՝ օգնել և վրեժխնդիր լինել շարասեր
թշնամուց։ Հիշեց և անօրենի անարգանքը, արտասանելով
'Իավթի խոսքերը. «Որչափ ապականեց թշնամին քո սրբարա-
նը, պարծեցան քո թշնամիները իրենց բարեկենդանությա-
ն մեջ, իրենք իրենց հաղթություն տվին և ի վերուստ եկած այ-
ցելությունը չճանաչեցին»*։

Այս և նման բազում խոսքեր Տիրոջ առջև արտասանեց
որպես խոստովանություն։ Երեք օր մնալով առանց ճաշելու՝
կատարում էր աղոթքի ուխտը։ Դրանից հետո Իսմայելի Մսլիմ
զորավարին այսօրինակ հրովարտակ գրեց.

«Խնչո՞ւ պարծեցար քո շարագործությամբ, ով հզորդ ան-
օրինության մեջ, ածելու նման սրեցիր քո նենգությունը և
ամենակալի դեմ ընդվզելով հոխորտացիր, մեծամտաբար
ապիրատություն ծրագրեցիր մեր փրկիչ ու նրա աթոռի տե-
ղակալ Քրիստոսի դեմ։ Սրա համար մենք հուսացել ենք նրա

* Սաղմ. 29, 3-5։

սողորմածութիւնը, որը դու նախատեսիր, թե կհատուցի քեզ քո շարութեան փոխարեն և քո պիղծ բերանը, որ բացիր թագաւորաց թագաւորի, նրա քաղաքի, նրա անվան փառքի տաճարի և իմ դեմ, որ պահապանն եմ Քրիստոսի աթոռի, ապա տեղը կպահպանենք ըստ Դավիթ մարգարիի նշովքի, որն ասում է, թե անօրենություն խոսողների բերանը թող փակվի, իսկ մենք «ոչ մեր աղեղով ենք պարծենում և ոչ էլ մեր սրով ենք ապրում, այլ Տիրոջ աջը, նրա բազուկը և նրա երեսի լույսը պահպանող զորութիւնը»* կարող են խորտակել այնպիսիներին, որոնք քեզ նման պարծենում են իրենց ամբարտաւանութեամբ, և երբեք մտքովդ չի անցել, թե քեզանից արշան վրեժ՝ կպահանջվի նրանց համար, որոնց խողխողեց քո սուրը, և կամ գերի տարվեցին իմ երկրից: Քանզի ոչ թե քո արդար գործերի համար, այլ մեր անօրենությունների պատճառով թույլ տվեց, որ մեղավորների գավազանը հասնի մինչև արդարների շրջանը, որպեսզի ճանաչենք մեր տկարութիւնը և համոզվենք գնալ Արարչի կամեցած ճանապարհով: Իսկ դու մի փորձիր մեր տեր Աստծուն, քանզի նա կարող է քեզ քո ամբողջ բազմութեամբ ծովի խորքերը նետել, ծովի ջրերը ալեկոծելով, ինչպես խոտասիրտ փարավոնին նետեց Կարմիր ծովի խորքերը: Մովսեսի գավազանով էր, որ ջուրը շրջվեց եգիպտական զորքի դեմ և խորասույզ անելով՝ կորցրեց նրան, իսկ այն գավազանը նույնօրինակ էր, ինչպես Քրիստոսի խաչի ամենազոր նշանը, որն այսօր քո կողմից նախատվեց:

Արդ, եթե վերադառնալով՝ հեռանաս ինձանից, բարին կշնորհես քո անձի և քո զորքի համար, ապա թե ոչ, շուտափույթ կատարիր այն, ինչ մտադրվել ես: Իսկ տեղը կկատարի այն, ինչ բարի է և նրա համար հաճելի, կանի իր դատաստանը, կփրկի իր ժողովրդին, իսկ մեր նեղիչներին կորագլուխ, ամոթապարտ ետ կգարձնի մեզանիցս:

Երբ այս հրովարտակը կարդաց Իսմայելի զորավարը, առավել ևս բորբոքվեց նրա բարկութիւնը և զայրացած գազանաբար ելավ մարտնչելու [եկեղեցու] հաստատուն վեմի դեմ: Տեղը խոտացրել էր նրա սիրտը, որպեսզի ընկնի որո-

գայթի մեջ, որին արժանի էր: Հրաման տվեց իր զորքերին նավեր կազմել. շուտափույթ կատարվեց հրամանը, քանզի բազում օրերից ի վեր նավերը պատրաստ էին, և իսկույթ իրենց ամբողջ աղխով մտնելով նավերի մեջ՝ գնաց մերձեցավ քաղաքին: Երբ և՛ նա կայսրը տեսավ ծովի վրա զորքի անտառի նման բազմութիւնը, հրաման տվեց պարսպի վրա երկաթե վանդակապատ ցանց պատրաստել և կողպել ամրոցի շղթայակապ դուռը, ոչ ոքի թույլ չտվեց պատերազմել թշնամու հետ, քանզի ի վերուստ էր օգնութիւն սպասում և նրանց կատարած գործերի համար վրեժխնդրութիւն ակնկալում: Իսկույն հրամայեց հայրապետին պինկդիտող հանդերձ և քաղաքի ամենայն բազմութեամբ կատարյալ և ջերմ հավատով իրենց հետ մարտակից վերցնել Քրիստոսի անհաղթելի և պայծառացյալ խաչի նշանը: Ինքը՝ թագաւորը, ամբողջ բազմութեան հետ իր ուսերի վրա կրում էր անպարտելի հաղթութեան [նշան], և ժողովուրդը փառաբանութեան հնչյունները ի վեր (երկինք) էր բարձրացնում և տարածում էր խունկերի անուշահոտութեան բուրմունքն ու մոմակալների, ջահերի պայծառութիւնը, որոնք առջևից ու ետևից տանում էին ի պատիվ հաղթող և պատվական խաչի: Բացելով քաղաքի դուռը՝ դուրս ելան ամբողջ բազմութեամբ, ջրերի վրա բարձրացրին խաչի նշանը, ասելով, «օգնիր մեզ, Քրիստոս, որդի Աստուծո, աշխարհի փրկիչ»: Այս խոսքերը երեք անգամ դեպի վեր՝ երկինք ուղղելուց հետո խաչի նշանը սուղեցին ծովի ջրերի մեջ, այնտեղ դրոշմելով տերունական [խաչի] ուրվագիծը:

Անմիջապես ծովի խորքը դղրդաց սուրբ խաչի զորութիւնից, ալիքները ուժգին շարժմամբ եռացին, սաստիկ նավաբեկութիւն եղավ և Իսմայելի զորքի մեծ խորտակում, մինչև որ զորքի մեծ մասը ընկղմվեց ծովի ջրերի մեջ և փարավոնները մնացյալ մասը տախտակների վրա [ալիքները] քշեցին տարան ծովի այն կողմը՝ թրակացոց աշխարհը, և ոմանք հեռավոր կղզիներ ընկան: Զորքերի բազմութիւնը ավելի էր, քան 50 բյուր մարդ: Իսկ նրանք, որ, վտանգավոր փորձութիւնից ազատվելով, մնացին ցամաքի վրա, [կայսրը] ձեռնամուխ չեղավ նրանց անողորմ սրի մատնել, այլ հրա-

* Սաղմ. ԽԳ, 4.

ման տվեց պաշարման մեջ պահել, որպեսզի ոչ ոք հնարա-
վորութիւն չունենա կերակուր ճարելու համար դուրս ելնել:
Մեծ սով եղավ նրանց բանակում, մինչև որ սպառովեցին
ձիերն ու ջորիները: Դրանից հետո ձեռնամուխ եղան հար-
ճերն ու ծառաները փողոտելու և ուտելու, որպեսզի իրենց
սովածութիւնը հագեցնեն: Ապա բազում աղերսանքով
[Մսլիմը] խնդրում էր Լևոն կայսրին՝ ողորմել նրան և բաց
թողնել պաշարումից, քանզի շատերից քչերն էին ողջ մնա-
ցել:

Իսկ Լևոն թագավորը մտածելով, որ Տերը արդեն վրեժ էր
լուծել թշնամիներից, ողորմութիւն ցույց տվեց նրանց: Իր
մոտ կանչեց [Մսլիմին] և խոսեց նրա հետ բազում դատափե-
տումներով: Հիշեցնում էր նաև նրա անամոթ լրբութիւնը,
ասելով. «Ինչո՞ւ արդյոք կամեցար հարձակվել մեր երկրի
վրա, և քո սուրը անխնա կոտորեց իմ զորքը, իմ քա-
ղաքների բնակիչներին գերեվարեցիր: Արդ, կենդանի է Տե-
րը. իսկ դու մահու ողորմ ես և արժանի չես կյանքի, այլ որով-
հետև իմ դատաստանը Տերը կատարեց, քո անօրեննութիւնը
բերեց քո գլխին և անմեղ մարդկանց արյունը քեզնից պա-
հանջեց, ապա ես իմ ձեռքը չեմ բարձրացնի քեզ վրա և քեզ
ըստ արժանվույն չեմ դատի: Ահա քո անձը իմ ձեռքում է, և
կարող եմ քեզ սպանել կամ ապրեցնել, բայց չես մեռնելու,
այլ գնա պատմիր Աստուծո մեծամեծ հրաշքները, որ տեսար»:

Պատասխան տվեց Մսլիմը կայսրին և ասաց. «Ի՞նչ կա-
րող եմ ասել քեզ այդ մասին, քանզի արդարև կյանքի ար-
ժանի չեմ. սակավ չեն իմ հանցանքները, որ քո երկրի դեմ
գործել եմ: Սակայն դու մեծ ողորմութիւն ցույց տվեցիր իմ
անձը կենդանի թողնելով, որովհետև իմ սխալների մասին
ինքս եմ վկայում: Բայց քանի որ քո սրտում կարեկցանք
առաջացավ իմ նկատմամբ, ապա արձակիր ինձ իմ երկիրը,
և կուխտեմ քո դեմ այլևս չելնել պատերազմի»:

[Կայսրը] հրամայեց զոհացնել նրա խնդրանքը, իսկ նա
պատրաստվելով նավ մտավ, զգուշորեն անցավ Միջերկրա-
կանը և մեծ ամոթով վերադարձավ իր երկիրը: Նրան դիմա-
վորում էին տարբեր քաղաքներում վայրով ու ճշով ճակա-
տին խփելով և վրան մոխիր ածելով: Իսկ նա մեծ ամոթով
կորագլուխ հանդիպում էր նրանց, բազում կշտամբանք լսե-

լով, և ոչ մի պատասխան չէր տալիս, բացի նրանից որ ասում
էր. «Ձէի կարող Աստուծո հետ կովել»: Դրանից հետո իր
տունը գնաց և սուրն իր մեջքին չկապեց մինչև օրն իր մահ-
վան:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի Ա

Այդ ժամանակ Իսմայելի իշխան Հեշմը մեր հայոց ազգի
վրա [կառավարիչ] նշանակեց Մահմետի որդի Մրուանին,
Սեթի փոխարեն, որը Հարաշի էր կոչվում: Երբ Մրուանը
Դվին հասավ, Հայաստանի նախարարները նրան ընդառաջ
ելան: Զրուցեց նրանց հետ խաղաղասեր խոսքերով և իր մոտ
կանչելով վասակի որդի Աշոտին⁹⁶, Բագրատունյաց տնից,
Հեշմի հրամանով տվեց նրան պատրիկոսության իշխանու-
թիւնը մեր Հայոց աշխարհի վրա և բազում պատիվներով
պատվեց նրան: Իսկ Սմբատի որդիները⁹⁷, իմանալով Աշոտի
ստացած պատվի մասին, թե ինչպես նրա անձը բարձրացել
էր Հեշմի և Մրուան զորավարի աջքին, մեծ ատելութեամբ
լցվեցին նրա դեմ, մինչև որ նրանց գոտութիւնը հասավ
Մահմետի որդու [Մրուանի] ականջին: Սա անմիջապես հրա-
մայեց ձերբակալել նրանց և ուղարկեց Իսմայելի իշխանի
մոտ Գրիգորին ու Դավթին, որոնք Մամիկոնյան տոհմից էին:
Ամբաստանութիւն գրեց նրանց դեմ, թե խռովարար և ան-
հնազանդ են Աշոտի իշխանութիւն նկատմամբ: Նա հրամա-
յեց նրանց տանել Նման կոչված երկիրը, որն անապատ է, և
բանտի կալանքի մեջ պահել մինչև իրենց կյանքի վախճանը:

Երբ Աշոտի պատրիկոսության իշխանութիւնը հաստատվեց,
գնաց Իսմայելի իշխանի մոտ մեր երկրի ծանր վիճակի պատ-
ճառով, քանզի երեք տարուց ի վեր չէր վճարվում Հայաս-
տանի նախարարների և նրանց հեծյալների ոռճիկը*: Ներ-
կայացավ Հեշմին և խոսեց նրա հետ պատկառելի և իմաս-
տուն ձևով: Սա մեծարեց նրան ըստ արժանվույն, կատարեց
նրա խնդրանքը և հրաման տվեց նրա համար կշռել երեք
տարվա [արծաթը] տարեկան 100 000 հաշվով⁹⁸: Դրանից
հետո նրա իշխանութիւն տարիներին անխափան գալիս էր
սահմանված արծաթի սակը բոլոր հեծյալների համար:

* Բնագրում՝ փաթեթայ:

Մրանից Կեստ բազմաթիվ զորք ~~Պարսկաստանից~~ Մրուանը, Մահմետի որդին, և իր հետ վերցնելով Աշոտ իշխանին՝ նախարարների և նրանց հեծյալների հետ մեկտեղ ասպատակեցին Հոնաց աշխարհը: Մարտնչելով քաղաքի⁹⁹ դեմ՝ հաղթեցին քաղաքային կայազորին և գրավեցին քաղաքը: Երբ քաղաքի բնակիչները տեսան, որ թշնամին հաղթեց իրենց և նույն քաղաքը, քաղաքացիներից շատերը իրենց ինչքը ծովի խորքը թափեցին, իսկ իրենք իրենց գցելով՝ ծովահեղձ խնդրամահ եղան: Իսմայելի զորքը վերցրեց մնացած բազմությունն ու ավարը, և Մրուանը Աշոտ իշխանի հետ մեկտեղ վերադարձավ Հոնաց կողմերից մեծ հաղթությամբ և բազում ավարով: Երբ հասավ Պարտավ շահաստանը, գերյալներից ու ավարից անշատեց մեկ հինգերորդը¹⁰⁰ և ուղարկեց իրենց Հեշմ իշխանին՝ տեղեկացնելով հաղթանակի մասին:

Իսկ նա, ստանալով ավարի ընծաները, մեծապես շնորհակալություն հայտնեց Մրուանին ու նրա զորքերին և նախատեց իր եղբորը՝ Մսլիմին, օրինակ բերելով Մրուանի հերոսական հաղթանակը: Սա պատասխանելով ասաց. «Ես ոչ թե մարդկանց դեմ էի պատերազմում, այլ՝ Աստուծո, իսկ նա՝ անբան անասունների դեմ»: Մնացյալ ավարը, գերյալներով հանդերձ, Մրուանը բաշխեց իր զորքին, մի մասը հատկացրեց Աշոտին և այլ պատվական նախարարներին, [տալով] ծառաներ և աղախիներ¹⁰¹: Իսկ ինքը, տիրելով մեր երկրին, վերջ տվեց ամեն տեսակ հարձակումներին, և անիրավություն գործողների, ավազակների, գողերի և բարեկարգության թշնամիների ոտքերն ու ձեռքերը ծայրակոտոր անելով փայտի վրա՝ մահվան դատապարտեց:

Եվ 19 տարի իշխելով՝ Հեշմը սատակեց:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ

Նրա փոխարեն իշխեց Վլիթը մեկուկես տարի:

Սա պնդակազմ, զորեղ մարդ էր, սիրում էր զբաղվել ըմբշական մենամարտությամբ և ուր որ լսում էր, թե կորու-

վի ուժի տեր [անձ] կա, Մարդ ուղարկելով իր մոտ էր բերել տալիս, որպեսզի իր ուժը փորձի: Բացի այդ, զբաղվում էր հարբեցողությամբ և սանձարձակ վավաշոտ իգամոլության գիշությամբ: Համատեղմ նախարարները, տեսնելով իրենց իշխանի վարքը՝ անպիտան զազրելի պղծությունը, հարց տվեցին իրենց հավատի վաստահելի [գիտուններին], որոնք նրանց մոտ կուռա¹⁰² են կոչվում, թե ի՞նչ են խորհում նրա մասին: Սրանք պատասխան տվեցին, թե «որովհետև անարգեց մեր տերության պատիվը, զանց առավ մեր օրենսդրի հրամանը և զբաղվեց զազրելի պղծությամբ, արժանի է մահվան, թող մեռնի»: Իսկ նրանք, ըստ կուռաներից ստացած հրամանի, մտան արքունի ապարանքը, գտան նրան գինեզխությամբ թմրած և սրով սպանեցին:

Նրա փոխարեն հաստատեցին ոմն Սուլեյմանի, նույն արքայական տոհմից:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ

Իսկ Մրուանը, երբ լսեց իրենց իշխան Վլիթի մահը, շուտափույթ կազմակերպեց իր զորքը, մեր Հայոց աշխարհում թողեց Մսլիմի որդի Իսահակին և ինքը զորքի ամբողջ բազմությամբ հանդերձ գնաց պատերազմելու իր ժողովրդի դեմ, որպես թե քինախնդիր էր լինում Վլիթի և որդու մահվան առթիվ: Սպանվածների տոհմից ոմանց գտնելով սիրաշահեց, իր ազգատոհմի բոլոր տղամարդկանց իր մոտ հավաքեց: Իսմայելի որդիներից ուրիշ շատեր ևս միաբանելով՝ մեծ զորք կազմեցին և առաջ խաղալով՝ անցան մեծ Եփրատ գետը: [Երկու կողմերը] իրար հանդիպեցին Դամասկոսի սահմանի մոտ, Թուսփա կոչված վայրում: Այնտեղ բազում օրեր բախվելով՝ իրար մեծ հարվածներ հասցրին: Երբ օրը երեկո դարձավ, և ետին (երեկոյան) աղոթքի ժամը մոտեցել էր, նրանք պատերազմը դադարեցրին և նստած լաց էին լինում միմյանց զոհերի վրա: Դիակները հավաքելով՝ գերեզմանին էին հանձնում, ասելով իրար՝ «մեկ աղգ ենք, մեկ լեղու և մեկ իշխանություն ունենք, այլև եղբայրներ ենք, էլ ինչու ենք սրով իրար խողխողում»: Այս ասելով, մյուս օրը պատերազմը

վերսկսեցին, և պատերազմը նրանց միջև երկարեց: Մրուանը հաղթեց մյուսներին, սպանեց Սուլեյմանին և ինքը վերցրեց իշխանությունը 6 տարի:

Նրա իշխանության ժամանակ Իսմայելի որդիների պատերազմը ղդագարեց, քանզի Մրուանը պաշարեց Դամասկոս քաղաքը և կռվելով խորտակեց երկաթե դռները: Քաղաքի բնակիչներին, Իսմայելի որդիներին, որոնք արդեն հասուն տղամարդիկ էին, շորս ցցի մեջ պրկելով՝ դնձերը տաշում էին հյուսնի սուր գործիքներով և այնպես դառնությամբ զրկում էին կյանքից: Հղի կանանց մեջտեղից պատռում էին. արու մանուկներին պատերի մեջ դնելով վրան պատ էին շարում և այնպես շարամահ [ներանք] սատակում էին, իսկ աղջիկներին, որոնք տղամարդու անկողին չգիտեին, նույնպես գերեվարում էին այլ խառնիճաղանջ բազմության հետ: Քանզի տիրոջ վրեժխնդրությունը քաղաքի վրա էր հասել նրանց շարագործությունների հաճախության պատճառով:

Այստեղ կատարվեց Ամովսի մարգարեությունը, որն ասում է՝ «այսպես ասում է Տերը Դամասկոսի երեք ամբարըշտությունների մասին, իսկ չորրորդի համար ետ չեմ կանգնելու [պատժից] այն բանի փոխարեն, որ նրանք գաղապառացի հղիներին երկաթե սղոցներով հերձեցին: Հուր եմ ուղարկելու Ագայելի տունը, որ կոշնչացնի Ադերի որդիների հիմքերը: Պիտի խորտակեմ Դամասկոսի նիգերը, սատակեցնելու եմ Ուվնի դաշտերի բնակիչներին, կոտորելու եմ հառանի ամբողջ ազգի տղամարդկանց, գերելու եմ ասորոց ընտիր ժողովրդին»*: Իբրեք հառանի բնակիչներից հասավ նրա կործանումը ըստ մարգարեի ձայնի:

Բայց արժի հարցնել, թե ինչպե՞ս է, որ մարգարեն ամեն տեսակ ամբարշտությունները երեքի է բաժանում և չորրորդն է [միայն] համարում Տիրոջ բարկության բուն պատճառը: Ինձ թվում է, որ ամբարշտների քաղաքը լցված էր բազմատեսակ շարությամբ, քանզի մտքով, զգացումներով ու սրտով ապականված կատարում էին մտքի ու զգացումների այլառեւման արդյունք և շարության առատագույն ծնունդ հանդիսացող [գործեր]՝ սպանություն, ունեցվածքի հափըշ-

* Ամովս Ա, 3—5.

տակում և վավաշոտ ցանկություն: Իսկ չորրորդ [ամբարըշտությունը] այն էր, որ ոչ միայն չէին վախենում Աստուծո այցելությունից, այլև իրենց գործած շարիքների պատճառը նրան էին համարում, որն ամենայն բարիքների աղբյուրն է: Ահա այս էր, որ Աստուծո քաղցր ներողամտությունը անդառնալի շարժմամբ վերածեց ցասման ամբարշտության հանդեպ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն

Մինչդեռ Իսմայելի որդիների միջև շարադետ պատերազմի պատճառով խռովահույզ խառնաշփոթությունը շարունակվում էր, Սմբատի որդիները կալանավոր պատանդի [վիճակից] ազատվեցին, քանզի Վլիթի հրամանով բանտից արձակվել էին: Բայց նախքան նրանց Ասորիք գալը՝ Վլիթն սպանվեց, և նրանք այնտեղ բռնվեցին, ու նրանց թույլ չտվեցին ելնել այդ երկրից: Ապա երբ պատերազմը նրանց (արաբների) միջև շարունակվեց, այն ժամանակ նրանք ազատվելով՝ դիմեցին Հայաստան: Երբ Հայոց աշխարհ հասան, կարճ ժամանակ անց, գնալով Վասպուրականի կողմերը՝ խոշտանգումներ գործեցին և երկրում մեծ տագնապ հարուցեցին: Բռնի հարկապահանջությամբ այնքան նեղեցին նրանց, որ մեր աշխարհի բոլորը հասավ հրամանատար (կառավարիչ) Մսիմի որդի Իսահակին, որն արգելեց նրանց ապիրատություն գործել:

Սակայն երբ տեսան մարտամբոխ կռվի ելքը, վերստին սկսեցին հակառակվել Աշոտի իշխանությանը և ջանում էին ամենուրեք որոգայթ լարել նրա անձի դեմ: Գիշերանց հարձակվելով նրա վրա, երբ հանգստանում էր և իր գործը սփռել էր տարբեր գավառներում՝ կամենում էին սպանել նրան, սակայն պահապաններն զգալով՝ զգուշացրին իշխանին վրա հասնող թշնամուց, և նա փախչելով ազատվեց նրանց ձեռքից: Նրանք լիանալով Աշոտ իշխանի գանձերի բազում ավարով՝ հրաժարվեցին նրան հետապնդելուց: Իսկ նա հասկանալով նրանց դավաճանությունը, քանզի խաղաղության ժամանակ շարամիտ վրեժխնդրությամբ էին լցված նրա դեմ, որոշ ժամանակ անձնապահ էր լինում նրանցից:

Ապա իր տան ունեցվածքը, տիկնոջը և ամբողջ ընտանիքը հավաքեց Դարյունը ամբողջում և ամբողջի վրա պահպանեց թողեց պաշտպանելու համար: Ինքն անցավ գնաց Ասորիք, Իսմայելի իշխան Մրուանի մոտ, ղեկուցելու համար իր և նախարարների միջև եղած խռովության մասին:

Երբ պատրիկն իր զորքով հասավ կովի վայրը, Մրուանի զորքերը մեծ հաղթանակ տարան, և հակառակորդները խորտակվեցին, քանզի լսել էին նրա գալստյան համբավը, թե հասել է հայոց պատրիկը օգնություն ցույց տալու և իր հետ ունի զինված մարդկանցից 15 000 ընտիր հեծյալներ: Այս լսելով՝ Մրուանի հակառակորդները պատերազմում հուսալքվեցին, այդ օրը մեծ պարտություն կրեցին և պատերազմից հոգնելով՝ կոխվր մի փոքր դադարեցրին:

Այն ժամանակ, երբ Աշոտ իշխանը Ասորիքում էր, Մսիմի որդին հայոց զորքի վրա Աշոտի փոխարեն իշխան նշանակեց Գրիգորին՝ Մամիկոնյան տնից, իսկ Մրուանը, տեղեկանալով Սմբատի որդիների մասին ամբաստանությունը, թե ինչ էր արել նրան Դավիթը՝ Գրիգորի եղբայրը, սուրհանդակ հղեց Մսիմի որդի Իսահակին, որը մեր Հայոց աշխարհի կառավարիչ էր և հրամայեց նրան՝ բռնել Դավթին և հանձնել նրան ոմն Օթբայի ձեռքը, որպեսզի սա դատաստան տեսնի նրա հետ այնպես, ինչպես հրամայված էր նրա մասին: Իսկ նա, երբ հրաման ստացավ, չկարողացավ հապաղել, այլ անմիջապես նենգությանը կանչեց, ձերբակալեց ու հանձնեց անողորմ դահճի ձեռքը, որ դառն կապանքներով կապեց նրան և մի քանի օր բանտում կալանքի տակ պահեց: Ապա գրեց Մրուանին, թե ի՞նչ կհրամայի [Սա էլ] հրաման տվեց ծայրակոտոր անել ոտքերն ու ձեռքերը և փայտի վրա մահվան դատապարտել: Այսպես ողորմելի և ամոթալի մահվամբ մեռավ, քանզի Աստուծո համար անհաճո էր միմյանց նկատմամբ ունեցած նրանց ատելությունը. և արդարև ինչպես ասվում է՝ չար սերմերը չար պտուղ են տալիս:

Երբ այս շարագործությունները կատարվեցին, Մրուանը դարձյալ հաստատեց Աշոտի իշխանությունը և նրան մեծամեծ պատիվներով ուղարկեց Հայոց երկիրը: Այնուհետև Գրիգորը չէր դադարում թշնամություն երկնելուց իր եղբոր մահվան փոխարեն քինախնդիր լինելու համար: Թեպետ բռնակալներից

ունեցած երկյուղի պատճառով խաղաղ հարաբերության: մեջ էր Աշոտի հետ, բայց միայն խոսքերով, իսկ սրտով չէր հաշտվել նրա իշխանության հետ և սպասում էր այն ժամին, երբ կկարողանար իր նպատակն իրագործել:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ի Զ

Այն ժամանակ, երբ տակավին երկարում էր պատերազմը նրանց (արաբների) միջև, մեր երկրի բոլոր նախարարները խորհեցին դեռ նետել հնազանդության լուծը, ապստամբել և ազատվել Իսմայելի հպատակությունից: Այս խորհուրդը տվել էր Գրիգորը՝ Մամիկոնյան տոհմից, և այս խորամանկությունը նյութել էր Աշոտի իշխանությունը խլելու նպատակով: Իսկ Հայաստանի բոլոր նախարարները, գալով Աշոտ իշխանի մոտ, համոզում էին նրան կողմնակից դառնալ և միաբանել անօգուտ խորհրդին:

Իշխանը, տեսնելով նախարարների և նրանց հեծյալների միաբանությունը, և որ նրանք բոլորը ոգևորված էին անօգուտ խորհրդով՝ իր մեջ վարանեց և նախարարներին մեկմեկ կանչելով՝ բազում խոսքերով թախանձում էր չձեռնադնել այս ապիրատ գործը: Նա ասում էր. «Ո՞վ եղբայրներ, խոհական միտք չեմ տեսնում այս անխոհեմ գործի մեջ, այլ միայն՝ անուղղելի խորհուրդ և անպիտան խոսքեր: Մեր զորքերը սակավաթիվ են Իսմայելի բռնության դեմ, չենք կարող դիմադրել նրանց զորքերին և ոչ էլ մեր երկիրը փրկել վիշապի բերանից, այլ միայն տանջանքի ու վտանգի կենթարկենք նրան: Բայց եթե կամենում եք իմ խրատն ընդունել, այս բանը մի անեք և հարկ վճարենք նրանց, ինչպես ցարդ անում էինք, և սլահպանենք մեր ստացվածքները, այգիները, անտառներն ու անդաստանները»¹⁰³: Սակայն Հայաստանի նախարարները չկամեցան ընդունել իմաստուն խրատը, այլ դիմադարձ լինելով՝ ասացին. «Եթե չմիաբանես մեր որոշումին, քո զորքից ոչ ոք չի մնա քեզ հետ, չենք կարող ժուժկալել այն տազնապաններին, որոնց մեջ է մեր Հայոց երկիրը»: Այդ ժամանակ Աշոտ իշխանը ակամայից համաձայնեց միաբանել Գրիգորի և այլ նախարարների հետ և իրար հետ ուխտի դաշինք կնքեցին տերունական խաչի միջ-

նորոգությամբ՝ հավատարմութեան պահպանելու միաբանության՝ սերը:

Նրբ այս դաշինքը հաստատեցին, հեռացան մեր աշխարհի հրամանատարից և գնալով ապաստանեցին Տայքի ամբոյնունքում, իրենց ամբողջ ընտանիքներով և ունեցվածքով հանդերձ, մանավանդ ապավինելով հունաց արքայի զորքերին, որոնք Պոնտոսի կողմերում էին, քանզի նրանց միջև խաղաղության ուխտ կար Կոստանդին կայսեր հոսմանով: Եվ ապստամբների գնդին խառնվեցին բոլոր հանցանքի որդիները¹⁰⁴, որոնք ոչ Աստուծո երկյուղն էին ճանաչում, ոչ էլ՝ իշխանների ահն ու ծեծերի պատիվը, այլ իբրև ալլազգիներ և օտարացածներ, ասպատակ սփռելով, գերեվարում էին իրենց եղբայրներին ու ազգակիցներին և բազում ավարառություն կատարում, խոշտանգումներով և գանահարությամբ տանջելով իրենց եղբայրներին:

Այս պատճառով Աստված զղջաց իր ներողամտության համար ու բանդեց նրանց միաբանությունը, քանզի մի ամբողջ տարի էլ չհաջողվեց նրանց ապիրատ զործեր կատարել, այլ իսկույն նրանցից հեռացավ Աշոտ իշխանը նախարարներից ոմանց հետ եկավ հասավ Բագրևանդ գավառի Հազր գյուղը, կամենալով միաբանել Իսմայելի որդիների հետ: Այն ժամանակ նախարարները, որոնք նրա հետ էին, նենգելով զեկուցեցին շարասեր Գրիգորին այդ մտադրության մասին: Իսկ սա, կամենալով զլուխ բերել վաղուց մտածված դավադրությունը, շուտափույթ կազմեց իր զորքը և նրա ետևից հետամուտ լինելով՝ ազուպի նման լեռների վրա ընթանալով, գիշերը վրա հասավ և պաշարեց նրա հանգստյան կայանը, գիտենալով նրա զորքի երկմտության մասին, որն իրոք չեկավ նրան օգնության: Բռնելով նրան՝ հանձնեց Դավթի ծառաների ձեռքը և հրամայեց աչքի լույսից զրկել: Ստվերամած խավարով նսեմացավ մեր ամբողջ երկրի պարծանքը, և խոր տխրության մեջ պարփակվեց ոչ միայն նրա անձը, այլև իր ազգի ամենայն համատոհմ նախարարները: Նրանք հետո իրազեկ զառնալով՝ ոչնչով չկարողացան օգտակար լինել, այլ միայն նստած ողբով ու վայնասունով լացում էին, քանզի ընկել էր, կործանվել իրենց գլխի պերճության պսակը, և վերացել էր մեր հայոց ազգի փառքը:

Իսկ ուխտագրուժ Գրիգորը, իբրև թե մեծ քաջադործությունից վերադարձած, գնաց Կարնո քաղաք և այնտեղից ամեն կողմ իր հաղթության ավետիսը առարկեց: Բազում օրեր անց Աստուծո դատաստանը հասավ նրան՝ իր գործերին արժանի ձևով: Նրա որովայնը ուռեց, ուժգին ցավերով տառապեց նա և այնպես շարաշար մեռավ՝ անհիշատակ վերանալով մեջտեղից:

Նրա փոխարեն իշխան դարձրին նրա եղբորը՝ Մուշեղին, կարճ ժամանակով:

Աշոտը, 17 տարի իշխելով, ավելի փառավոր, քան բոլոր նախորդ իշխանները, դավադիր նենգության հանդիպեց: Դրանից հետո 13 տարի ապրելով՝ վախճանվեց խոր ծերության մեջ և փառավորապես տապանի մեջ դրվեց իր [տունիկ] գերեզմանոցում՝ Դարյունք (Դարինք) գյուղում:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի Է

Մենք պետք է նորից վերադառնանք մեր նախկին շարակարգ պատմությանը:

Մինչդեռ Մրուանը Իսմայելի իշխանն էր և մարտնչում էր իր ազգի դեմ, դարձյալ մի ուրիշ մոլեկան հրդեհի հուր բորբոքվեց արևելյան կողմերում՝ խորասան երկրից: Քանզի Իսմայելի որդիների բոլոր նախարարները, երբ տեսան, որ իրենց վրա ուժեղացավ յուրայինների անհանգուրժելի բռնությունը, ջանում էին իրենց անձի համար փրկություն գտնել: Նրանցից շատերը, որոնք իրենց օրենսգրի տոհմից էին, նույնպես բաժանվելով փախան խորասան երկիրը և որոշ ժամանակ թաքնված մնացին: Դրանից հետո, միավորելով խորասանի զորքերը, նրանց վրա զորավար կարգեցին Կահաթբային և ոմն Աբու Մսիմին¹⁰⁵, որը խորամանկ էր աստղագիտական աղանդի մեջ: Մրանք միաբանելով՝ սպանեցին երկրի կառավարչին և իրենց կողմը դարձնելով նրա զորքը և այլ խառնիճաղանջ մարդկանց բազմություն, որոնք հարկապահանջների անտանելի բռնությունից նեղված էին, սկսեցին արդեն հարձակվել Ասորեստանի կողմերը: Մրուանի զորքը նրա դեմ երթալով՝ չկարողացավ դիմադրել այդ ամբոխին, քանզի Տիրոջից էր [սահմանված] նրա իշխանու-

թյան խորտակումը: Շատերին սպանեցին և ուրիշներին փախստական դարձրին գնդերը Աբղլաների¹⁰⁵, որոնք Հեշմի՛ որդիներ են կոչվում: Իրենք առաջ դալով՝ անցան Տիգրիս գետը և բազում բաղաքներ հնազանդեցնելով՝ նվաճեցին, և բոլոր զորքերը, որ Մրուանը ուղարկում էր իրենց դեմ, խորտակելով ջախջախեցին¹⁰⁷ և մինչև տաճկաց մեծ բանակատեղի Ակոդան¹⁰⁸՝ ամենքին հնազանդեցրին:

Իսկ Ակոդայի և Բասրայի բնակիչները, տեսնելով նրանց զորությունը ուժգնությունը, օգնեցին և հարեցին նրանց զորքին: Այս զգալով՝ Մրուանը մեծ տագնապի մեջ էր, և բացելով արքունի գանձարանները՝ բաժանեց զորքերին, ինքն էլ սպառազինված, զորքերի բազմության հետ ելավ նրանց դեմ: Երբ իրար մոտ հասան և ճակատ առ ճակատ դասավորվեցին, ու պատերազմն սկսվեց, երկու կողմերից շատերը վիրավորվեցին, և անթիվ դիակներ դաշտերում փռվեցին: Պատերազմը երկուսի միջև երկարաձգվեց մինչև տարվա վերջը: Իսկ Մրուանի իշխանության վեցերորդ տարվա վերջին նրա վրա հասավ Աստուծո վրեժխնդրությունը, պահանջելու համար իր ազդակիցների մեջ թափած արյան հատուցումը:

Աբղլայի զորքերը հզորացած՝ գազանաբար հարձակվեցին Մրուանի վրա, դիմեցին նրա բանակատեղին, և շատերը սպանվեցին նրանց սաստիկ հարվածներից: Ասում են, որ միայն այս անգամ ընկածների թիվը 300 000 հեծյալ էր, այնպես, որ արյունը առվի վտակներով էր հոսում, իսկ արյան գոլորշուց առաջացավ մեգ և ուժեղ մթություն: Զորքի մնացորդներին քշելով Մրուանի բանակատեղին՝ նրանք հասան մինչև դղյակաձև շարված գորբն ու Մրուանի վրանը և նրան խփելով՝ սպանեցին: Այսպիսով 6 տարի այս բոլոր շարիքները, պատերազմների դղրդյունը, բաղաքների գրավումը և արյունահեղությունը կատարելով՝ վախճանվեց:

Գ Լ ՈՒՒ ԻՉ

Նրա փոխարեն տիրեց Աբղլան¹⁰⁹, որն ուղարկեց եղբորը, մյուս Աբղլային, շրջելու իր իշխանության բոլոր երկրներում:

Սա նախ և առաջ ելավ Հայոց աշխարհը, բազում վշտերով ու նեղություններ ամենքին տանջեց և չբավոր տնանկու-

թյան, հասցրեց, հարկ պահանջելով մինչև իսկ մեռյալներից: Որքերի ու այրիների բազմությունը շարալուկ տառապեցնում էր խոշտանգումներով, այսպանելի խարաղանումներով և զանազանությամբ շարշարում էր քահանաներին ու առվածային խորանի պաշտոնյաներին, որպեսզի հայտնեն վախճանյալների և նրանց ընտանիքների անունները: Խոշտանգում էր և երկրի բնակիչներին բռնագույն և դառն հարկապահանջությամբ: Ըստ գլխի¹¹⁰ առնելով բազում արծաթ դուզե՝ ամենքի պարանոցին կապարե կնիք էր դնում:

Իսկ նախարարական տոհմերը կամա թի ակամա ընծաներ¹¹¹ էին տալիս՝ ձիեր, ջորիներ, պատվական հանդերձներ, ինչպես նաև ոսկու ու արծաթի գանձեր, որպեսզի կարողանային լցնել վիշապի բերանը, որը հարձակվում էր երկիրն ապականելու: Լցնելով իր շարքնկալ որովայնի անհագությունը, նա անցավ Պարսից և Մարաց կողմերը, մինչև Խորասան աշխարհը և այնտեղից՝ Եգիպտոս և Պենտապոլսական աշխարհը, մինչև Ափրիկե: Ամեն տեղ, ուր հասնում էր նա իր ազահ հափշտակող ցանկությունը իբրև ուռկան ձգելով՝ որսում էր մարդկանց կյանքի պարագաները, և մինչև անգամ իր ազգը անիրավության համար կոչեց նրան դանդի հայր: Քանզի, ինչպես խոսքի կարգն է ասելու, դանգը (դրամը) Աստուծուց ավելի էր մեծարում: Երբ երկրից գնաց հեռացավ, Հայոց աշխարհի վրա դատավորության և հարկապահանջության հրամանատար¹¹² թողեց Ուսադի որդի Եգիտին:

Եգիտը մեր երկրի վրա իշխան նշանակեց Հայաստանի նախարարներից Բագարատի որդի Իսահակին¹¹³, իշխան Աշոտի նույն տնից, որը նրա հորեղբորորդին էր: Սա գեղեցիկ տղամարդ էր, բարձր հասակով, ազնվական բնությամբ և աստվածավախ: Ուր էլ նրան ուղարկում էին, ակամայից էր առաջնորդում իր զորքը մարտի դժվարությունների պատճառով, քանզի այդ ժամանակվանից Հայաստանի զորքը այլևս չէր ստանում արծաթի սակը, որն ամեն տարի գալիս էր արքունիքից: Հեծելազորի հաշիվը [նույնությամբ] իշխաններից էին պահանջում, և նրանք հարկադրված էին զորական գնդերը իրենց սեփական միջոցներով հանդերձել և պահել բոլոր զրավաստակ աշխատանքների ընթացքում:

Աբդուլան իր իշխանության երրորդ տարին լրացնելով՝ մխանձանվեց, և իշխանութունն առավ նրա եղբայրը՝ մյուս Աբդուլան¹¹⁴, քաաներկու տարի:

Գ Լ ՈՒ Խ Ի Թ

Նրա օրերում Հունաց թագավորը բազում և ծանրազեն զորքով շարժվեց՝ կայսերական արքունիքից եկավ հասավ Կարնո քաղաքը¹¹⁵, որ կոչվում է Թեոդուպոլիս: Երբ Լևոնի որդի Կոստանդին արքան [գրավեց], մի ականթարթում կործանեց ամրոցի պարիսպը և բացելով գանձատունը՝ ոսկու ու արծաթի շատ կշիռ վերցրեց. գանձի մեջ գտավ նաև տերունական խաչի նշանը, որն առնելով իր հետ՝ տարավ: Նա քաղաքի զորքը և այնտեղ բնակված սառակինոսներին իրենց ընտանիքներով տարավ Հունաց աշխարհ: Գավառի բնակիչներից շատերը արքայից խնդրեցին, որ [թույլատրի] իրենց վրայից թոթափել Իսմայելի ծառայության լուծը և գնալ նրա ետևից:

Նրանից հրաման ստանալով՝ շուտափույթ պատրաստեցին իրենց ունեցվածքը, առաջ խաղացին՝ ապավինելով տերունական խաչի զորությանը և կայսեր փառքին: Թողեցին իրենց ծննդավայրը և բաժանվելով ընկան բարեպաշտ արքայի կողմերը:

Իսկ մյուս տարում Եգիպտոսի տակ եղած զորքը կազմակերպեց գնաց հասավ Կարնո քաղաքը, մարդահարկ¹¹⁶ դրեց երկրի վրա և անթիվ բազմություն հավաքելով՝ գործավարներ նշանակեց աշխատանքին հսկելու ու փութաջանորեն սկսեց շինել քաղաքի ձեղքվածք ունեցող պարիսպը: Իսմայելի որդիներից բերեց այնտեղ բնակեցրեց իրենց ընտանիքներով՝ քաղաքը պահպանելու և թշնամուն հսկելու համար: Նա կարգադրեց, որ Հայոց աշխարհից նրանց կերակրի պարեն հայթայթվի:

Գ Լ ՈՒ Խ Լ

Այդ ժամանակներում չէր դադարում անօրեն ազգի խառնակիչ ամբոխի խռովարարությունը մեր աշխարհում, քանզի

Թելիարի¹¹⁷ որդիները ամենուրեք չէին թողնում իրենց հատուկ շարագործությունը: Նրանցից իժարար ի հայտ եկավ անաստված մեկը, որի անունն էր Սուլեյման, և իր հետ ունենալով պարսից կողմերից¹¹⁸ եկած հանցագործ մարդկանց, ասպատակեց Վասպուրականը՝ իր շար սերմերի սննդակիցների նման անարժան արարքներ գործելով:

Նրանց դեմ դուրս եկան Արծրունյաց տան նախարարներ Սահակն ու Համազասպը և սակավ մարդկանցով ընկան թըշնամիների մեջ, իսկ սրանք, մտածելով, որ քիչ են, շրջապատելով ուղեցիկ սպանել: Սահակն ու Համազասպը տեսնելով, որ գիշատիչ թշնամին շրջապատել է, և քանի որ փախուստի հնար չկար, սուրը գործի դնելով՝ թշնամիների բազմությունը խողխողեցին և իրենք ամբոխից մի կողմ դիմելով՝ չափում էին ազատում գտնել:

Այստեղ սաստիկ խոցված՝ Համազասպն ընկավ երիվարից, և թշնամին, շրջապատելով նրան, սպանեց: Սահակը երբ տեսավ եղբոր սպանությունը, նրա նկատմամբ ունեցած մեծ սիրո պատճառով իր անձը մահվան մատնեց և երիվարից ցած իջնելով նրա ջղերը կտրեց¹¹⁹, իսկ ինքը զայրագին մենամարտում էր և շատերին դիաթավալ գցեց, մինչև որ իր եղբոր արյան վրեժը լուծեց: Ապա կոպում պարտվելով՝ վախճանվեց: Այսպես իրենց կյանքը տվեցին ընտիր նախարարները, որոնք Վահան Արծրունու որդիներն էին:

Ապա իմաց տրվեց նրանց եղբորը՝ Գագիկին և նրա հետ եղած այլ նախարարների, որոնք վաչով ու ճշով ելան մարտի վայրը, սակայն չկարողացան թշնամիներին հասնել և դարձան ողբով ու լացով՝ թաղելու մեռյալներին: Թշնամիները վերադարձան նույն ճանապարհով, սակայն սակավ ժամանակ անց Սուլեյմանն ընկավ Գագիկ Արծրունու ձեռքը և բազում ուրիշների հետ սպանվեց:

Գ Լ ՈՒ Խ ԼԱ

Կառավարչի իշխանությունն ունեցած ժամանակ Եգիպտոսից հեռաց հյուսիսի արքային, որին խաբան են կոչում¹²⁰, և խնդրեց խնամախոս հաստատել նրա հետ, որպեսզի այդ

միջոցով խաղաղության ուխտ հաստատի իր և խաղաղաց
զորքի միջև: Խաղաղաց արքան, հավանելով նրան, կնության
տվեց իր քրոջը, որի անունն էր Խաթուն և նրա հետ առա-
քեց բազում նաժիշտներ, աղախիններ ու ծառաներ: Սակավ
ժամանակ ապրելուց հետո Խաթունը վախճանվեց, և ընդ-
հատվեց նրանց միջև եղած խաղաղության ուխտը, բանդի
նրա մահը համարեցին դավի, նենգության արդյունք: Բա-
զում զորք գումարելով՝ (Խաթանը) հանձնեց զորավարներից
մեկին, որի անունն էր Ռաթթարխան՝ Խաթիրլիթթեր տոհմից,
և առաքեց մեր աշխարհի վրա, որը Նզիրի ձեռքում էր: Աս-
պատակ սփռելով Կուր կոչված հզոր զետի հյուսիսային կող-
մերում, առան բազում գավառներ՝ Հեջար, Քաղա, Ոստան
Մարդպանյան, Հաբանդ, Գեղավու, Շաք, Բեխ, Խենի, Կամ-
բխճան, Խողմազ: Այս գավառները Աղվանից աշխարհում են:
Վերցրին և Բաղասական ցանկալի դաշտը, որտեղից անթիվ
հոտերի բազմություն և կովերի նախիրներ ավարի տալան:
Առան և վրաց իշխանության երկրից յոթ գավառ՝ Շուշը,
Քուեշկափոր (Քուեշ կափոր), Ջելթղ (Ջելթ) Մուքեթ, Վելիս-
ցիխ, Թխանեթ և Երկ(Խերկ): Հավաքելով գերիների բազ-
մությունը և բազում ավար՝ դարձան իրենց բնակավայրերը:
Իսկ այն պոռոտախոս հողակապավորը, որն ուներ մեր Հա-
յոց աշխարհի հրամանատարությունը, չկարողացավ գլուխ
բարձրացնել, այլ միայն իբրև անբան կծկվել-թաքնվել էր,
նրան ոչինչ էր թվում երկրի կործանումը:

Ապա սակավ ժամանակ անց իսկյան վայրագ բռնակալը,
որը խավարեցրեց Աղվանից երկիրը, եկավ միաբանեց Իսմա-
յելի իշխանի հետ և իր որդուն պատանդ ուղարկեց Ասորիք,
սակայն շուտով ինքը սրով սպանվեց Աղվանից դռների մեր-
ձակայքում:

Գ Լ Ո Ւ Ն Լ Ր

Ասեմ նաև այն Մալեհ¹²¹ կոչված ամբարիշտի* մասին,
որին Աբդյան էր առաքել Հայոց աշխարհը:

* Բնագրում՝ ապստամբ:

Սա անօրեն էր և արյունարբոս որից շատերը զգուշա-
նալով անձնապահ էին լինում, բանդի չէին կարող այսպիսի
նեղության դիմանալ: Հայ նախարարներից ոմանք հրաժար-
վելով, լքելով իրենց ժառանգությունը, փախան Հունաց աշ-
խարհը, ապավինելով Կոստանդին կայսրին: Իսկ Արծրունյաց
տանուտեր Գագիկը, երբ փախուստի տեղ չգտավ, իսկույն
տեղափոխվեց Նկան կոչված ամրոցը և իր մոտ հավաքելով
երկրի նախարարներին՝ իրենց հեծյալներով, ելավ ասպա-
տակ սփռեց Ատրպատականի կողմերը՝ Զարեանդ գավառը,
Բուտակ և Զիղու, Տասուկ, Գաղնակ, Որմի, Սուրենապատ¹²²
և այլ մերձակա գավառներ, որտեղ Աստուծո անհաճո գոր-
ծեր կատարեց, անօրենների նման, որը վայել չէ քրիստոնե-
յանը: Նաև հարկ էր պահանջում երկրից՝ բազում նեղու-
թյուններով խոշտանգելով: Հասավ Հեր գավառը, ուր եկավ
խամայեցվոց ոմն զորավար Ռուհը և Հայոց զորքից շատե-
րին վերավոր գցեց և այլոց փախուստի մատնեց մինչև
Նկան ամրոցը, իսկ ինքը շրջում էր Վասպուրականի գա-
վառները, որպեսզի կարողանար նրան որսալ իր որդայթի
մեջ: Ապա երբ Արծրունյաց տերը տեսավ իր զորքի խորտա-
կումը, այլևս չկարողացավ անօրեն գործի համար դուրս
ելնել, այլ փակվեց ամրոցում և մի քիչ դադար առավ:

Հետո այլ զորք եկավ նրա դեմ, որի զորագլուխն էր Մու-
սեն, և մի տարի պաշարված պահեց ամրոցը: Երբ ոչինչ չկա-
րողացավ անել դավով, նենգությամբ խաղաղության կոչեց
նրան և բռնելով հանձնեց Իսմայելի իշխանի ձեռքը: Սա,
կապանքների մեջ դնելով, բանտ նետեց նրան անհանդուր-
ժելի նեղության մեջ և նրանից պահանջում էր այն արծաթը,
որ հարկապահանջությամբ հավաքել էր Պարսից երկրում:

Իսկ նա գանձ չխնայեց, որչափ որ իր ձեռքում կա, որ
թերևս կարողանա իր կյանքը փրկել, բայց ոչինչ չօգնեց և
իսկույն վախճանվեց բանտի տառապանքներից, անարգ
մարդկանց վիճակում:

Նրա որդիներին՝ Համազասպին ու Սահակին, [խալի-
ֆան] երկար ժամանակ կապանքներում պահելուց հետո, երբ
տեսավ որ արհամարհում են շարաշուք դահճի կամքը, գի-
ջեց և հաշտվեց նրանց հետ ու պատվով առաքեց մեր Հայոց
երկիրը:

Այս ժամանակներում Եգիպտոսի¹²³ կառավարչության և մյուս Աբդուլաի իշխանության օրերում հույժ ծանրացավ հարկապահանջության լուծը¹²⁴ մեր Հայոց աշխարհի վրա, քանզի դաժան թշնամու դժոխսաձև ագահությունը չգոհացավ Քրիստոսի հոտի ընտրյալների մարմինն ուտելով և, անարգանքով ըմպելով արյունը իբրև ջուր, Հայոց համայն երկիրը դրեց անհանդուրժելի թշվառության մեջ: Երկրում վերջացավ արծաթի հանումը, և ամեն ոք, տալով ունեցած ամբողջ ինչքը, իր անձի փրկության գինը չէր գտնում, և շարաշար կտտանքով գելարաններով ու կախաղաններով ու դառն տանջանքով մարդկանց կեղեքում էին: Սրանից փախչելով՝ շատերը երկրի քարայրներում ու փապարներում փակվելով՝ թաքնվում էին: Ոմանք ձյունահեղձ և գետավեժ էին լինում անտառների աղետների պատճառով, քանզի չէին գտնում այն, որ պահանջվում էր: Պահանջում էին հարկը վճարել արծաթով, այն էլ ըստ ամեն մի գլխի, որի հետևանքով զրկվում էին ամենայն ունեցվածքից: Հայոց երկիրը տնանկության կապանքներով էին կապում, և բոլոր նախարարներն ու մեծամեծները [հավասարապես] ճաշակում էին աղքատության հնոցից:

Թեպետև բազում անգամ բողոքել էին Սահակ իշխանը և հայրապետ տեր Տրդատը¹²⁵, որը վանանդ գավառի նախարարական տնից էր, սակայն Եգիպտոս, որը մեր աշխարհի հարկի վերակացուն¹²⁶ էր, չլսեց նրանց աղաղակը: Տրտունջի բողոք բարձրանալով՝ հասավ Աբդուլային, և սա խրոխտալով իր մոտ կանչեց Եգիպտոսի ու նրա փոխարեն առաքեց Մսլիմի որդի Բազարին: Ոչ շատ ժամանակ հետո, դեռ Բազարի մեկ տարին էլ չլրացած, [Աբդուլան] նրան իր մոտ կանչեց առանց որևէ պատճառի և առաքեց Հասանին¹²⁷, քանզի նենգամիտ խորամանկությունը նրան դրդում էր Հայոց երկիրը շարշարանքի վայրի վերածելու: Մանավանդ ոչ թե նրա, այլ իշխանների Ուղղիչ [Աստուծո] կամքն էր կատարվում, որի վկայությունն էր ի վերուստ եկած բարկությունը՝ մարախների բազմությունը, կարկուտներն ու անձրևների (պակասից առաջացած) երաշտը: Սրանք բարկության նշաններն էին մեր վրա:

Սկսվ հասավ Հասանը՝ կահաթրայի որդին, որպես կառավարիչ մեր Հայոց երկրի վրա, և նրա հետ բազում զնդեր խորասան աշխարհից, որոնք առավել դառնություն մեր երկրի աղետներն ու հեծությունը, քանզի, ինչպես նախապես պատմեցինք, տերը կարծրացրել էր նրանց սրտերը՝ մեր շարժողությունները վրեժխնդիր լինելու համար, և արդարև սով, սուր և խռովություններ եղան նրա ազգապետության ժամանակ: Այս բոլորից բացի նրանք ավելացրին հայրապետներին արհամարհելը, եպիսկոպոսներին այպանելը, քահանաներին զանահարելն ու խոշտանգելը, իշխաններին ու նախարարներին շարշարելն ու քայքայելը, որոնց շարժողանալով հանդուրժել, մեր աշխարհի զորագլուխները հեծում էին և հառաչում անհանդուրժելի տագնապից: Նրանք ուսմիկների բազմությունը խոշտանգում էին տեսակ-տեսակ շարիքներով, ոմանց փոկահարությամբ տանջում էին դառն հարկապահանջության պատճառով, ոմանց գելարաններով ու կախաղաններով, իսկ ոմանց էլ դառնաշունչ ձմեռվա օրերին զգեստներից մերկացնելով՝ նետում էին լճերի մեջ ու պահապաններ կարգում, որպեսզի շարշարեն նրանց և այնպես շարալուկ կտտանքներով էին կեղեքում, որ պատմել չեմ կարող այդ աղետների պատմությունը:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ

Այստեղ կպատմեմ Իսմայելի վայրենամիտ ազգի կատարած խստասիրտ շարագործության մասին:

Քանզի, երբ Հայաստանի նախարարները տեսան իրենց վրա կախված սարսափելի վտանգը, մահը հանձն առան և ձեռնամուխ եղան մի բանի, որը չէին կարող իրագործել, վասնզի փոքրաթիվ էին: Սակայն լավ համարելով քաջության մեռնել, քան աղետալի կյանք վարել, ձեռնամուխ եղան ապստամբության և մերժեցին Իսմայելին հնազանդվել:

Սույն դեպքերի սկիզբը կատարվեց Արտավազդի ձեռքով, որ Մամիկոնյան տնից էր: Գնալով Դվին մայրաքաղաքը, մեծ չափով փազմակերպեց իր զորքը, ստացավ զինք ու

պատերազմի գործիքներ, զինվեց զրահով ու սաղավարտով, ամենայն սպառազինությամբ և իրեն մտերիմ ձևացրեց Իսմայելի գործերին իբր թե կամենում էր մարտնչել նրանց թշնամիների դեմ:

Բաժանվելով նրանց շրջանակից՝ նա հասավ Շիրակ գավառի Կումայրի գյուղը և սպանեց գլխավոր հարկահանին* ու նրա մոտ եղած ամեն ինչը վերցնելով՝ ամբողջ տնով գնաց Վրաց աշխարհի կողմերը՝ իր հետ տանելով մեր երկրի բալմաթիվ** նախարարներին:

Լուր հասավ Դվին քաղաք, թե Հմայելի որդիները այդպիսի դառն ոճի ինչ գործել: Մահմետը շուտափույթ բազում զորք հավաքեց, [վերցնելով] նաև Աշոտի որդուն՝ Սմբատին, հայոց սպարապետին և այլ նախարարներին ու նրանց հետապնդելով հասավ Վրաց աշխարհի այն գավառը, որ կոչվում էր Սամցխե¹²⁸: Գրավելով կիրճերը՝ նա ավարի մի մասը խլեց և նրանց հալածելով փախցրեց Հայոց աշխարհից: Իսկ նրանք գնացին ու պատսպարվեցին Եգերաց¹²⁹ աշխարհում, և նա [Արտավազդը] ստանձնեց Եգերաց իշխանությունը, ինչպես նաև Վեոխայի, այսինքն Վիրքի:

Այս դեպքերի հետևանքով առավել զայրացավ կառավարիչ (հրամանատար) Հասանը և շուտափույթ մարդ ուղարկեց իր իշխանության բոլոր կողմերը՝ հրամայելով հարկը մեծ բռնությամբ հավաքել: Հույժ սաստկացավ մեր աշխարհի հեծեծանքը հարկապահանջների ձեռքից: Փանդի արծաթի հանումը Հայոց աշխարհում բոլորովին նվազել էր:

Այստեղ արդեն նախարարներից մեկի սիրտը ցասումով լցվեց: Սա Մամիկոնյան տնից Հրահատ կոմսի որդին էր, որի անունն էր Մուշեղ: Իր կողմը գրավելով Հայաստանի նախարարներից ոմանց, նա Իսմայելի հնազանդությունից դուրս եկավ և իր գավառում ու իր տանը Իսմայելի Կոդիներից մի քանիսին գտնելով, որոնք եկել էին իրենց տոհմից մի քանի սպանվածների արյան գինը պահանջելու, խողովողեց նրանց ու սրի քաշեց, իսկ ինքը իր տնով տեղափոխվեց Արտագերս ամրոցը:

* Բնագրում՝ հրամանատար հարկին:

** Բնագրում՝ ամենայն:

Այդ ժամանակ նա 260 հոգու հետ գնաց Բագրևաճդ դաժառը և, բռնելով հարկահաններին, Ապու Մճուր կոչված [գլխավորին] և ովքեր նրա հետ էին՝ սպանեց սրի քաշելով: Այսպիսով միառժամանակ դադարեցրեց հարկի պահանջումը մեր երկրից: Երբ [գործն] այսպիսի ընթացք ունեցավ, նրա մոտ հավաքվեցին բոլոր վշտացյալները ու հոգով տառապածները: Դրանից հետո նրա դեմ կանգնեցին թշնամիներն ամեն կողմից: Նախքան այդ Իսմայելի որդիներին մոտավորապես երկու հարյուր մարդ Կարեո քաղաքից կուռ սպառազինությամբ վրա հասան: Նրանց դեմ նա գրչերանց սակավաթիվ մարդկանցով գնաց Խարս գյուղը, որտեղ այգեստանների մեջ էին բանակ դրել, և շրջապատելով նրանց, փլեցրին այգեստանների թույլ պատերը, որոնք առանց հողի բարեկուր էին շարված: Ուժեղ դրոգումով զլորվող քարերի հարվածի տակ ընկած երիվարները [մարդկանցից] շատերին ոտքի տակ առնելով սատակեցրին. իսկ [Մուշեղը] ընկածների զենք ու կողոպուտը, ինչպես նաև երիվարները և զենքի ամբողջ սարքը առնելով, տվեց իր զորքին, և ինքը շարժվեց գնաց իր ամրոցի կողմը:

Երբ այս աղետի լուրը Դվին քաղաքը հասավ՝ Իսմայելի զորավար Մահմետին, ամեն կողմից տագնապալի [բողոքների] ստացավ նա և Դվին քաղաքի զորքը հավաքելով՝ տվեց մի զորագլխի ձեռքը, որի անունն էր Ապունճիպ, սպանվածների արյան վրեժը լուծելու: Զորավարը վերցրեց մոտավորապես 4000 ընտիր հեծյալներ, ուշադիր անցավ արքունի պողոտայով և հասավ Բագրևաճդ գավառի Բագավան գյուղը: Այստեղ նրանց վրա հասավ Մուշեղը ու նրա հետ շուրջ 200 մարդ: Մարտնչեցին իրար դեմ, Տիրոջից արագ օգնություն հասավ Մուշեղի գնդին, և բազում հարվածներ հասցնելով՝ սատակեցրին Իսմայելի զորքերին: Մնացյալներին փախուստի մատնելով՝ հետապնդեցին մինչև Արուճ ավանը, իսկ շատերին բռնելով, նույնիսկ հենց իրեն՝ զորագլխին, հարվածների տակ սպտակեցրին: Մեծ հաղթությամբ վերադառնալով նրանց մոտից՝ թշնամու ավարով մեծապես լիացան:

Շատերից միայն քչերը որպես փախուստական հասան Դվին քաղաքը: Այս նրանց ընդառաջ ելան համազգի տղամարդիկ

ու կանայք վայրով ու ճշոցով, հողը գլխներին թափելով՝ իրենց ճակատին էին խփում, օձիքը պատառոտում, և նրանց ողբն ու կոծը լցրել էին լայնանիստ քաղաքի ամեն փողոցները: Մեծ ահ ընկավ սառակիտոսների գնդի վրա, և համարձակություն չունեին քաղաքից դուրս գալու, այլ ապավինել էին քաղաքի ամրությունը:

Երբ Հայաստանի նախարարները այս գործի հաջող ընթացքը տեսան, ամենքը վստահ հետևեցին անմիտ խորհրդին, քանզի կարծում էին, թե Իսմայելի իշխանության ժամանակը լրացել է: Մանավանդ ավելի շատ խաբված էին մի միայնակյացք^{*130} կարծիքով, որը, մոլորության ոգով առաված, մարգարեանում էր սնուի և ունայն խոսքերով: «Ահա մոտեցել է ձեր փրկության ժամանակը, քանզի այժմ շուտով թագավորության գավազանը կրկին կվերադառնա թորգոմի տանը՝ ձեր միջոցով վրեժ լուծելու Իսմայելի ազգից: Իսկ դուք մի վախեցե՛ք նրանցից՝ ֆոքրաթիվ լինելու պատճառով, քանզի ձեզանից մեկ մարդը հաղաթների կհաղթի և երկուսը՝ բյուրավորների, քանի որ ձեր պատերազմը Տեղն է մղելու, զորացե՛ք և մի վախեցե՛ք»: Այսպես օբթստօթե սուտ և սրտի բաղձալի տեսիլք էր պատմում, և նրանք բոլորը, հավատալով նրան տեսանող (մարգարե) էին կոչում: Այս խոսքերից բոլորը խաբվելով՝ գրգռեցին մեծ սպարապետ Սմբատին՝ Աշոտի որդուն, այս խորհրդին հավանություն տալու: Իսկ նա ակամայից դավաճանեց իր հաստատուն և անընկճելի գաղափարներին ու գնաց այդ խաբեքա և մոեկան մարդու ետևից:

Իսկ Հայաստանի ամենայն նախարարները ի մի վայր հավաքելով՝ իրար երդում տվին և ուխտի դաշինք դրին՝ միասին ապրելու և մեռնելու: Այսպես բոլորը միախուռն հավաքված՝ 5000 մարդ դարձան, քանզի բաժնիկ ժողովրդից շատերը եկան խառնվեցին նրանց գնդին: Ապա այդ կողմերից եկան գնացին պաշարելու Թեոդուլուի քաղաքը, որը Կարնո քաղաքն է, և այն պաշարեցին խրամատներով^{**} և աճբողջ

* Բնագրում՝ մոնոգոն:

** Բնագրում՝ պատնիշօր:

ձմեռային ժամանակը մարտնչելով կռվում էին նրանց դեմ, աշտարակներ՝ կանգնեցրին և անցքեր բացեցին քաղաքի արտաքին պարսպի կողմից: Սակայն ոչինչ չկարողացան անել, բացի նրանից, որ մեքենաների քարերով քաղաքի որոշ մարդկանց սպանեցին:

Իսկ Աշոտը, Բագրատունյաց տնից, Սահակ իշխանի որդին, որ խոհական հանձարով այր էր, չմիաբանեց վնասակար աղետալի գործին, այլ նրանց ևս խրախուսում էր հրաժարվել մոեկան միայնակյացի վնասակար խրատներից և զգույշ լինել իրենց անձի և ընտանիքի համար, քանզի, ասում էր, «Երիտասարդներ եք և տարիքով կրտսերագույն, գիտե՛մ, որ չեք կարող դիմադրել բազմազուլիս վիշապի զորությունը, քանի որ հզոր է նրա ուժը և [զորքի] անթիվ բազմություն կա նրա ձեռքի տակ ու զենքերի անշափ պաշար՝ նրա պահեստներում: Բոլոր թագավորությունները, որոնք հակառակ կեցան նրա իշխանությանը, փշրվեցին բրուտի անոթի նման, քանզի հոռմայեցոց թագավորությունն էլ չկարողացավ ձեռք բարձրացնել, այլ սարսուռով դողաց նրա առջև և չհանդգնեց դեմ գնալ տերունական կամքին: Դուք ևս անտեղյակ չեք Հունաց արքայի ամբողջ զորության, անձնական քաջության և զորքի բազմության ու պատրաստության մասին, սակայն ամենևին մտքից անգամ չանցկացրեց Հայոց աշխարհը նրա ձեռքից առնել: Ահա Լևոնի որդի Կոստանդինը, որը մի օր մենամարտելով ահավոր գազանների հետ, առյուծին սպանել էր ուլի նման: Այդ, նա, որ այս զորությունն ուներ, այնպես է ընկճված երկիրն ապականող շարաթույն գազանի ահից: Իսկ դուք ո՞ւմ եք ապավինել և կամ ինչպիսի՞ զորությամբ և ուժով կարող եք նրանց անհաղթահարելի իշխանության դեմ կանգնել: Արդ, եթե հաճելի թվա ձեզ, ընդունեցե՛ք իմ խրատը, քանզի նրա մեջ ես տեսնում եմ ձեր օգուտն ու շահը և մեր երկրի անդորրությունը: Քանզի այս գործը [երկու] ելք ունի. կամ պետք է ետ դառնաք ու հնազանդվեք նրանց և հանդարտ ու խաղաղ ապրեք ձեր երկրում և կամ փախուստով հեռանաք ձեր երկրից ամբողջ ընտանիքով, լքեք ու թողնեք ձեր հայրերի ժառանգությունը, ձեր

* Բնագրում՝ մահարձան:

բնակավայրերը, անտառները, անդաստաններն ու ձեր հայրերի գերեզմանները և ձրթաք որպես պանդուխտ բնակվեց Նունաց արքայի մոտ: Կամ եթե նույնիսկ անմիջապես շրնկնեք ձեզ նեղողների ձեռքը և դաժան մահվամբ ձեր կյանքը շտաք, ապա ես գիտեմ Իսմայելի իշխանի անաստված բարբերը, քանցի նա չի դադարի, մինչև իր վրեժը չլուծի:

Իսկ նրանք շրնդունեցին նրանից լսած խրատական օգտակար խոսքերը, այլ քմծիծաղ տվին, նենգ խորհուրդ համարելով, քանզի հույժ հավատացած էին այն մոլորյալ ստապատում մարդուն, որն օրըստօրե հորդորում էր նրանց՝ պինդ կառնել առաջադրված գործին և երկմտությամբ իրենց չկորցնել: Իսկ անմիտ խորհրդի նկատմամբ նրա անուղղելի կամակորոթյան սնանկությունը շուտով երևաց, քանզի, անմիաբան դառնալով, իրարից հեռացան: Արծրունյաց տան նախարարները՝ Համազասպն ու իր եղբայրները, և նրա զորքը մնացին Վասպուրականում, իսկ Վասակը՝ Աշոտի որդին, ինչպես նաև Ամատունյաց և Տրունյաց տոհմի անդամները, նույնպես այնտեղ մնացին, ոմանք Դարյունք (Դարինք) գյուղի ամրոց-բերդում ու Մակվի ձորում և ոմանք էլ Արագեղտի ձորում ամրացած՝ շրջում էին շրջակա գավառները կերակրի պետքը հոգալու և ապա դառնում էին իրենց ամբոթյունները:

Իսկ տաճկաց զորքերը, որոնք Դվին քաղաքում էին, դուռս գալով՝ ասպատակում էին շրջակա գավառները, ավարի էին տալիս և արյուն թափում Պտղունք, Թալին, Կողբ գյուղերում և այլ բազում տեղերում սուրը գործի դնելով շատերին դիաթալալ էին թողնում:

Երբ գարունը եկավ, Իսմայելի իշխանը գունդ կազմեց Հայոց երկիրը ուղարկելու համար: Նա խորասանի գնդերից 30000 ընտիր հեծյալներ հավաքեց ընտիր երիվարներով ու կուռ սպառազինությամբ և տալով մի զորավարի ձեռքը, որի անունն էր Ամր, ճանապարհ դրեց նրան այն լայնանիստ ու հռչակավոր քաղաքից, որը շինել էր հենց ինքը՝ Աբդլան, ապահովության համար ամրացնելով հզոր ու անառիկ պալատով և որի անունն էր Բաղդադ:

Տեղից շարժվելով՝ զորավարը Ասորիքի կողմերով եկավ հասավ Հայոց աշխարհը, իսկ քաղաքը մեծ զգուշությամբ

և զենքերի լավ պատրաստությամբ: Երբ քաղաք մտավ, այնտեղի քաղաքացիներից տեղեկացավ հայոց զորքի որպիսությունը, թե քանի՞ հոգի են, որո՞նք են զորագլուխները, իրար հետ սիրով միաբա՞ն են, թե՞ տարակարծիք, քաջահա՞ղթ են, թե՞ անարի և կամ զենքերի պատրաստություն ունե՞ն, թե՞ ոչ: Այս ամենը տեղեկանալով՝ ըստ այնմ պատրաստեց իր զորքի զորագլուխներին:

Իսկ Աշոտը՝ Սահակի որդին, որն այդ քաղաքում էր, թըշնամիների գալստյան մասին զեկուցեց Հայաստանի նախարարներին, որպեսզի որտեղ էլ լինեն՝ ի մի վայր հավաքվեն, միասին ապրելու և միասին մեռնելու համար: Իսկ նրանց անհավատալի թվացին նրա նամակի տեղեկությունները, կարծելով, որ դավոդ խորամանկությամբ կամենում է փրկել [Կարնո] քաղաքը պաշարումից, որպեսզի իրեն իսմայելացոց մտերիմ ցույց տա: Այսպիսի բաներ մտածելով, նրա խոսքերը շրնդունեցին, այլ տակավին մտածում էին իրենց նախկին ձեռնարկն իրագործել: Սրանից հետո Արծրունյաց տոհմի նախարարները՝ Համազասպն ու եղբայրները, հավաքեցին Վասպուրական աշխարհի զորքը, նույն ձևով նաև Ամատունյաց տոհմի նախարարները և իրենց զորքը: Օգնության կանչեցին Աշոտի որդի Վասակին, Սմբատ սպարապետի եղբորը՝ Բագրատունյաց տոհմից ու նրա զորքը և առաջ խաղացին Արճեշ ավանի վրա, այն հիմնահատակ քանդելու և նրա զորքը սրի քաշելու համար:

Երբ հասան Առեբրանի գավառի Բերկրի գյուղը, մնացին, որ բոլորը հավաքվեն: Ռամիկներից (շինականներից) շատերին հրապուրելով՝ իրենց ետևից հետիոտն տարան պատերազմի: Մինչդեռ այս ծրագիրն ուղում էին իրագործել, շուտափույթ լուր հասավ Իսմայելի զորքի մասին, քանզի մեկը եկավ ու պատմեց նրանց, թե Իսմայելի որդիների բազմամարդ զորքը հասել և սպասում է ձեզ: Նրան շսեց Արծրունյաց տեր Համազասպը, այլ հարվածներով տանջեց նրան իբրև սուտ լուր տարածողի, իսկ ինքը խրոխտացած՝ իր զորքով գնաց Արճեշ ավանի դեմ: Երբ գյուղաքաղաքի մոտ հասան, բնակիչները իսկ քաղաքում հայտնեցին Ամրին հայոց նախարարների գալուստը: Նա իր զորքի՜լ: բազմության հետ առաջ խաղաց և, գալով, դարանամուտ եղավ Ար-

ճեշ գյուղի մոտ: Մինչդեռ հայոց գունդը մարտնչում էր ամրոցի դեմ, դարանամուտ եղածները անմիջապես ելան թաքըստոցից, թափվեցին հայոց զորքի վրա և, փախուստի մատնելով, կոտորեցին հետևակ զորքի մեծ մասը, որ ռամիկ* (շինական) մարդկանցից էր բաղկացած, որոնք մերկ էին, առանց զենքի և պատերազմի մեջ՝ անհմուտ: Սրանք անմիջապես այդ օրվա դառն լույսին հանդիպելով՝ անողորմ սրով կոտորվեցին, իսկ ոմանք, վախենալով անորոշ ճակատագրից, գետավեժ և ծովահեղձ եղան: Նախարարական տոհմերից վախճանվեցին 4 հոգի, որոնցից երեքը Տրունյաց տոհմից էին և մեկը՝ Ուրծա գյուղից, իսկ ռամիկ ժողովրդից վախճանվեց 1500 մարդ: Ուրիշները, փախուստի դիմելով, հազիվ կարողացան իրենց անձերը փրկել: Այս դժոխսյին շար աղետը տեղի ունեցավ հրոտից ամսի չորսին, շաբաթ օրը: Թշնամիները հետամուտ լինելով՝ հալածեցին հայոց զորքը մինչև այն տեղը, որ կոչվում է Տայ գյուղ և ապա դադարեցին նրանց հետապնդելուց և մեծ ուրախությամբ եղավ նրանց բանակատեղիում:

Այն ժամանակ մեր Հայոց աշխարհը մեծ տառապանքի մեջ էր, իսկ անհավատ թշնամիները ցնծություն և հրճվածք էին ապրում: Նրանք շունչ քաշելուց հետո դարձյալ հարձակվեցին, Ապահունքի միջով ուղղվեցին դեպի արքունի սլաղոտան: Հասան Բագրևանդ գավառի Արձնի գյուղը և այնտեղ բանակ դրեցին գետի եզերքում, որը նրա միջով է անցնում: Նրանց հետ կային զինագործներ՝ ամեն տեսակ քենքերի արհեստավորներ, որոնք պատրաստում էին պատերազմի զենքեր ու սարքեր (անոթներ):

Իսկ այն զորքը, որ Կարնո քաղաքն էր պաշարել, [բնակիչներին] հուսահատության էր հասցրել, քանզի սաստկացել էր քաղաքի սովը, և նրանք ստիպված պատրաստվում էին քաղաքը հանձնել: Սակայն երբ [հայկական] գնդի պարտության լուրը հասավ Կարնո քաղաք, այն ժամանակ հայոց պատերազմող զորքերը հուսալքվեցին և քաղաքի պաշարումը վերացրին: Նրանք թեպետև կարող էին հունաց կողմէն մեկնել և իրենց անձերը փրկել կեղեքիչների շարասեր ապի-

րատությունից, սակայն լավ համարեցին իրենց անձերի մահը, քան մեր երկրի կորուստը և Քրիստոսի եկեղեցիների անպատվությունը տեսնել: Այսպես մտածելով, թեկուզև սակավաթիվ էին, քան թշնամիները, ինքնակամ հոժարությամբ դեպի տառապանք դիմեցին և, հավաքելով իրենց զենքերը, որոնք 5000 հոգուց էին բաղկացած, հեռացան Կարնո քաղաքից, անցան Բասենի սահմանը դեպի Բագրևանդ գավառը: Հենց որ անցան Արածանի գետը, սրտի արիությամբ թշնամու վրա հարձակվեցին, [նախապես] իրենց աղխը (ունեցվածքը) և երիվարները երկու ասպարեզ հեռու թողնելով և իրենք հետիոտն, զայրագին պատրաստվեցին թշնամու հետ պատերազմի: Թշնամիների գնդերը նույնպես ելան նրանց դեմ բազում պատրաստությամբ:

Արեգակը ծագելուն պես պատերազմն սկսվեց: Երբ իրար բախվեցին, նախ հայոց գունդը ուժգին բազում հարվածներ տվեց և, թշնամիներին փախուստի մատնելով, շատերին սատակեցրեց: [Սակայն] կրկին ուժ առնելով՝ նրանք փախուստից ետ դարձան և զայրագին ցասմամբ դիմադրելով՝ արհամիրքով լցրին ռամիկ ժողովրդի բազմությունը, փախուստի մատնեցին նախարարներից ու հեծյալներից ոմանց և նրանց հետ եղած ռամիկներին, քանզի նրանցից շատերին սպանելով՝ դաշտերի վրա փռեցին:

Իսկ քաջահզոթ նահատակները, թեպետև սակավաթիվ էին չարաշուք որսողների մեջ, սակայն դառնաշունչ օրհասական ռոպին ահի շմատնվեցին, այլ բոլորը միահամուռ հավաքվելով՝ իրար քաջալերում էին հետևյալ խոսքերով՝ «քաջությամբ մեռնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար և թող մեր աչքերը շտեպեն մեր սրբարանների և մեր Աստուծո փառավորման վայրերի ոտից կոխան լինելն ու պղծվելը, այլ թշնամիների սուրը թող նախ և առաջ մեր դեմ ուղղվի, ապա թող անեն, ինչ կկամենան: Մեր անձերը զոհենք ճշմարիտ հավատի փոխարեն և ոչ թե երկրավոր կյանքի սիրուն, քանզի այս ժամանակավոր մահվան դիմաց կա հավիտենական կյանք»:

Այսպես իրար քաջալերելով իրենց աչքերն ի բարձունս կարկառեցին, բարձրալից օգնություն էին հայցում, ասելով՝ «Աստված, քո հայացքը մեզ ուղղի և փութա մեզ օգնու-

* Բնագրում՝ աշխարհարեակ:

թյան: Թո՛ղ մեծապես ամաչեն նրանք, որ մեր անձերն են ապրում [զոհել], իսկ մենք, Տեր, քո անունն ենք արտասանում մեր նեղության մեջ և քո անունն ենք փառավորում մեզ պաշարող անձկության մեջ, քանզի ահա մեզ շրջապատված են պահում շարերը, որոնց թիվ չկա, և մահվան երկունքն է մոտենում մեզ»:

Այս և դեռ ավելի աղերսական խնդրանքներ ու փափագելի մաղթանքներ էին մատուցում Բարձրյալին: Սրանից հետո դարձյալ զորանալով Վերնայինի օգնականությամբ, ետ չկանգնեցին նախապես ընդունված որոշումից, թեև հազար հոգուց ավելի չէին երեսուն հազարի դիմաց: Եվ ինչպես հենց թշնամուց իմացանք, նրանք (հայերը) ասում են իրենց հետ մարտակից ունեին հրեշտակների բազմությունը, որոնք մարդկային կերպարանքով երևացել էին թշնամիներին: Նրանք հավաստում էին նաև, որ տեսնում էին երեցների ու քահանաների*, որոնք ավետարաններով, մոմերով ու խնկով առջևից երթալով՝ քաջալերում էին նրանց:

[Հայեր], անխնա կոտորելով, վրեժխնդիր էին լինում թշնամուց, մինչև որ նրանց ձեռքերը միանգամայն հոգնեցին զենքերի ծանրությունից: Ոմանք առանց զենքի մնալով՝ ընկան նրանց ձեռքը և իսկույն հրաժեշտ տալով մեղանշական կյանքին՝ դիմեցին հանդերձյալ հույսի ակնկալությանը: Այդ նրանելի և քաջ նահատակները հետևյալ զորագլուխներն էին՝ Բագրատունյաց տնից՝ Սմբատ սպարապետը և նրա բարձակից ու նիզակակից Սահակը: Մամիկոնյան տնից Մուշեղ զորավարը և Մամիկոնեից տեր Սամուելը, մատաղահասակ և գեղեցկությամբ առույգ, որը մեծ սպարապետի աներձագն** էր, Գնունյաց տնից Դաշույն Վահանը և բազում նախարարներ և ռամիկներ, որոնց մեկ առ մեկ անունով հիշել չեմ կարող: Մոտ 3000 հոգի ընկան, որոնց մահը սրտաճմիկ էր ու վախճանը՝ անագորույն, և հողը նույնիսկ բավական չէր պատերազմի թշվառ զոհերի դիակները թաղելու, այլ ընկած էին բացօթյա վայրում արևի ու փոշու, անձրևի և հողմերի մրրիկի դիմաց:

* Բնադրում՝ պապասու:

** Բնադրում՝ աներ:

Այն ժամանակ սաստկացավ հաճախակի ողբն ու կոծը Հայոց աշխարհում, քանզի մեծ առաջնորդները և պատվական զորագլուխները մի վայրկյանում վերացան, և ամբողջ երկիրը, խոր տխրությամբ վարակված, մեծապես կո՛ծում էր և ողբում հզոր և քաջ նախամարտիկների վախճանը: Որոնք օգնականությունից զուրկ մնալով՝ մատնվեցին գազանաբարո և անողորմ թշնամու ձեռքը: [Մարդիկ] իրենց նեղության մեջ հիշում էին նաև պաշտպան Աստծուն, որի ողորմությունը սկզբից էլ պահել է մարդկային ազգը և մանավանդ իր անունը փառաբանողներին: Հայցում էին նրա հոգատար ներողամտությունը, որպեսզի այս աշխարհի կյանքում տարակուսյալներին և հուսակտուր եղածներին զորավիգ լինի, քանզի Արճեշ ավանում պատահած աղետից հետո ահա վրա հասավ այս շարիքը նույն Հրոտից ամսի 14-ին¹³¹, երկուշաբթի օրը: Առավել ևս դժնդակ էր նեղությունը նաև այն պատճառով, որ ննջեցյալներին նույնիսկ համարձակորեն լալու և ողբալու հնարավորություն չկար, ոչ էլ իրավունք՝ իրենց տներում սգո հաց կտրելու կամ վախճանյալներին գերեզման դնելու:

Գ Լ Ո Ւ Ն Լ Ե

Իսկ թշնամիները, ասպատակ սփռելով Բագրևանդում և նրան սահմանակից գավառներում, մեծ տագնապ պատճառեցին երկրի բնակիչներին: Համառորեն մտածում էին աղոթքի տաճարները* կործանել և ապականել Քրիստոսի եկեղեցիների սրբությունը: Խորտակում էին Քրիստոսի պայծառացյալ խաչի նշանը, որն իբրև ապավին ու հովանի կանգնեցրած էր [եկեղեցիների] ելքի ու մուտքի առջև¹³² համագո երրորդությանը երկրպագելու համար և դրանք հրկիզելով՝ մեջտեղից վերացնում էին: Կատաղի դաժանությամբ էին վարվում քահանաների ու մոնոզոնների (միայնակյացների) և նրանց պաշտոնակիցների հետ, նրանց համարելով պատեհարգմուն զոհված [ապստամբների] առաջնորդներ: Զանա-

* Բնադրում՝ քաարանս:

գա՛ն տեղեւում հաճախում էին եկեղեցու սպասքը և Աստուծո սրբերի նշխարները վերցնելով՝ ավարի էին տալիս: Երբ անօրէն զորքերը ուժեղացան Հայոց աշխարհի ավարից, ելան ամրոցների դեմ և նվաճում էին ամրություններում ապաստանածներին, կոչ էին անում խաղաղության և երդման գիր տալով, իջեցնում էին ամրոցներից:

Ինքը [Ամր գորավարը] կարծես պանծալի և քաջ հաղթություն տարած լինել, թողեց գնաց Հայոց աշխարհից, անցավ Պարսից աշխարհը, կամենալով հանդիպել Իսմայելի իշխանին, որպեսզի իր հավատարիմ ծառայության փոխարեն [վարձատրություն] ստանա: Սակայն նույն ժամանակ նրա վրա իջավ իրավադատ Աստուծո յատաստանը և սատակեց Պարսից երկրում: Նա շարաշար ցավերով տանջվելով սատակեց և ըստ արժանվույն ստացավ վրեժխնդրության հատուցումը, քանզի նրա ձեռքով թափված անձեղ արյան փոխարեն իրավացիորեն [մեղավոր] արյուն թափվեց, թեպետ և ոչ մարդկային սրով, այլ Բարձրալի հրամանով, աներևույթ սրով, որն ամեն սրից հատու է, ազդու թափանցող զորությամբ և ծակում է հոգին, շունչը, հոգեբն ու ուղեղները: Այդ սրով [Տերը] իր որդիների արյան վրեժը լուծեց և իր ատելիների հատուցումը տվեց, սրբեց իր ժողովրդի երկիրը, խնայեց իր ժողովրդին և նրանից հեռացրեց ժողովրդի [խրատի] գավազանը, և [մարդիկ] նորից ապահով եղան իրենց բնակավայրերում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Գ

Այդ ժամանակ Իսմայելի իշխանը Հայոց աշխարհի վրա Հասանի փոխարեն նոր հրամանատար (կառավարիչ) ուղարկեց Եգիպտին: Իսկ ինքը՝ Աբդուլան, իր շարասեր կամքի ամենայն ցանկությունները կատարելով և իր հոգին ճնշված արծաթասիրության բաղձանքի ախտով իր ցեղին հատուկ չար ազդեցությամբ՝ ենթարկվեց մարգարեի նզովքին և իսկույն հուսակորույս սատակեց նույն տարում:

Նրա վրա գալիք հանդերձյալ դատաստանի մասին բոլորին հատուցողը հայտնել էր իր արժանավոր ծառաներից մե-

կին՝ մի քահանայի: Նրա կյանքի վախճանից սակավ օրեր առաջ սրան տեսիլքի մեջ երևաց խոշտանգումների տեղը, ուր կար մի գուբի վիհ՝ անբավ խորությամբ, իսկ վիհի բերանին գրված էր երկաթե դուռ: Երկու զինվոր նրան բերելով կանգնեցրին գուբի բերանի մոտ և, բաց անելով վիհի կափարիչը [նա] տեսավ, որ վիհից բոցը ելնում էր վեր, մինչև երկինք: Այնտեղ նետեցին շարի կամակատարին և դարձյալ նրա վրա փակելով նույն դուռը՝ թողեցին անտանելի կապանքների մեջ՝ ընդունելու արժանի հատուցումը: Տեսիլքի այսպիսի հայտնությունը գուշակեց նրա մասին, որն արդարև արժանի էր իր չար ընթացքի համար աչալիսի հատուցում ընդունել արդար դատողից:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Ե

Նրանից հետո իշխանությունը ժառանգեց նրա որդին՝ Մահմեդ Մահադին:

Սա իր հոր համեմատությամբ ազնիվ էր և ազնիվ բավ բարբով¹³³: Բացեց բոլոր գանձատները, որոնք կողպված էր սահում ամբարիշտ Աբդուլան, և պարգևներ բաշխեց իր զորքին: Արձակեց և մարզերի փակ դռները, որպեսզի վաճառականները կարողանան վաճառքի հանել իրենց ապրանքները և կարոտյալների պետքերը գոհացնեն: Երկրում առաստույուն եղավ, արծաթ գտնելը հեշտացավ, և երկրի բնակիչները բռնի հարկապահանջությունից թեթևացան: Թեպետ և նա հարկային լուծը ծանրացրեց, սակայն քանի որ արծաթը ճաբվում էր, երկիրը փոքրինչ հանգստացավ չարաչար տառապանքներից: Նրա իշխանության օրոք Հայոց աշխարհում արծաթի լեռներ (հանքեր) հայտնվեցին, փողերանոցներում* սկսեցին զուտ արծաթ դրամներ¹³⁴ հատանել մարդկանց պետքերի համար:

Իսկ ինքը՝ Մահմեդը, սկսեց սպառնալ հունաց իշխանությանը, զորք հավաքելով՝ զորավար նշանակեց իր եղբորը, որի անունն էր Աբաս և նրան առաքեց Հունաց աշխարհը:

* Բնագրում խառն թաթարեր:

Քանզի նույն տարում, երբ սատակեց Արդևան, վախճանվեց նաև Կոստանդին կայսրը, և նրա որդին՝ Լևոնը, փոխանորդեց իր հորը։ Ու մինչդեռ նա մտածում էր զորքով Հունաց աշխարհն ասպատակել, արքան շուտափույթ բազում զորք առաքեց Բասանաստանի վրա, որը Բիշան է կոչվում։ Նրանց վրա երեք զորավար նշանակեց, որոնցից երկուսը Հայաստանի նախարարներից էին՝ մեկի անունը Տաճատ էր Անձեվացյաց տնից և երկրորդինը՝ Արտավազդ՝ Մամիկոնյան տնից, իսկ մյուսը հունաց զորավարներից էր։ Բազում զորքով առաջ խաղալով՝ նրանք հասան Կիլիկիայի և Բիշանի կողմերը և, երկրում ասպատակ սփռելով, բազմաթիվ քաղաքներ, գավառներ ու գյուղեր գրավեցին։ Նրանց, որոնք իրենց դեմ դուրս եկան, մանր փոշու նման փշրեցին և, իրենք առնելով խառնիճաղանջ բազմությունը՝ գերեվարեցին, և գերյալների թիվը ասում են թե 15 բյուրից ավելի էր, որոնց թշնով տալան հունաց աշխարհը։ Նրանք երթալով ներկայացան հունաց կայսեր՝ բազում ավարով հանդերձ, և նա կայսրը շատ գովեստներով ընդունեց իր զորքը ու մեծամեծ պատիվներ ընծայեց իր զորագլուխներին։

Եվ այդ տարին դադար տվեցին։

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Ը

Իսկ մյուս տարում Իսմայելի իշխանը դեսպաններ ուղարկեց, մեծ-մեծ փքվում էր՝ կամենալով խրոխտանքով զարհուրեցնել։

Ինչպես լսեցինք, նա պատգամավորի հետ ուղարկել էր երկու գրվանի չափ մանանեխի սերմ և գրել հունաց թագավորին, թե «շուտով քո երկրի դեմ ուղարկելու եմ իմ զորքերի բազմությունը քո տեսած մանանեխի հատիկների թվի չափ, [տեսնենք] թե քո երկրի հողը կբավի՞ իմ զորքերի անչափ բազմությունը ընդունելու։ Արդ, եթե քո ձեռքին զորություն կա, պատրաստվիր իմ դեմ պատերազմի»։

Կարդալով նամակը կայսեր խորհուրդները տակնուվրա չեղան, այլ հաստատուն մտքով պատասխան գրեց. «Մահդիկ, ասաց, իրենք չեն, որ հաղթություն են ձեռք բերում,

այլ նրանց Աստված է պարգևում, քանզի Աստված կարող է քո զորքը իմ զորքերին կերակուր դարձնել, քո ուղարկած մանանեխի առակի նման, իսկ դու ինչ որ խոստանում ես անել, արա՛, և թող կատարվի այն, ինչ հաճելի է Աստուծոյ»։

Նույն ժամին հրաման ելավ կայսրից գյուղի* բնակիչներին գաղթեցնել քաղաքները, ամրությունները և ամուր աշտարակները։ Իսկ Իսմայելի իշխանը անթիվ զորք հավաքեց, նրա վրա զորավար նշանակեց նույն մարդուն, որին վերևում հիշեցինք, և նրան բազմության հետ առաքեց Հունաց երկրի դեմ։ Սրանք գնալով հասան Գաղատացոց երկիրը և պաշարեցին լայնանիստ քաղաքը, որ Ամուրիա է կոչվում։ Զորքերի այս բազմությամբ նստելով, այն պաշարված պահեցին երեք ամսվա չափ, սակայն չկարողացան գրավել, քանզի պարսպով ամրացված էր, իսկ շրջակայքը ոչ պակաս էր նպաստում դիմադրություն ցույց տալուն։ Քանզի քաղաքի շուրջը բխում էր Սագառիս գետի ակունքը, որով ճահճախուտ տիղմը անառիկ էր դարձնում ամուր դիրք ունեցող քաղաքը։ Եվ ոչ մի կերպ չկարողացան վնասել, այլ միայն նստած պաշարում էին։

Իր զորքը հավաքեց նաև Եգիտը, որը մեր Հայոց աշխարհի հրամանատարն էր, Արաս զորավարին օգնության հասնելու համար։ Գնալով Պոնտոսի կողմերը, հասավ Կողոնիա բերդ-քաղաքը, Գովաթան, Կաստիղոնը և Մարիթենես գավառը, որի դեմ մարտ մղեց, սակայն ոչ մի արդյունք չստանալով՝ մեծ ամոթով դարձավ Հայոց աշխարհը։ Իսմայելի զորքերը նույնպես թողեցին Ամուրիա քաղաքի պաշարումը և գնացին իրենց բնակության երկիրը։

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Թ

Մեզ մնում է պատմել նաև հետևյալ դեպքը։

Մահմետի յոթերորդ տարում¹³⁵ վախճանվեց և նա կայսրը՝ Կոստանդինի որդին, և նրա փոխարեն թագավորեց մատա-

* Բնագրում՝ աշխարհին։

զահաստ պատանդի որդին՝ Կոստանդինը: Երբ Իսմայելի իշխան Մահմետը լսեց հունաց արքայի մահը, բազում զորքեր հավաքեց, նրանց վրա զորավար կարգեց իր որդուն՝ Ահարոնին, և առաքեց Հունաց աշխարհի դեմ: Երբ Իսմայելի զորքերը Հունաց աշխարհ հասան, հունաց զորքերը անմիջապես նրանց դեմ ելան և սկսեցին հսկել նրանց վրա, փակելով ճանապարհները: Իսմայելի զորքերը չկարողացան դուրս գալ կերակուր ճարելու, և մեծ սով եղավ Իսմայելի բանակում:

Իսկ Գրիգորի որդի Տաճատը¹³⁶, Անձեացի տնից, որի մասին նախապես պատմեցինք, մի ժամանակ փախուստ էր տվել Իսմայելի իշխանից Կոստանդին կայսեր մոտ՝ Հունաց աշխարհ, և սա խնդությամբ ընդունել էր նրան, մեծ շքնությունամբ մեծարել նրա քաջության համար, քանզի նախապես լսել էր նրա արիության համբավը: Նա իր արիությունը իսկույն ապացուցեց արքային՝ Սարմատացուց կոչմերում, որը կոչում են Բուլղարը, և դարձավ մեծ հազթություն: Տեսնելով նրա քաջասրտությունը, կայսրը նրան զորավար կարգեց 6 բյուր մարդկանց վրա, և նա 22 տարի ծառայեց արքային: Իսկ Կոստանդինի և որդու՝ Լևոնի, վախճանվելուց հետո¹³⁷ երբ թագավորությունը վեցրեց Կոստանտինը, նրա հետ արհամարհանքով էր վարվում թագուհին, որը Կոստանդին կայսեր մայրն էր: Ահա այս պատճառով էլ նա ձեռք մեկնեց Իսմայելի իշխանին:

Երբ Իսմայելի զորքերը հույներից պաշարման մեջ ընկան, այն ժամանակ նա երդման գիր խնդրեց նրանից՝ իր երկիրը դառնալու և խոստացավ նրանց պաշարումից հանել և տանել իրենց շնակավայրը: Իսմայելի իշխանը լսելով՝ արագորեն կատարեց խնդիրը և երդամք տվեց նրան ամեն ինչ, որ խնդրում էր ու վստահելով այս երդման գրին՝ ելավ Հունաց երկրից իր ամբողջ տնով և Իսմայելի զորքը այդ պաշարումից հանեց: Ահարոնը՝ Իսմայելի իշխանի որդին, նրան հայր անվանեց և մեծամեծ պատիվներ ընծայեց: Երբ Տաճատը ներկայացավ Իսմայելի իշխանին, սա ընդունեց նրան բազում շնորհակալությամբ և արքունի գանձարանից բազում ստացվածքներով լիացրեց նրան, Հայոց երկրի վրա իշխանության պատիվ տվեց և մեծ շքնությունամբ առաքեց նրան իր երկիրը:

Երբ Տաճատ իշխանը Իսմայելի իշխանի հրամանով հասավ Հայոց աշխարհը, երկրիս հրամանատար (կառավարիչ) ու ազգապետ Օթմանը¹³⁸ շուրջեց ընդունել նրան, չկատարելով իր իշխանի հրամանը: Նա հապաղեց և դեսպաններ հղեց, իրենց իշխանին հայտնելով, թե Հայաստանի նախարարները միաձայն չեն կամենում, որ քո իշխանության ենթակա հպատակների վրա իշխան դառնա մի մարդ, որը քո իշխանության դեմ ապստամբել է, ձեռք է մեկնել Հունաց արքային և որը գուցե նորից դավաճանի մեր զորքին:

Թեպետ Տաճատը բազում անգամներ կամեցավ Իսմայելի իշխանի ափանջին հասցնել իր իշխանության խանգարումը, սակայն չկարողացավ, քանզի ամենուրեք պահպանում էին ճանապարհների անցքերը¹³⁹ և բռնելով նրա ուղարկած դեսպաններին՝ բանտ էին դնում: Նրա բողոքը Մահմետ իշխանին ու նրա որդուն՝ Ահարոնին, չհասավ մինչև այդ տարվա վերջը: Դրանից հետո, երբ տրտնջման բողոքը հասավ Մահմետ իշխանին և նրա Ահարոն որդուն, մեծ անախորժություն հասավ մեր երկրի հրամանատար Օթմանին: Իսմայելի իշխանի հրամանով նա ակամայից իշխանությունը տվեց Տաճատին:

Ապա որոշ ժամանակ անց Օթմանը հավաքեց Հայոց նախարարների զորքը տարավ Աղվանից երկիր, Կասպից դռների մոտ, Դարբանդ կոչեցյալ քաղաքը, որը պարիսպ ու ամրության պատվար է շինված հունաց ու խաղաղաց զորքերին դիմադրելու համար: Կանչեց Տաճատ իշխանին, սպարապետ Բագարատին, Ներսես Կամսարականին և այլոց Հայաստանի նախարարներից հրազագաթ Հեփեստոսի տապախառն ծագման օրերին և իր բանակը դրեց Քերան կոչված դաշտում, տապ խորշակի դժնդակ ու անհանդուրժելի ջերմության ներքո: Ամառային բոլոր օրերը անցկացրեց հնոցանման ապառաժ դաշտում: Զկարողանալով դիմանալ, հայոց նախարարները տապախառն օդից վախճանվեցին, չարաբախտորեն զրկվելով երկրային կյանքից: Վախճանվեցին Տաճատ իշխանը, Բագարատ սպարապետը, Ներսես Կամսարականը և ուրիշ զորականներ: Իսկ Իսմայելի իշխանը, հույժ զայրացած լինելով Տաճատ իշխանի և նրան ընկերացող նախարարների եղբրական մահվան առթիվ, խափանեց նրա (Օթմանի) իշ-

խանութիւնը և նրա փոխարեն առաքեց ոմն Ռոհի¹⁴⁰ որպէս իշխան ու հրամանատար Հայոց աշխարհի:

Իշխանութիւնը 8 տարի պահելուց հետո Մահմետը սա- տակեց Ռոհի գալստյան ժամանակ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

Ապա նրանից հետո մեկ տարով իր հոր իշխանութիւնը վերցրեց նրա որդին՝ Մուսնը:

Սա ժանտ մարդ էր, անսանձ և դիվահար: Իր մեջ եղած դեր այնպէս էր նրան գրգռում, որ զվարճանում էր անարժան բարբի խաղերով՝ նպատակակետի փոխարեն մարդկանց էր կանգնեցնում և վարժութեան համար խփում սպանում էր նե- տեր արձակելով:

Իր իշխանութիւնը հաստատելուց հետո նա Հայոց եր- կիրն առաքեց Ռոհի փոխարեն ոմն Խազմի¹⁴¹, որն արգարե իր անվան նման խազմարար էր և դժոխաբար: Երբ հասավ Դվին քաղաքը, նրան ընդառաջ ելան Հայաստանի բոլոր նա- խարարները, ընդառաջ ելան նաև Արծրունյաց իշխանները Համազասպը, Սահակը և Մերուժանը:

Իսկ բարին ատող թշնամին՝ տեսնելով նրանց փառքը, գեղատես վայելչութիւնը և նրանց ազատախումբ գնդի բա- րեզարդութիւնը, անմիջապէս բռնելով կտրիճ ու քաջ զորա- վարներին՝ բանտարկել տվեց և 3 ամիս կապանքներում կա- լանավոր դարձրեց: Նրանց դեմ ամբաստանութիւն ուղար- կեց Իսմայելի իշխան Մուսնին և նրանից հրաման ստացավ կյանքից զրկել նրանց: Ապա մահվան հրամանը և ցասման անիրավ վճիռը ուղարկեց բանտ, ուր բռնված պահված էին երանելի նահատակները:

Երբ ընթերցվեց նրանց մահվան վճիռը, կապվածները հարցրեցին նրանցից մեկին Քուրբդա անունով, որը շատ ախրելի էր նրանց և բարեկամ. «Ես ա՛ մեզ, ի՞նչ հնար կա ազատվելու անիրավ մահվանից, որն սպառնում է մեզ»: Ասաց նրանց. «Ձեզ ոչ մի հնար չկա ազատվելու նրա ձեռքից, բայց եթե միայն հանձն առնեք մեր հավատքին դառնալ և հավանել մեր մարգարեի խոսքին», այդ դեպքում կազատվեք

¹ Բնագրում՝ ձայնի:

դավադիր մահից»: Լսելով այս հրամանը՝ Մերուժանը զար- հուրեց վայրկենական մահից և իրեն մատնեց հավիտենական գեհննի կորստյան, խորտակեց Քրիստոսի հավատքի քաղցր լուծը, անջատվեց Տիրոջ հոտից, հագավ գայլի կերպարանը և պարտավոր դարձավ տիեզերական ատյանին: Սակայն քա- նի որ ոչ կամքով, այլ վերահաս մահվան երկյուղից արեց այն, թերևս Քրիստոս գթա նրա սրտանց զղջումին:

Իսկ քաջ նահատակները, հագնելով հավատքի զրահը և իրենց գլուխներն ամրացնելով փրկութեան սաղավարտով, ասում էին նրան. «Քավ լիցի՛, թե Աստուծո ճշմարտութիւնը փոխանակե՛ք ստութեան հետ, կամ հավիտենական կյանքը՝ վայրկենականի՞ հետ, կամ մշտնջենավոր կյանքը՝ անցավորի հետ, կամ բոլորի հույսը Քրիստոսի նկատմամբ՝ մեր անար- ժեք արյան հետ»: Այսպէս իրենց բանտարկութեան ժամա- նակ միմյանց մարդում էին, ասելով. «Բավականաչափ վա- յելել ենք անցավոր փառքը, ո՛վ եղբայրներ, արդ, այսուհետև մեզ չեն խաբի ոչ մեծութիւնները, ոչ անցավոր փառքը, ոչ մեր շքեղութեան ոսկեհուռ պատմութեանները, ոչ մերձավոր- ների սերը, ոչ մանուկների գութը և ոչ այլ ինչ մերձակա բարիքներից, որոնց ցանկանալով շատերն անվերադարձ կո- րուստը ժառանգեցին»: Այսպէս միմյանց քաջալերելով բան- տի վշտերի ժամանակ աղոթքով Աստուծո միավորված՝ հայ- ցում էին հանդերձալ հույսի ակնկալութիւնը ժառանգել:

Քրիստոսի հայտնութեան սուրբ և փառավորյալ օրերին, որն ութօրյա տոնախմբութեամբ երգաբանում են Քրիստոսին հավատացողների դասերը, երբ փորձութեան ժամը հասավ նահատակութիւնը կատարելու, անիրավութեան գործավարը հրամայեց իր ատյանի առջև կանչել նրանց: Առաջվանից ծանոթ լինելով նրանց սրտի արիւթեանը և ի Քրիստոս ունե- ցած հավատքի ջերմութեանը, վերոհիշյալ առաջարկը չկրկ- նեց, այլ նախ ասպարեզ մտքեց երանելի Իսահակին: Եվ տանջարանը, որ պատրաստեցին, նորագույն ձևով էր, բան- զի երկճյուղ փայտ էին ցցել գետինը, պինդ հաստատված աչից ու ձախից: Նահատակին կանգնեցնելով՝ նրանց միջև երկճղի փայտերը գցեցին անութների տակ, նրա ձեռքերը

² Բնագրում՝ առօրեայ:

պրկելով՝ պնդագույն կապեցին փայտին և ջալոտներով՝ ձեռնեղով նրա թիկունքը՝ սաստկագույն տանջեցին, մինչև որ մարմինն առհասարակ բզկտվեց:

Իսկ երանելի Համազասպին կապանքներով պահում էին դրսում: Նա իր սրտում աղոթում էր Տիրոջը, նրա շրթունքը չէր շարժվում, և խոսքը լսելի չէր, այլ միայն իր սրտից գոչում էր հառաչանքով, օգնության էր կոչում Տիրոջը այժմ տառապանքի համար, որի մեջ քնկել էր:

Երբ այնպես սաստկագույն ձեռք տանջել էին, քանդեցին նրա դառն կապանքները և երանելի Համազասպին բերին տանջանքի վայրը: Նույն օրինակով կապեցին նրան երկու փայտերի միջև և դառնագույն ձեռքով նրա թիկունքը ևս տանջեցին: Երբ նա ևս արիաքար համբերեց տանջանքներին, ապա հրաման տվեց նրանց՝ արով սպանել, և դահիճները, լսելով դատավորի հրամանը, շուտափույթ նրանց վրա սուր քարձրացնելով՝ կտրեցին գլուխները: Այսպես հոգիներն ավանդելով՝ հրաժեշտ տվին այս աշխարհին¹⁴²:

Հենց մյուս օրը [Խազմը] հրաման տվեց նրանց մարմինները փայտից կախել և զինվորների կարգեց, որ քրիստոնյաներից ոչ ոք չգողանա և թաղի նրանց մարմինները: Իսկ անօրեն հատավորը, որ սրտով անզիջում էր, նրանց չափաչար մահվանից հետո էլ սրտի դառնությունը չբաղցրացավ, այլ, փայտից իջեցնելով, հրով վառեց երանելի զորավարների մարմիններն ու ոսկորները: Նույնիսկ փողին չհամաձայնեց գերեզման հանձնել, այլ գետի ջրերին հանձնեց: Քանզի ըստ առաքելական խոսքի՝ այս աշխարհում նրանց կրած ծանր տառապանքների փոխարեն պարգևատուի վարձատրությունները հարյուրապատիկ հատուցում կտան: Ըստ Տիրոջ խոստումի, թե «ամեն ոք, որ թողել է հայր կամ մայր, կին կամ որդիներ, կամ ազարակներ իմ անվան համար, հարյուրապատիկ կառնի այն աշխարհում և հավիտենական կյանք կժառանգի»^{**}:

Այս բանը պատահեց Մուսեի իշխանության, Խազմի ազգապետության ժամանակ, Տիրոջ սուրբ հայտնության օրերին, երբ Հայոց 233 թվականն¹⁴³ էր:

* Սեծի գործիք:

** Ղուկ. ԺԸ, 29—30:

Եվ Մուսեն իշխանությունը 1 տարի պահելով՝ վախճանվեց:

Սրա օրոք չափաչար մահվամբ սպանվեց նաև Վրաց իշխանը, քանզի, քարձրացնելով նրա ոտքերից ու ձեռքերից՝ մատաղ հասակը մեջտեղից կտրեցին: Այսպես, իբրև սպանողի տարված գառն, նա հրաժարվեց այս կյանքից:

Այս ամեն լարիքները գործելուց հետո (Մուսեն) մեկ տարի անց սատակեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Խ Ա

Սրանից հետո եկավ Մուսեի եղբայր Ահարոնը¹⁴⁴ Մահմեդի որդին, ագահ և արծաթասեր:

Սրա իշխանության օրերին նրան հակառակորդ էր եղբայրը՝ Ովբեղլան, և միմյանց նկատմամբ եղած հակառակությունն պատճառով նա բաժանեց և տվեց եղբորը Ատրպատականն ու Հայաստանը՝ Վիրքով ու Աղվանքով հանդերձ¹⁴⁵: Իր չար բարբի համաձայն, մեր երկրի վրա կարգեց անսանձ և ժանտաքարոտ անաստվածություններ հրամանատարներ, որոնք Աստուծո երկյուղը նույնիսկ միտք չէին ածում: Նախ Մզղեի որդի ոմն Նզիտի, նրանից քիչ հետո՝ Աբգալբեբիին, որը ոչ բարի գործ արեց և ոչ՝ չար, այլ լավ հույսեր էր ներշնչում: Նրանից հետո [եկավ] ոմն Սուլեյման, ամենից ժանտը և չարագործը: Նրանից հետո ինքն իսկ Ովբեղլան եկավ Պարտավ¹⁴⁶ քաղաքը և Սուլեյմանին¹⁴⁷ հաստատեց մեր երկրի իշխան ու նրա ձեռքը հանձնեց Տիրոջ ժողովրդին՝ իբրև իշխարներ՝ ապականիչ գայլերի մեջ:

Իսկ նա այնպիսի անբառնալի ծանր [հարկային] լուծ դրեց մարդկանց վրա, որ չէին կարող տանել, և եթե ամբողջ ձեռքում եղածը տալին, բավական չէր իրենց անձը աղատելու: Այս Սուլեյմանը հղեց մի անօրեն ու վատթարազգի մարդու՝ աղախնի որդու, որն ազգությունը հոռում էր, և իր փեսան՝ Իբն Գոկե անունով: Գալով Դվին քաղաքը՝ սաստիկ դաժանությամբ սկսեց խոշտանգել մեր աշխարհի բնակիչներին հարկապահանջությամբ: Սրա մոտ հավաքվելով բոլոր նախարարներն ու ռամիկները՝ եկեղեցականներով ու կաթողի-

կոսով հանդերձ, որի անունն էր Եսայի, աղաչում էին թի-
թեացնել տուրքերի (սակ) ծանրությունը, որ պահանջում էր,
սակայն ոչ մի օգուտ չտվեց, քանզի Տիրոջ բարկությունը
անօրենների ձեռքն էր տվել քրիստոնյա ազգը: Նա խսկույն
մեր աշխարհի տարբեր կողմերը հարկահաններ հղեց և հրա-
ման տվեց ամենակարճ ժամկետում* հավաքել կրկնակի, քան
ամբողջ տարում պահանջվածը, և հրամանը կատարվեց: Իսկ
երբ այն գլուխ եկավ, սատանայի որդին շուտափույթ այլ
չարիք խորամանկեց: Նա կարգադրեց կապարե կնիք դնել
ամենքի պարանոցին և ամեն մի կնիքի համար բազում զուգա
էր պահանջում, մինչև որ մարդիկ հետին տնանկություն հա-
սան շարաշուք դահճի անտանելի նեղություններից:

Գ Լ Ո Ւ Ն Խ Ր

Ովքեղլայի գալու մյուս տարում նույն ծանր դժբախտու-
թյունները առավել ևս շատացան, քանզի դրանից հետո ոչ ոք
իր ինչքի տերը չէր, այլ ամեն ինչ ավարի էին տանում: Շատերն
ինքնակամ թողնում էին հոտերն ու նախիրները և
փախստական էին դառնում, չկարողանալով աղետների ծան-
րությունը դիմանալ, իսկ թշնամիները քշում էին անասուն-
ներն ու ավարի տալիս ունեցվածքը:

Ապա երբ այսպես ունեցվածքից զուրկ մնացին, մերկ,
բոքիկ ու սովամահ և, իրենց ապրուստի միջոց չգտնելով,
քաշվեցին փախստական գնացին¹⁴⁸ Հունաց աշխարհը: Նրանց
թիվը ասվում է թե 12 հազարից ավելի էր, կանանցով ու
մանուկներով հանդերձ, և նրանց առաջնորդներն էին Ամա-
տունյաց տոհմից Շապուհը, նրա որդի Համամը և ուրիշներ
Հայաստանի նախարարներից ու նրանց հեծյալներից: Անօրեն
շարաշուք թշնամի փախստականների ետևից իր զորքով հե-
տամուտ լինելով՝ հասավ Վրաց սահմանը՝ Կող գավառը: Ընդ
որում մարտի մեջ մտնելով, փախուստի մատնվեց, և ոմանք
սատակեցին, իսկ իրենք (փախստականները) անցան Ակամ-
սիս գետը, որը, Տայքի կողմերից բխելով, գնում է հյուսիս

արևմուտք, անցնելով Եգերաց նրկիրը՝ մտնում է Պոնտոսի
Երբ գետն անցան, շուտափույթ իմաց տվեցին Հունաց
Կոստանդին արքային: Սա իր մոտ կանչելով նրանց նախա-
րարներին ու հեծյալներին՝ պատիվներ շնորհեց և մնացյալ
խառնիճազանը ժողովրդին բնակեցրեց բարվոք ու արգավանդ
երկրում: Սակայն ժողովրդի կեսը, որ մնաց [հայրենիքում],
սաստիկ կարոտության պատճառով ստրկական ծառայության
անձնատուր եղավ, փայտահատ ու ջրաբեր դարձավ գաբավո-
նացիների¹⁴⁹ նման:

Դարձյալ նոր շար խորհուրդ [հղացավ] Սուլեյմանի կող-
մից Դվին քաղաքի կառավարիչ նշանակված ղեկավարո ու
շարաշուք ամբարիշտ մարդը: Քանզի այդ ժամանակ առ
Քրիստոս էր փոխադրվել երանելի սուրբ և հուղահավատ
Հայոց կաթողիկոս Եսայիասը¹⁵⁰, [Իբն Դուկեն] խորհեց համա-
րակալել ու քննել եկեղեցու ամենայն ունեցվածքն ու սպաս-
քը: Իր մոտ կանչելով բոլոր կղերիկոս սպասավորներին, ուժ-
գին սպառնալիքով զարհուրեցրեց նրանց՝ «տեսեք, ասաց,
ոչինչ չծածկեք ինձանից, այլ ամեն ինչ ի հայտ բերեք: Ապա
թե մեկը որևէ բան թաքցնի և հետո ի հայտ գա, ինքն իր
անձի կորստյան համար մեղապարտ կդառնա»: Իսկ նրանք,
վախենալով սպառնացող պատուհասից, ամեն ինչ նրա ձեռ-
քը տվեցին և ամեն ինչ, որ ծածուկ գանձարաններում կար,
ցույց տվեցին և ծածուկ բան չմնաց, որ չդնեին նրա առջև՝
պատվական սպասքներ ոսկուց և արծաթից և պատվական
քարերով, թագավորական հանդերձներ, որոնք Տիրոջ սուրբ
և փառավորյալ աստվածընկալ խորանին էին նվիրաբերել:
Երբ այս բոլորը տեսավ, խորհեց ամբողջն ավարի տալ, սա-
կայն ետ կանգնելով այդ մտքից՝ առավ գանձերից, պատվա-
կան հանդերձներից և այլ սպասքներից ինչ որ իր անձին
ցանկալի էր թվում: Իսկ ինչ որ մնաց, հանձնեց եկեղեցու
ունեցվածքի ավանդապահներին, մինչև որ հայրապետական
աթոռին հաջորդեց Ստեփանոսը, որ բազում կաշառքով հա-
սավ հայրապետական աթոռին, վատնեց ամեն ինչը և ունեց-
վածք, մինչև որ [եկեղեցու] գյուղերը, ծառաները ազատույց
ու պարտքերը [վճարեց]:

* Բնագրում՝ ի միում վարկենի:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Վերջացավ Ղևոնդի վարդապետությունը Խորհրդի տան ժամանակագրության մասին¹⁵¹, Տեր Շապուհ Բագրատունու հրամանով ի փառս և ի գովեստ ամենասուրբ Երրորդության, որն օրհնյալ է այժմ և միշտ, ամեն:

Տեր Համազասպը Մամիկոնյան պատվավոր տոհմից, ցանկանալով սրանից [օրինակ] ունենալ, իր արդար ունեցվածքից տալով անպիտան գրիչ Սարգսիս՝ հրամայեց ընդօրինակել: Աղաչեմ, հիշեցեք ինձ ողորմած Աստուծո առջև և նրան փառք հավիտյանս, ամեն:

1. Ղևոնդի գրքի վերնագրի Բարցում բանասերների մոտ կան որոշ տարակարծություններ:

Երևանի Մատենադարանում գտնվող Ղևոնդի հեագույն գրչագիրը (ձեռ. 1502, ԺԳ դ. էջ 3 ա) այսպես է սկսում.

«Պատմաբանություն Ղևոնդեա մեծի վարդապետի Հայոց, որ յազազս երևելոյն Մանմետի և զկնի նորին, քէ որպէս և կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց ևս առանկ քէ Հայոց ազգիս»:

Նշատի ունենալով, որ այստեղ քեւ ասվում է, որ Մանմետի (Մուհամմադ մարգարէի) մասին է պատմվելու, այսուհանդերձ շարադրաբն սկսում է Մանմետի մահվամբ, ապա որոշ բանասերներ (օր. Ն. Ալիսնյանը) եզրակացրել են, քե պատմության մատյանի սկիզբը պակաս է (Ն. Ակոբեցի, Ղևոնդ Երեց, էջ 47—48):

Դիտակարգությունը մենք պահպանել ենք ըստ Կ. Նոյանի և Ս. Մալխասյանի հրատարակության (Ա—Խբ), որի առաջաբանում նշված է, քե զլիակարգությունը նշանակված է ըստ իրենց մոտ եղած՝ 4584 (1668 թ.) գրչագրի գլուխների բաժանման: Անհրաժեշտ է նշել, որ հեագույն՝ ԺԳ դարի ձեռագիրը (1902, 3 ա—130 ք) և ընտիր համարված ԺԷ դարի 3070 (233 ք—300 ք) ինչպես նաև 5501 (1683 թ.) և 3583 (ԺԸ դ.) ձեռագրերը ունեն հետևյալ զլիակարգությունը՝ Ա—ԽԺ (էջ 18):

2. Ամիր ալ-Մուսնիքը, առաքելն ամիր ալ-Մուսնիքին (իշխան հավատացելոց), այսինքն՝ խալիֆա արտահայտության հայկական հոգնակի վերջավորություն ընդունած ձևն է: Ղևոնդն օգտագործում է նաև իշխան տանկաց և իշխան Խամայեկի արտահայտությունները:

Հետագայում Հովհաննես Գրախանակերտցին հնարեց ամիրապետ բառը, և պատմագրության մեջ ամիր ալ-Մուսնիքը մոտացության տրվեց:

Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դիտողություններ «ոստիկան» բառի մասին, Պատմաբանասիրական հանդես. 1964, № 2, էջ 216 (էջ 18):

3. Մանմետը կամ Մուհամմադ իբն Աբդալանը, ձեռք է Աբաբիայի Մեհա Բաղաֆում մոտավորապես 570 թվականին Կուրայշ ցեղին պատկանող մի համեստ ընտանիքում: Երիտասարդ հասակում նախ եղել է հովիվ, ապա առևտրական ֆերավանների հետ նամապահորդել է Ասորիք և ծառայել Բիթառնական ու մովսիսական (հրեական) կրօններին: Ամուսնացել է հարուստ այրի Խաղիչայի հետ և վաճել նա առևտրական գործերը: Մոտավորապես 610 թվականին սկսեց ֆերովել մի նոր միասնական կրօն, որը պահանջում էր անվերապան հնազանդություն ալլահին:

Սակայն Մեհաբայում ընդունելություն չգտնելով և նեղվելով իշխող Օմայան տոհմից՝ 622 թվականին իր հետևորդների հետ փախավ կամ զադրեց (արաբ. հիջրա) Ցասրիք (հետագայում՝ Մադինա), որտեղ հիմնեց հավատացյալների նոր համայնք: Նա պայքար սկսեց Մեհաբայից մատրիք գնացող ֆերավանների դեմ և վերջապես մեհաբայից Նեղվելով, 630 թվականին Մուհամմադին իրավունք տվին ազատ մուսուլման գործել Մեհա

և Բաբելոնի նոր կրոնը: Նա Ղուրանը հազարդիկ է հավատացյալներին Բաբելոնի Բաբելոն: Մեծավ 632 թվականին

Մուհամմադի կենսագրությունը գրվել է նրա մահվանից շատ հետո Իբն Իսհակի (մեռ. 768) կողմից, սակայն նրա տեղեկությունները մեզ հասել են Իբն Զիլամի (մեռ. 834) վերամշակումով: Առաջին ժամագրությունում պատմվել է, որ խոսում է նրա մասին Սեբեոսն է, իր ժամանակակիցը: Հետագա պատմիչներից նրա մասին տեղեկություններ են հազարդիկ Փավստոս Լարդուսին, Մովսես Կաղանկատվացին և ուրիշներ:

Նրա կենսագրությամբ գրավվել են բազմաթիվ արևելագետներ, ինչպես օր. Գ. Վալլեր, Մ. Դոդերուս-Դրմոմբեր և ուրիշներ (էջ 18):

4. Աբու Բաբր (632—634) հաջորդեց Մուհամմադ մարգարեին և կոչվեց խալիֆա՝ հաջորդ: Նրան ընտրեցին մահմեդական համայնքի մեծամեծները: Նրա օրոք հայկիները ձեռնադրվեցին մահմեդական ընդունած արաբական ցեղերը ապստամբեցին, բայց Հիջազում կենտրոնացած մահմեդական ծամայնքը կարողացավ խեղդել ըմբոսությունը և ապահովել Արաբիայի միասնականությունը որպես մեկ պետություն՝ խալիֆայություն:

Արդեն 633 թվականին արաբներն անցան արտաքին նվաճումներին:

Hitti, History of the Arabs, p. 178. (էջ 18):

5. Սմառ իբն ալ-Խաթթաբի (634—644) իշխանության տասնամյա ընթացքում արաբները մեծ նվաճումներ կատարեցին՝ ետ մղելով Երկաթառև զատերազմներից հոգնած ու քայքայված Բյուզանդիայի և Սասանյան Իրանի զորքերը: Դեռ 633 թվականին արաբները մտել էին Պաղեստին. իսկ 635-ին գրավել էին Դամասկոսը: Վճռական հանդիպումը բյուզանդական զորքերի հետ տեղի ունեցավ 636 թվականին, Հորդանանի վտակ Յարմուկի ափին: Հերակլ կայսրը և իր զորքերը թուրքերի հրամանատարության տակ կռվելով 50 հազարանոց զորքը չախչախիչ պարտություն կրեց և հաճախեց մինչև Կիլիկիա: Այս հակառակորդությունը մասնակցում էին նաև հայկական զորքեր: Հույն պատմիչ Թեոփանեսը հիշում է հաս Վահան զորավարին:

Ասորիքի նվաճման ժամանակ ալիի ընկան զորավարներ Խալիֆ իբն ալ-Վալիդը և Աբու Ուբայդա իբն ալ-Ջառանը:

Միջագետքը նվաճող զորքի հրամանատար Սաադ իբն Աբի Վակկասը 637 թվականին Կադիսիայի ճակատամարտում հաղթեց պարսից Ռուստամ զորավարին: Այս անհաջող կռվին պարսից կողմից մասնակցում էին Մուշեղ Մամիկոնյանը երեք հազարանոց զորով և Գրեգոր Սյունին՝ հազար հզով (Սեբեոս, գլ. Խ. էջ 108): Այս պարտությունից հետո բռնաձուլ ձեռքն անցավ Սասանյանների Տիգրան մայրաքաղաքը, որը կողոպտվեց և քանդակվեց:

Նարունակելով իրենց նահապարհը Ասորիքի կողմից՝ նվաճողները 639 թվականին մտան Վերին Միջագետք (Ջազիրա), իսկ 640 թվականին նրանց մի զունդը Ներսիսոսեց նաև Հայաստան:

640 թվականին Ամր իբն ալ-Աս զորավարը մտավ Եգիպտոս, որի ղեկավարը միաբնակ ազգաբնակչությունը զավթեց իր Բյուզանդիայի կրոնական

հայրենիքից: Արաբները դարձին նվաճեցին Երկիրը և անցան նրա մայրաքաղաք՝ Ալեքսանդրիան՝ որոշ դժվարությամբ:

Օմարն սպանվեց պարսիկ ասորիկի ձեռքով:

Hitti History of the Arabs, p. 139—168. (էջ 18):

6. Օման (Սրման) իբն Աֆֆանի (644—656) օրոք Օմարի սկսած նվաճումները իրենց ավարտին հասան: Ավարտվեց իրանական հանձնարարությունը նվաճումը և Հազկեստ Գ սպանվեց: Ասորպատականի և Վերին Միջագետքի նվաճումից հետո արաբական զորքը Հաբիր իբն Մաալամայի զբաղվածությամբ 654-ին ժամանակավորապես նվաճեց Հայաստանը: Ասորիքի կառավարի Մուավիան 649-ին գրավեց Կիպրոս կղզին և ծովի վրա հաղթանակներ տարավ Բյուզանդիայի դեմ: Եգիպտոսի կառավարիչ Աբդալլահը գրավեց այժմյան Թունիսը (Եֆրիկիա):

Սակայն նահապետ պետությունը դեռ ներհանգյալ փխրուն էր: Օմանը սերում էր Օմայան տոհմից, որը հախճան նոր կրոնի ի հայտ գալը արդեն տիրապետող դիրք ուներ Մեհմադյան: Օմանը պաշտոններին ղեկավարեց մեծ թվով օսմանյանների, և այս բանը դժգոհություն առաջացրեց մահմեդական համայնքում: Այս և այլ պատճառներով Օմանը սպանվեց ղեկավարի կողմից (էջ 18):

7. Հոռոմ բառը ամբողջ բարձրագույն մեջ պահպանել ենք անփոփոխ, քանի որ չկա փոխարինող որևէ հարմար բառ: Դա ծագում է իհնարից Հոռոմ (հոռմայեցի) բառից և արաբների ու մահմեդական այլ ժողովուրդների մոտ օգտագործվել է ինչպես նաև: Հետ էության փոխարինում է այժմ գիտության մեջ ընդունված բյուզանդացի բառին (էջ 18):

8. Հերակլ կայսրը (610—641) քեև Սասանյան Իրանի դեմ հաջող պատերազմներ մղեց, սակայն արաբական խալիֆայությունից խիստ պարտություն կրեց և նրա օրոք կայսրությունը կորցրեց Պաղեստինը, Ասորիքը, Վերին Միջագետքը և Եգիպտոսը:

История Византии, I, 363—368. (էջ 18):

9. Վահեղ Կոստանդին է կոչում Կոստանդ Բ-ին (641—668), որի օրոք պատերազմներ տեղի ունեցան Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև Հայաստանում և այլուր (էջ 18):

10. Մեհմեդի անվանով նկատի ունի Մուհամմադին, որը համարվում էր մահմեդական օրենսդրության հիմնադիրը, քանի որ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ) հիմքը Ղուրանն է համարվել:

Van den Berg, Principes du droit musulman, Alger, 1896, p. 3—4. (էջ 18):

11. Հայկական աղբյուրներում (Սեբեոս, Ղևոնդ) հատկապես ընդգծվում է հրեաների աշակցությունը արաբներին, նրանց համարելով նույնիսկ արաբ նվաճողների առաջնորդներ:

Քանի այն է, որ Պաղեստինի, Ասորիքի և Եգիպտոսի բռնազավթումը հրեա ազգաբնակչությունը, զգված Բյուզանդիայի կրոնական նեղմիտ ֆալսեպաղապարներից, դիմադրություն չցուցաբերեց նվաճողներին, որի շնորհիվ վերջիններս հեշտությամբ նվաճեցին այդ երկիրը: Նույնիսկ Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին դաշինք կնքեց խալիֆայության հետ՝

ի նկենդան Բյուզանդիայի: Մակայն այս երևույթը Սերեոսի և Ղևոնդի մաս նկարագրվում է որպես միայն հրեաների կողմից եղած աշակցություն նվաճողներին (էջ 19):

12. Մադիամը կամ Մադիանը (Madiana) հին դարերում գտնվում էր Կարմիր ծովի հյուսիս արևելյան կողմը: Մադիամացի ասելով Ղևոնդը պարզապես նկատի ունի արաբներին: Սա վրանաբեկ հեթանոս ցեղ էր Արաբիայում: Բառարան սուրբ գրոց, Կ. Պոլիս, 1881, էջ 331:

Патканян, Гевонд, стр. 120, прим. 8. (էջ 19):

13. Հունաց արքա կամ թագավոր արտահայտությունը հայ պատմիչների մոտ վերաբերում է Բյուզանդիայի կայսրին: Տվյալ դեպքում Կոստանդ Բ կայսրն է (641—668) (էջ 19):

14. Հայ պատմիչները տարբեր անուններով են կոչել արաբներին: Ամենատարածված ձևը տանիկ բառն է, որը հատուկ է հայ մատենագրությանը: Այս բառը ծագում է իրանական (պահլավերեն) tacik ձևից որը նշանակում է արաբ և վազան (Հ. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ա, Երևան, 1940, էջ 287): Այդ բառից են Տանկաց երկիր և Տանկաստան (Արաբիա) ձևերը:

Օգտագործվել են նաև բոլոր Բրիտանիայ ժողովուրդներին հատուկ հետևյալ ձևերը՝ Իսմայելացի (Իսմայելի որդի), հագարացի և երբեմն նաև սառակիեոսներ ձևերը: Սառակիեոս ձևը գալիս է հին հունական և հռոմեական մատենագրությունից: Իսկ հագարացի և Իսմայելացի են կոչվել արաբները, որովհետև ըստ Աստվածաշնչի նրանք ծագում են Աբրահամի Հագար կնոջից ծնված Իսմայելից (իսկ հրեաները՝ նրա Սառա կնոջից):

Վերոհիշյալ չորս բառերը (տանիկ, Իսմայելի որդի, հագարացի և սառակիեոս) հայ մատենագիրների (Սերեոս, Անանիա Շիրակացի, Մովսես Կաղանկատվացի, Ղևոնդ, Թովմա Արծրունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ստեփանոս Տարնեցի, Գրիգոր Մագիստրոս, Մատթեոս Ուռնայեցի և այլն) երկերում արաբ նշանակող հիմնական բառերն են:

Իսկ արաբ կամ արաբացի բառերը քիչ չափով օգտագործված են հ. գտնում Թովմա Արծրունու, Գրիգոր Մագիստրոսի և Մատթեոս Ուռնայեցու մոտ (էջ 19):

15. Ղևոնդի գրաբար բնագրում «նէն» բառը, որով հեղինակը հաճախ է կոչում արաբներին, ըստ հարմարության թարգմանել ենք կողոպույշ (ինչպես թարգմանել է Ք. Պատկանյանը՝ грабитель) կամ ավազակ և ավարառու (էջ 19):

16. Հավանաբար սա Յարմուֆի նախատմաբանի նկարագրությունն է: 636 թվականի օգոստոսի 20-ին արաբական զորքը հաղթեց բյուզանդացիներին Հորգանանի վտակ Յարմուֆի ափին: Իրոք, սաստիկ տապը մեծ չափով բուլացրել էր հույների և դաշնակիցների մարտունակությունը: Ղևոնդի նկարագրած դեպքերը Յարմուֆի նախատմաբանի վերաբերելու օգտին է խոսում նաև այն, որ նա նշում է, թե մյուս տարում արաբները նաղթեցին պարսիկներին: Իրոք 637 թվականին Կադիսիայի նախատա-

մարում արաբները հաղթեցին: Hitti, History of the Arabs, p. 152—153. (էջ 19):

17. Սա Հագկերտ Գ է, որը Մերվի մոտերում սպանվեց 651 թվականին: Նրան բնած ժամանակ սպանեց մի չազացպան, որի մասնապատկեր էր (էջ 20):

18. Ճիշտ է նկատում Կ. Շաննագարյանը, թե այս քիվը (481 տարի) չի համապատասխանում Սասանյանների իշխանության ժամանակաշրջանին, որը տևեց 224—651 թթ., այսինքն 427 տարի: Ըստ նրա, այս քիվը հարմարում է Արշակունյաց տիրապետության շրջանին (250 մ. թ. ա.—224, նրա մոտ 356 մ. թ. ա.—226), սակայն այս դեպքում ևս ստացվում է 474 տարի: Առն կայսրն ճամակի վերջում ճիշդում է, որ պարսից տիրապետությունը տևեց 400 տարի:

Ղևոնդին նախորդող Սերեոսի պատմության մեջ տրված է Շեթ (542) տարի (Սերեոս, 140) (էջ 20):

19. Մարաց ավանները (ալանա Մարաց) հավանաբար Արաբից հարավ ընկած շրջանում են, Կարմիր ծովի շուրջը, Մարակերտ քաղաքի կողմերում (էջ 20):

20. Հետաքրքրական է Ջուլայի հիշատակումը, քանի որ Ղևոնդին նախորդող հայ մատենագիրների մոտ չի հիշված: Հավանաբար այդ ժամանակ առևտրական ճանապարհների որոշ ճանգույց է եղել այս հիշավորց հայկական ավանը (էջ 20):

21. Թեոդորոս Ռշտունին է դարձ հայոց պատմության և ընդհանրապես հայ միջնադարի կարկառուն դեմքերից է:

Է դառն 20-ական թվականներին եղել է Հայաստանի պարսկական հատվածի սպարապետ Վարազդիտի Բագրատունու մարզպանության ժամանակ: Նա այնքան հեղինակություն ուներ, որ նրա առաջարկությամբ 628 թվականին ընտրվեց Քրիստափոր Գ կաթողիկոսը: Վարազդիտի արևմտյան հետևակույց հետո նա դարձավ մարզպանական Հայաստանի իսական կառավարիչը:

639 թվականին օգտվելով Բյուզանդիայի և Իրանի արաբներից կրած պարտություններից և արևմտյան Հայաստանի Հայոց պատրիկ Իսավր Սանառունու արտաբռնության՝ նա միացրեց Հայաստանի բյուզանդական և պարսկական հատվածները և ստեղծեց Հայոց իշխանապետությունը: Այդ ժամանակվանից մինչև է դարձ վերջը կիսանկախ և մերթ լրիվ անկախ Հայաստանը կառավարվում էր Հայոց իշխանի կողմից:

Սակայն Թեոդորոս Ռշտունու կազմակերպած պետականությունը՝ իշխանապետությունը ղեկ բուլանող էր, քանի որ հայ նախարարները չէին կամենում երկրում տեսնել կենտրոնաձիգ իշխանություն: 640 թվականին, երբ արաբները իրենց առաջին արշավանքը կատարեցին, Հայաստանը չկարողացավ լիովին եղած դիմադրությունը ցուցաբերել: Այսուհանդերձ Կոստանդ կայսրը արաբների առաջխաղացումը կանգնեցնելու նպատակով Թեոդորոս Ռշտունուն տվեց պատրիկ տիտղոսը: Թովմա հույն զորավարը խաղախություն կալանավորեց նրան և տարավ Կ. Պոլիս, սակայն շուտով արդարացվեց և պառկեց վերադարձով: Թեպետ արաբների դեմ մի քանի

ժ փոխարեն (ժամանակավորապես) վարազտիրոցի (և ոչ Սմբատի) Հայոց իշխան նշանակվելը դեռում է 640-ական թվականներին: Այս Սմբատը հավանաբար 660-ական թվականներին ապրած անձնավորություն է (էջ 24):

31. Թեոդորոս Ռշտունի ասյա դեպքերի ժամանակ (660-ական թվականներին) արդեն վաղուց վախճանված էր, և Ղևոնդը շփոթության մեջ է: Նա Սեբեոսից կամ գուցե այլ աղբյուրից փառած տեղեկությունը սխալ է տեղադրում (էջ 24):

32. Հայոց կարթոդիկոս Ներսես Գ Տայեցին կամ Իշխանեցին (641—661) մեծ հեղինակություն էր վայելում Հայաստանի փառափառ կյանքում: Կողմնակից լինելով բյուզանդական կաթոլիկության և փառափառ կյանքում, նա հաճախ հակասության մեջ էր Թեոդորոս Ռշտունու հետ: Կառուցել է վաղարշապատից ոչ հեռու Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որը հայտնի է Զվարթնոց (հրեշտակների եկեղեցի) անվամբ: Եկեղեցուն այս երկակի անվանումը բացատրվում է Սեբեոսի այն տեղեկությամբ, թե եկեղեցին կառուցվել է հանուն Ս. Գրիգորի հայտնի տեսիլքում երևացած հրեշտակների (գուարքում է նշանակում է հրեշտակներ): Ըստ Սեբեոսի՝ սա այն վայրն էր, ուր Տրդատ Բ թագավորը ընդառաջ էլավ Գրիգորին, որը գալիս էր վաղարշապատ (Սեբեոս, 120) (էջ 25):

33. Եզնի (Յազնի) Ա խալիֆան իշխել է 680—683 թվականներին (էջ 26):

34. Արդ ալ-Մալիֆ խալիֆան (685—705) արաբական հզոր խալիֆայության իրական կազմակերպիչն էր: Վերջ տալով Արգալան իբն Զուբայրի ապստամբությանը, նա կազմակերպեց միաձուլյալ պետություն, որի սահմանները ձգվում էին Աստանայից օվկիանոսից մինչև Հնդկաստան: Նրա օրոք արաբները պետական լեզու դարձավ, սկսեցին հաստատել արաբատա զբաղմունք՝ ոսկի, արծաթ և պղինձ, կահոնավորվեց և ավելի խիստ դարձավ հարկային դրությունը: Նրա օրոք հայտնի դարձավ արևելյան նահանգների դաժան փոխարև Հաջջալը (էջ 26):

35. Խոսքը Արգալան իբն ալ-Ջուբայրի ապստամբության մասին է, որը ծագեց նախան Արդ-ալ-Մալիֆի իշխանության զուգահեռ անցնելը և ճնշվելը նրա օրոք (էջ 26):

36. Արուսի տանարը (Ս. Գրիգոր) հայկական հարստառաքելություն: նա նշանավոր կործաններից է: Նրա վրա գտնվող շինարարական արհեստագործությունը և հայ մատենագիրների (Ղևոնդ, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ստեփանոս Տարնեցի, Ասողիկ) տեղեկությունները վկայում են, որ կառուցվել է է դարի 60-ական թվականներին, Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք: Տանարը ներսից ծեփած է և ունի որմնակարներ: 1948—1951 թվականներին տանարի հարավ-արևելյան կողմում պեղումների ժամանակ բացվեցին Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած պալատի ավերակները:

(Վ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆՍԵՆ, 7-րդ դարի աշխարհիկ հարստառաքելության մի նոր հուշարձան. Տեղեկագիր ՀՅՄՀ ԳԱ հաս. գրու., 1953, № 8) (էջ 26):

37. Խազարները կամ ավելի ճիշտ՝ խազարները երևան եկան Արևելյան Եվրոպայում, հոների արշավանքից (Գ դար) հետո Թափառում էին

Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան կողմերում: Է դարում կազմեցին պետություն, որը կոչվում էր խաֆանություն: Մինչև Ը դարի սկիզբը նրանց մայրաքաղաքն էր Սամանդարը (Դաղստանում), իսկ հետո Իթիլը՝ Աստրին Վոլգայում:

Խազարական պետությունը ընդհարումների մեջ էր Սասանյան Իրանի հետ՝ դաշնակից լինելով Բյուզանդիային: Հետագայում նա պայքարում էր արաբական խալիֆայության դեմ, դարձյալ դաշնակցելով Բյուզանդիային:

Խազարները գրավել էին ամբողջ հյուսիսային Կովկասը, Ղրիմի մի մասը: Հաճախ էին ներքափանցում Կովկասյան լեռներից հարավ, ասպատակելով մերձկասպյան շրջաններ (Շիրվան): Է դարում Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը Խազարյի վարդապետի գլխավորությամբ պարսկականություն ուղարկելով հոների և խազարների մաս, փորձեց բռնադատել իրենց դարձնել բերել այդ վայրերի գեղերին, սակայն սոսկ ժամանակավոր արդյունքների հասավ:

Բռնադատությունը տարածելու գործում որոշ հաջողության հասավ Բյուզանդիան, որը նույնիսկ 7 եպիսկոպոսական վիճակներից բաղկացած մետրոպոլիտություն հաստատեց, որոնցից մեկն էր Իթիլի եպիսկոպոսական արքայը: Մյուս կողմից արաբական խալիֆայությունը պայքար էր մղում խազարներին ստիպելու՝ ընդունել մահմեդականությունը: Սակայն խազարներն ըստ էության այս երկու կրոններից ոչ մեկը չընդունեցին, այլ նախընտրեցին մոզաբանական (հեթանոսական) կրոնը, որը Գ դարում նրանց խաֆանի կողմից պետական կրոն հայտարարվեց:

Մենք կողմից հարահանումների ենթարկվելով և ունենալով նեոֆեոդալիստական կառուցվածք, խազարական պետությունը Ժ դարի վերջում փայլավեց:

Артамонов, хазарский каганат, сов. ист. энци. Т. 15, М. 1974, стр. 483—484. (էջ 26):

38. Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու (685—689) տարիներին Հայաստանը պահպանեց իր անկախությունը: Աշոտի նստավայրն էր Դարույնը (կամ Դարին), որը դրանից հետո մոտավորապես հարյուր տարուց ավելի մայրաքաղաքի դեր էր կատարում, քանի որ Բագրատունիները աստիճանաբար ավելի և ավելի էին իրենց ձեռքում կենտրոնացնում երկրի իշխանությունը (էջ 27):

39. Ղևոնդի բնագրում ՀՈՒՌԱՄՈՆ քաղաք Գ. Շահնազարյանցը համարում է տեղանուն: Մական Բ. Պատկանյանը իրավացիորեն նշում է, որ այդպիսի տեղանուն չկա և խոսքը հոռուների՝ բյուզանդացիների կատարած շարագործությունների մասին է:

Патканян, стр. 135, прим. 60. (էջ 27):

40. Հաստիքանոս (ճիշտ է Ցաստիքանոս Թ) կայսրն իշխեց նախ 685—695-ին, ապա 705—711: 692 թվականին նա վերսկսեց ընդհանրված պատերազմը արաբների դեմ, բայց պարտություն կրեց (էջ 27):

41. Հուստինիանոսի գահընկեցի՝ անիլոց և աֆառելոց հետո Բյուզանդիայի կայսր դարձավ Լեոնը՝ Լեոնտիոսը (695—698) (էջ 27):

42. Մովսիս Ափսիմարոսը դառնալով կայսր (698—705) կոչվեց

Տիրերիս Գ, այնպես, որ մեր բնագրում Ափսիմեոսը և Տիրերը (Տիրե-
փոս) տարբեր անձնավորություններ համարելի հավանաբար հետազայում
գրիչների ձեռնով կատարված աղավաղում է (էջ 27):

43. Թեոդոսը կամ Թեոդոսիոս Գ (715—717) կայսր դարձավ ոչ թե
հաջորդելով Լեոնտիոսին և Տիրերիոսին, այլ Հուստինիանոսի երկրորդ ան-
գամ գահընկեց արվելուց հետո: Վերջինիս հաջորդեց նախ հայազգի Վա-
ղան Փիլիպպիկը (711—713), ապա Անաստասիոս Բ (713—715) և վերջա-
պես սույն Թեոդոսիոսը, որի ձեռից իշխանությունը խլեց Իսավրյան հա-
րստության հիմնադիր Անոն Գ (717—741):

История Византии, II, стр. 46-48. (էջ 28):

44. Տրուսը Բուլղարիայի խան Տերվելն է (701/702—718) և կապ
չունի խաղաղաց խառնի հետ: Խաղաղների մոտից վերադառնալիս 705
թվականին Հուստինիանոսը հասավ Բուլղարիա և համոզելով Տերվելին իր
հետ տարավ Կ. Պոլիսը նվաճելու: Հազարանակից հետո բազմաթիվ թու-
րքերով, բայց Հուստինիանոսի կրկին գահընկեց լինելուց հետո Տերվելն
ասպատակեց մինչև Կ. Պոլիս: 716 թվականին, երբ արաբները պաշարե-
լ էին Կ. Պոլիսը, Տերվելը հայտնվեց նրանց թիկունքում, սարսափելով նա-
հանջել: Ըստ Թեոփանեսի, Հուստինիանոսը խոստացել էր Տերվելին իր
զստերը կնության տալ, իսկ Ղևոնդը գրում է, թե Տրուսը Հուստինիանոսի
աներն էր: Սակայն գրաբարում աներ նշանակում է նաև աներնազ:

История Византии, II, стр. 45, 46, 50.

Артамонов, история хазар, стр. 197 прим. 10

Թեոփանեսի Ժամանակագրություն, բարգմ. Հ. Բարթիկյանի (ձեռագիր),
էջ 92 (էջ 28):

45. Սմբատ Բագրատունին Հայոց իշխան էր դարձել Ներսես կամա-
րականից հետո 693 թվականին, այն տարում, երբ արաբները սկսեցին
իսկևս նոր արշավանքներ Հայաստան (էջ 29):

46. Արդ ալ-Մալիֆի տասնվեցերորդ տարին 701 թվականն է, որը
արաբների կողմից Հայաստանը վերջնականապես նվաճելու տարին է:

Այս թվականը հաստատվում է նաև օտար աղբյուրների վկայությամբ:
Ըստ ԺԳ դ. արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի, Մուհամմադ իբն Մուհան-
նիթի 82 (701—702) թվականին հպատակեցրեց Հայաստանը: (Ibn
al-Athir, IV, 84): Բյուզանդացի պատմիչ Թեոփանեսը վկայում է, որ
այդ տարիներին արաբները նվաճեցին Գ Հայքը, որի իշխանն էր Վառան
(Վառան) «Յոթնորդյան»: Theophanis Chronographia, Bonn, 1839, B. I,
p. 569. (էջ 29):

47. Մանսուր Արդ ալ-Մալիֆ խալիֆայի եղբայր Մուհամմադ իբն
Մուհանն է (Մարուան), որը 693 թվականին նշանակվել էր Արմինիայի
(Հայաստան, Վիր, Արվանդ, մերձկասպյան շրջաններ և Դարբանդ),
Վերին Միջագետքի (Ջաղիրա) և Ասորպատականի փոխարհ: 792
թվականին հաղթելով բյուզանդական զորքին, հաջորդ տարում արդեն
սկսեց Հայկական լեռնաշխարհի նվաճումը: Այդ պաշտոնում նա մնաց
մինչև 709 թվականը (էջ 29):

48. Ըստ Լեոյի, այս վայրը Բագրևանդի Ս. Գրիգոր վանքն է: Հայոց
պատմություն, Բ, էջ 325 (էջ 30):

49. Այս անձնավորությունը Արու Շայխ իբն Աբդալլահն էր (701—
703), որն առաջին ռաթիկանը դարձավ Արմինիայում: Նրա մասին խո-
սում է Իբն ալ-Ասիրը (Ibn al-Athir, IV, 84)՝ հիշելով, որ սպանվեց
հայերի կողմից: Հովհաննես Գրասյանականեցին և Ասողիկը նրան կոչում
են պարզապես Աբդալլահ՝ հոր անունով (Հովհաննես կաթ., 120, Ասողիկ,
101): Գուցե սրանք տարբեր անձնավորություններ են (էջ 31):

50. Ինչպես երևում է, դժգոհ նախարարները հավաքվել էին Վասպու-
րականում, ապա Վանա լճի հյուսիսում գտնվող Առեստակղզի վրայով
անցնում Հայկական պարի հարավային փնջերով և հասնում Ուլույ կամ
Ուլայոյ (Ուլայեյ) գյուղը՝ Մասյացոտն գավառում: Թեֆվիլով դեպի
ճյառիս-արևմուտք, նրանք հասնում են Ակոռի գյուղը: Տե՛ս ՈՐԵՄՅԱՆ,
Աշխարհագրյոց, էջ 75:

Իսկ նախատմարար տեղի է ունենում Արաֆի (Նրասի) ափին
գտնվող Վարդանական գյուղում, այժմյան Մարգարայի գետանցի մոտ:
ՈՐԵՄՅԱՆ, Աշխարհագրյոց, էջ 147 (էջ 32):

51. Ըստ երևույթին, Շուշանը կամսարական իշխանուհի էր: Նրա ցու-
ցաբերած վերաբերմունքը վեհաձեռնության մի բացառիկ օրինակ էր պարտ-
ված անարգ ռաթիի հանդեպ, որը, սակայն, ընդունակ չէր գնահատելու
մեծամեղությունը (էջ 33):

52. Տայքը Ը դարում մեկուսացած վիճակում էր: Թեև պաշտոնապես
գտնվում էր Արմինիա նահանգի կազմում, այսուհանդերձ ըստ էության
անջատված էր հայկական մյուս գավառներից: Նրա մեկուսացմանը
նպաստում էր նաև նրա հայ ազգաբնակչության մեջ ֆաղկեղոսականու-
թյան տարածված լինելը:

Տայքը հարմար պատստան էր ապստամբ հայ նախարարների համար,
հանի որ խալիֆայության զորքերին անմատչելի էր: Մյուս կողմից, լինե-
լով Բյուզանդիային սահմանակից, հնարավոր էր այս հանապարհով վեր-
ջինիս հետ հաղորդակցել (էջ 34):

53. Հայ նախարարները թեև սկզբում նպատակ ունեին պարզապես
հեռանալ արաբական տիրապետության հողերից, այսուհանդերձ իրենք՝
արաբները, հետապնդելով նրանց, ստիպեցին նախատեղ վարդանականում:
Ապստամբությունը տարածվեց Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Զար-
մանալի է, երբ հայ պատմիչները չեն հիշում, որ ապստամբ հայերն սպա-
նեցին արաբ ռաթիկան Արու Շայխին, ինչպես հաղորդում են Ժ դարի պատ-
միչ Քուֆին և ԺԳ դարի պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը (Ibn al-Athir, IV, 84):
Ռշտունյաց գավառում տեղի ունեցած դեպքերը ցույց են տալիս, թե
ինչպիսի վնասակար պայմարի էին դուրս եկել հայ ապստամբները նվա-
նողների դեմ (էջ 34):

54. Սահակ Չոբափորեցի կաթողիկոսը (677—703) Հայաստանի է
դարձ վերջի և Ը դարի սկզբի ֆաղափական կյանքում կարևոր դեր խաղաց:
Աշակերտել է Թեոդորոս Քորենավորին: Ըստ որոշ տվյալների, Հուս-
տինիանոս կայսրը իր արշավանքի ժամանակ գերի տարավ նրան Կ. Պոլիս,

սակայն երկու տարուց վերադարձավ: Հովհաննես Դ Դաւթանակերտցիին վկայում է, որ Արդալան աստիկանը նրան և Սմբատ Բագրատունուն շրդ-բայակապ տաբել էր Դամասկոս (Հովհաննես, էջ 120): Եթե նույնիսկ նա տարվել է Դամասկոս, համենայն դեպս, 703 թվականի դեպքերի ժամանակ արդեն վերադարձել էր Հայաստան:

2. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, Դ, էջ 356—357 (էջ 35):

55. Արաբական խալիֆայությունը իր նվաճած երկրներում ոչ-ման-մեղական ազգաբնակչությանը տալիս էր պայմանագրեր՝ որոշելու համար նրանց հողատեր իշխանների և եկեղեցու կալվածատիրական և այլ իրավունքները: Մուսամմադ իբն Մուսանի տված այս «բան երդման ի ձեռն գրոյ» կոչված պայմանագիրը ապահովում էր հայ եկեղեցու որոշ իրավունքները և առաջին հերթին գործունեության ապաստարան էր ստեղծում հայ եկեղեցուն կամ ընդհանուր ձևով «հավատի ապաստարան»:

Սակայն այս պայմանագիրը դեռ շատ քիչ բան էր տալիս և, հետագայում, Օմար խալիֆայի օրոք (717—720), Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Օձնեցիին՝ ուղևորվելով Դամասկոս, երեք բան խնդրեց խալիֆայից. նախ, հայերի բռնի հավատափոխություն չկատարել, երկրորդ՝ «զազատուր ինն եկեղեցույ բնդ հաբկա մի դնիցես և մի ինչ առնուցուս յերիցանց և ի սարկաազաց»: Այս պայմանը վերաբերում էր հայ եկեղեցին հարկերից ազատ պահելուն: Երրորդ, խալիֆայության մեջ, ուր էլ լինեն՝ Բիսառոնյաները պաշտամունքի ազատություն ունենան: Խալիֆան կատարեց կաթողիկոսի խնդրանքը, տալով գրավոր պայմանագիր և կնքելով իր մասնակցով: ԿԻՐԱԿՈՍ ԴԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 68:

Եկեղեցիին, վանքերն ու վտակներ կալվածները հարկերից ազատ պահելու հարցում մանկեղական իրավագիտությունը միշտ չէ որ հստակ է արտահայտվում: Վերջին հաշվով այս բոլորը հարաբերական էր և անհրաժեշտ էր միշտ կնքված պայմանագրեր ստանալ հարկատվության շատ հարցեր նշանելու համար:

Տե՛ս Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո, «Լրագրեր», 1975, № 4 (էջ 37):

56. Նվաճելով Հայաստանը, Օմայյան խալիֆայությունը նպատակ ունեւ ազատվել հայ հողատեր ազնվականությունից, որի գոյության հետ չէր կարող հաշվել:

Նախքան Հայաստան հասնելը՝ արաբները նվաճել էին Բիսառոնյա ազգաբնակչություն ունեցող Եգիպտոսը, Պաղեստինը, Ասորիքը, և Վերին Միջագետքը, որոնք գրեթե չունեին տեղական հողատեր ազնվականություն: Հիշյալ երկրներում հարյուրավոր տարիներ տեղի հողատերական և բյուզանդական տիրապետության ընթացքում վաղուց ֆայֆայվել էր տեղական հողատեր դասակարգը, և հողերի մեծ մասը դարձել էին կայսերական տիրույթներ: Եգիպտոսի բնիկ Բիսառոնյա ազգաբնակչության (ղպտի) և Ասորիքի ու Վերին Միջագետքի ասորիների հողատեր իշխանները այնքան փոքրաթիվ էին, որ ֆաղաֆական ուժ չէին ներկայացնում: Նման պահանջներում նվաճելով այդ երկրները, խալիֆաները հեշտությամբ տիրա-

ցան նախկին կայսերական տիրույթներին, իսկ Միջագետքում՝ արհայից արհայի կալվածներին:

Ինտրիկ. Իրանում արաբները բախվեցին պարսիկ դեհկանների՝ հուղատեր իշխանների, դիմադրությանը, բայց քանի որ վերջիններս մի զգույն մասը նվաճումից մի քանի տասնամյակ անց առանց մեծ դիմադրության աստիճանաբար հարեց մանմեղականությանը, ստեղծվեց մի յուրահատուկ համաձայնություն նվաճողների և նպատակների միջև:

Դուրյունը բոլորովին այլ էր Հայաստանում: Դալով Հայաստան՝ վաշկատուն արաբ բախվեց բավական հզոր և ազգային, կրոնական ու մշակութային ինքնուրույնություն ունեցող Բողատեր ազնվականությանը, որը բացառականապես տրամադիր չէր ոչ մի գիշում կատարել: Այս վիճակը խալիֆայության համար աննախադեպ էր և առաջին հակազդեցությունը եղավ հայ նախարարական տոհմերը իրենց հեծյալ զենքերի նեւ ամենաբիրտ ձևով բնաջնջելու փորձը:

Օգտվելով Սմբատ Բագրատունու հարձակումից և Դաւթաբեի հայերի համար անհաջող ընդհարումից, արյունաբեր փոխարա Մուհամմադ իբն Մուսանը կամեցավ իրագործել հայ նախարարներին ոչնչացնելու իր նին ծրագիրը:

Նախնականի և Խաւմի բարբարոսական գործողությունների նկարագրությունը տալիս են ոչ միայն հայ, այլև բյուզանդացի, ասորի և արաբ պատմիչները:

Արաբ պատմիչ Յակուբին (Թ դար) այսպես է նկարագրում Մուսամմադ իբն Մուսանի գործունեությունը. «Նա արշավեց Հայաստան, որի ժողովուրդը ապստամբել էր, կոտորեց ու գերեվարեց: Ապա նամակ գրեց երկրի ազնվականներին, որոնց ազատներ (անհար) են կոչում, երաշխավորագիր (աման) տվեց և պատրվեւ իտստացավ: Նրանք հավաքվեցին Խալաբ գավառի եկեղեցիներում: Նա հրամայեց եկեղեցիների շուրջը վտակափայտ հավաքել, նրանց վրա դռները փակել տվեց, ապա եկեղեցիներին կրակ տվեց և բոլորին վառեց» (Yaqubi, II, 272):

Սակայն շուտով խալիֆայությունը փոխեց իր ֆաղաֆականությունը, և դեպքերի ընթացքը ցույց տվեց, որ հայ հողատեր ազնվականությունը, մեծ կարոտներ կրելով հանդերձ, իր գոյությունը պահպանեց ընդհուպ մինչև Հայաստանի անկախության վերականգնումը Թ դարի երկրորդ կեսում: Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները 7—9-րդ դդ. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 4 (էջ 37):

57. Հոռոգ բառը փոխառություն է հունարենից և նշանակում է ռոնիկ: Նույն իմաստով Ղևոնդը ունի նաև խաժիրայ բառը (զլ. շԱ): Սա այն դուրան էր, որ հայ նախարարները ստանում էին իրենց զենքերը պահելու համար:

2. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, Դ. Երևան, 1930, էջ 414—415 (էջ 38):

58. Նվաճումների հենց սկզբից արաբները տեղական որոշ հողատեր իշխանների տալիս էին պայմանագրեր (արաբ. անդ, ակդ, աման), նախաշեղծ նրանց հողատիրական իրավունքները: Հստ Բալազուրիի, արաբ

գորավար Էյադ իբն Ղանմար Խլարի պատրիկին (Մամիկոնյան) պայմանագիր տվեց, նախաշնորհ նրա հողատիրական իրավունքները: Նման պայմանագրերի մի ամբողջ շարք 654 թվականին Հաբիբ իբն Մասլաման տվեց Մուկայց պատրիկին, Վասպուրականի պատրիկին (Արծրունի) և Բագրևանդի տիրոջը (Բագրատունի):

Մանմեղական իրավագիտության մեջ (ֆիկհ), երբ խոսվում է հողի սեփականության մասին, նշվում է, որ սեփական հողերի համար մանմեղական հողատեր վճարում էր տասանորդ (ուշր): Մանմեղական նշանավոր իրավագետ Աբու Յուսուֆը գրում է, որ ոչ մանմեղականը (զիմմի) կարող է ունենալ հողային սեփականություն այն պայմանով, որ վճարի ոչ քե քեքե տասանորդ, այլ հողահարկ (խարաջ): Նման դեպքում ոչմանմեղական հողատեր իշխանը ստանում էր էատուկ պայմանագիր:

Հայ նախարարները տիրում էին իրենց գավառներին՝ ստանալով նման պայմանագրեր: Ժ դարի արաբ աշխարհագրագետ Իբն Հաուկալը գրում է հայ նախարարների մասին. «Նրանք հենց սկզբից պայմանագրերն ունեին»: Ապա հիշում է, որ Օմայյանները և Աբբասյանները տվել էին նրանց հողային սեփականությունը ճանաչող պայմանագրեր, որի դիմաց նրանք պարտավորվել էին հարկ վճարել:

Opus Geographicum auctore Ibn Haukal, Lugduni Batavorum, 1938, II, 343.

Արդ ալ-Ազիզ ոսթիկանի տված պայմանագրերը հայ նախարարներին հրաշխավորում էին նրանց իրավունքները իրենց ժառանգական հողերի վրա: Հետաքրքիր է Սամուել Անեցու հիշած այն պայմանագիրը, որ հայերին տվել էր Մանմեղ (Մանամմադ իբն Մուան): Հավանաբար, սա հենց Արդ ալ-Ազիզի տված պայմանագիրն է:

«Եւ անմուաց եղմամբ կնեխաց մուհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարնալ ունել գրիստանէութիւն և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա, յամենայն տանէ, առեալ Դ դրամ և Դ մոր խորբալ և ձիատապրակ մի և պարան մի մազէ և ձենարար մի: Իսկ ի քանակայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն: (Ս ա մ ու է լ Ա ն ե ճ ի, Հաւաքմունք ի գոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1892, էջ 82: M. van Berchem, La propriete territoriale et l'impôt foncier, Geneve, 1884, p. 45—59 Ա. Տ ե ռ - Ղ ե ո ճ դ յ ա ն Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, ԳԱ, Լեւոբեր, 1969, 2, էջ 52—60 (էջ 40):

59. Արդ ալ-Ազիզ ոսթիկանի (705—709) նկարագրած մանրամասները, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում են 640 թվականի արշավանքին և Դվինի գրավմանը (6 հոկտ.): Այդ դեպքում 12 տարեկան Արդ ալ-Ազիզը պետք է ծնված լինի 628 թվականին, իսկ Արմինիայի ոսթիկան է դարձել 77 տարեկան հասակում (էջ 41):

60. Ճենթակուր առնուր հայ մատենագրության մեջ համարվում է Ճենթ (Ձինաստանի) քաղաքի տիտղոսը: Մովսես Խորենացին գրում է. «Աբրուկ ում Ճենթակուր, որպես աքի ի նոցա լեզու պատիւ քաղաւորութեան: Հայոց պատմութիւն, 1913, գիրք 8, գլ. 2Ա, էջ 222:

Սերեռոյի Պատմության (Սեւանունի) մեջ եւ Ճենաստանի մասին խոս-

քելիս հիշվում է՝ «գրագատուն աշխարհին ճենթակուր», Սեյմոն, գլ. Դ, էջ 13:

Ինչ վերաբերում է արաբների Ձինաստանի նետ ունեցած ընդհարմանը, ապա այդ մասին արաբ պատմիչների հետ աչ մի խոսք կա: Իսկ Մանամմադ իբն Մուանի Միջին Ասիայում լինելու կամ Ձինաստանի քաղաքի դեմ պատերազմելու մասին նույնպես չունենք ոչ մի տեղեկություն:

Ղևոնդը նավանաբար շփոթում է Մանամմադին Միջին Ասիա հիվանդ Կուտայբա իբն Մուսլիմ գորավարի հետ: Ըստ Ժ դարի արաբ պատմիչ Թաբարիի, Միջին Ասիան նվաճելուց հետո Կուտայբան կամեցավ գրավել նաև Ձինաստանը: 96 թվին (714—715) նա անցավ գետը (անունը չի հիշում) և պաշակներ նշանակեց, որ միայն հատուկ քայլավորությամբ բողոքեն անցնել գետը: Երբ Ձինաստանի սահմանին մոտեցավ, քաղաքը նրանից խնդրեց սուլարկել մարդկանց, որոնք իրեն տեղեկություններ կտային արաբների մասին: Կուտայբան սուլարկեց մի պատվիրակություն, որին պատվիրեց ասել Ձինաստանի քաղաքներին, քե ինքը չի հեռանա, մինչև որ չդնի Ձինաստանի հողին և հարկ չվերցնի: Թուգվորը ընդունեց պատվիրակությունը և խոսակցության մեջ սուսշարկեց նրան՝ հետևել Ձինաստանի սահմաններին: Երբ պատվիրակության անդամները հայտնեցին, քե ինչ է կամենում արաբ գորավարը, քաղաքը համաձայնեց: Նա տվեց իր երկրի հողից (մի ամանի մեջ) և որպես հարկ սուլարկեց ոսկի ու մետաքսային: Կուտայբան ոտը դրեց այդ հողին և, վերցնելով սուլարկվածը որպես գլխահարկ՝ հեռացավ (Tabari, VI, 500—503):

Թաբարիի այս գրույցը համարվում է Կուտայբայի արշավանքից հետո հյուսված մի ավանդություն: Очерки истории СССР, III-IX вв., М., 1958, стр. 425:

Հավանաբար, Թաբարիի գրույցի նախատիպն է, որ հասել է երկու դար առաջ ապրած Ղևոնդին: Սակայն չենք կարող վստահ ասել, քե այն պատերազմը (Մանմեղի պարությունը), որ Ղևոնդը նկարագրում է, ի՞նչ կողմից է ավելացրած, քե՞ եղել է իր լսած արաբական նախնական տարբերակում:

Այսպիսով, Ղևոնդի մոտ Կուտայբայի փոխարեն (որի անունը նրա մոտ ընդհանրապես հիշված չէ) հանդես է գալիս Մանմեղը: Ինչ վերաբերում է Բաթիս գետին, ապա հավանաբար Ամու-Դարիան կամ Սիր-Դարիան է:

Патканян, стр. 142, прим. 104 (էջ 42):

61. Հայկական աղբյուրները Մասլամա (Մուսլիմ) իբն Արդ ալ-Մալիքի արշավանքի խաղաղաց դեմ դնում են 716/17 թ., սակայն այդ ժամանակ Մասլաման պաշարում էր Կ. Պոլիսը, ուստի Մ. Արամանովը գտնում է, որ այն պետք է տեղի ունեցած լինե՞ր ավելի շուտ՝ 713/14 թվականին:

Այդ տարում Մասլաման գրավեց Դարբանդը, որը, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, հոների (խազարների) ձեռքում էր գտնվում: Ըստ Դերբենդեմի, այնտեղ կար երեք ճազարանոց խազարական կայազոր, որը երեք ամիս դիմադրեց արաբներին: Քաղաքը նվաճվեց բնակիչներից մեկի դա-

վանանքամբ, որն ստորգետնյա անցքը ցույց տվեց արարներին: Կոտո-
րելով պաշտպաններին, արարները փախչեցին միջնաբերդի աշտարակները,
հանի որ հույս չունեն, որ կկարողանան իրենց ձեռքում պահել:

Артамонов, История хазар, стр. 203 (էջ 43):

62. Օմար (717—720) խալիֆան հայտնի է իր բարեպաշտությամբ և
կրոնական նախնիքի նկատմամբ ցուցաբերած հետաքրքրությամբ:

Միաժամանակ նա հայտնի է ոչ-մահմեդականներին նկատմամբ հարու-
ցած հալածանքներով. ուստի զարմանալի են Ղևոնդի գովեստները նրա
հասցեին (էջ 44):

63. Լևոն Գ (717—741) կարողացավ ամրապնդել Բյուզանդական
կայսրությունը. ետ մղելով արարների հաճակումները (որ. 718 ք. 4.
Պոլսի առջև): Արարների դեմ պայքարում զաշնակցեց խազարների հետ, իր
որդուն ամուսնացնելով խազարաց արքայազստեր հետ: Սկսեց պատկե-
րամարտություն կոչված պայքար:

Լևոն Գ կայսրը կոչվում է Խավարցի: Համարվում է նաև ասորի: Ք.
Պատկանյանը, հենվելով Թեոփանեսի մի կողմնակի վկայության վրա,
գտնում է, որ նա նայ էր: Патканян, стр. 143, прим. 112. (էջ 45):

64. Ղևոնդի մեջբերած նամակների վավերականության հարցով
գրադվել են շատ բանասերներ: Դեռևս անցյալ դարի կեսերին առաջին
հրատարակիչ Կ. Շահնազարյանը ցույց էր տվել այդ նամակները ֆրան-
սիացի բանասեր Մոլիե, կամենալով իմանալ նրա կարծիքը: Վերջինս. զա-
տելով արտափնիք, այն համարել է անվավեր: Սակայն ինքը՝ Կ. Շահ-
նազարյանը, համոզված էր, որ «բոլորն այն է՝ յոյծ վառեական» (Շահ-
նազարյան, էջ 17):

Չնուապայում, Ք. Պատկանյանը, վկայակոչելով բյուզանդացի պատ-
միչներ Թեոփանեսին և Կեդրենոսին, ցույց է տալիս, որ իրոք Օմարը
զավանաբանական նարցերի շուրջը գրել է Լևոն կայսրին:

Ղևոնդի նամակներով հատուկ գրադվել են Ն. Ակիկյանը և Ա. Ջեֆ-
րին. որոնք ամենայն մանրամասնությամբ ապացուցում են նամակների
վավերականությունը: Նրանք գտնում են, որ օտ առաջին հակառակական
գրվածքներից է Բրիտոնյանների ու մանմեդականների միջև և գրված է
720 թվից առաջ: Վկայակոչում են Թեոփանեսին և Կեդրենոսին, որոնք
նշում են, քե Օմարը մի նամակ գրեց Լևոն կայսրին, փորձելով համոզել
նրան մահմեդականությունն ընդունել:

Բրիտոնյա արար պատմիչ Մանբուր (Ազապիս) ալ-Մանբրիին իր
Քիտաբ ալ-Ունուան գրքում ոչ միայն հիշում է Օմարի նամակը, այլև
նշում է, որ Լևոնը գրել է պատասխան, ներկելով նրա փաստարկները, մեջ
բերելով փաստեր Ս. Գրից և նույնիսկ Ղուրանից:

Kitab al-Unwan, ed. A. Vasiliev, Patrologia Orientalis, VIII,
3, Paris, 1912 p. 503.

Հայ պատմիչներից Թովմա Արծրունին, Կիրակոս Գանձակեցին և
Վարդանը նույնպես հիշում են այս նամակները, սակայն, բնական է, որ
նրանց աղբյուրը Ղևոնդն է:

Ա. Ջեֆրին բալորովին զարմանալի չի գտնում, որ Օմարը կարող էր

զավանաբանական հարցերի շուրջը նամակ գրել Լևոն կայսրին: Հայտնի
է, որ նա մահմեդականությունը տարածելու համար նամակներ է գրել
Մավերաննահի (Միջին Ասիա) իշխաններին, Սինդի թագավորներին,
Հյուսիսային Աֆրիկայի բերքերներին և այլն: Ըստ Բալագուրիի, նա նա-
մակ է գրում Բյուզանդիայի «սիրակալին» (թաղիյա)՝ առաջարկելով զե-
րիների փոխանակում կատարել:

Լևոն կայսրը նույնպես հայտնի էր իր հետաքրքրությամբ կրոնական
հարցերի նկատմամբ: Նա լավ ծանոթ էր մանմեդական աշխարհին: Նրա
մանկությունն անց էր կացել Մարաշում, որը Ը դարում ձեռքից ձեռք
անցնում բյուզանդացիներին և արաբների միջև:

Սակայն հետաքրքրականն այն է, որ Միքելի հրատարակած «Հունա-
կան հայրաբանություն» շարքում Լևոն Զ կայսեր (886—912) աշխատու-
թյունների շարքում հիշվում է նրա մի լատիներեն նամակը սառակինոս-
ների Օմար թագավորին: Սրա էությունը կրնա տ է, բայց լրիվ համընկնում
է Ղևոնդի մեջբերած նամակի հետ: Ըստ Ջեֆրիի, այստեղ կասկած չկա, որ
Լևոն Գ շփարված է, Լևոն Զ-ի հետ: Սա անժխտելիորեն ապացուցում է
Ղևոնդի նամակների վավերականությունը:

Երկու բնագրերի համեմատությամբ ցույց է տալիս, որ լատինականը
հայկականի նամատառությամբ չէ, այլ հավանաբար եղել է մի հունարեն
բնագիր, որի ամփոփումն է լատինականը, իսկ հայկականը գուցե ամբող-
ջությամբ է ներկայացնում:

Ն. Ակիկյան, Ղևոնդ երեց պատմագիր, էջ 77—103:

A. Jeffery, Ghevond's text, p. 269—332 (էջ 45):

65. «Մերկ եկաք և մերկ էլ կվերադառնաք» արտահայտությունը այն
մասին է, որ առաջին Բրիտոնյանները աղհատ, համեստ կյանք էին վա-
րում և ընդհանրապես Բրիտոնյանությունը բարոզում էր խստակեցություն
և ժուլկալություն, իսկ դրան հակառակ մանմեդականությունը՝ վայելք,
հարստություն, փառքամոլություն էր խոստանում հավատացյալներին:

Jeffery, Ghevond's text, p. 278 (էջ 45):

66 Աղավաղումների մասին ասվածը հենց այն է, ինչ որ մանմեդա-
կան զավանաբանական գրականության մեջ կոչվում է «տահրիֆ»: Սա
ծագում է հուռաֆա (տառերը փոխել, աղավաղել) բայից: Ղուրանում (Ի,
70, Գ, 48, Ե, 16, 45) նման մեղադրանք կա հրեաների հասցեին: Մահ-
մեդականները հաճախ են շեշտում, որ հրեաների և Բրիտոնյանների ձեռ-
քով եղած սրբազան մատյանների (Հին կտակարան և Նոր կտակարան
կամ Ավետարան) մեջ աղավաղումներ կան, շեղումներ այն Ս. Գրքի
բնագրից, որ երկնում է:

Jeffery, Ghevond's text, p. 279—280 (էջ 45):

67. Լևոն կայսեր նամակում շատ խոսքեր կան, որ Օմարին են վերա-
գրվում, սակայն վերջինիս նամակում չկան: Ըստ Երևույթին, Օմարի
նամակը լրիվ չի հասել մեզ:

Патканян, стр. 143, прим. 114 (էջ 47):

68. Այս առղերը Աստվածաշնչի երկու գրքերից վերցված հատվածնե-
րից են բաղկացած: Միֆիայի գրքից (Ե, 2) վերցված «Յուդայի ի քննելից

ինն իշխան» նախադասությունը և նրան կցված Մենդոց գրից (ԽԹ, 10) «և պետ յերանաց նորա, մինչև եկեցեն նմա ճանդերանային և նա է անկալութիւն հերանոսաց»:

Երան (Երանաց) գրաբարում նշանակում է կողեր, մեջ, նստուկ, անուկ (Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի, Վենետիկ, 1836, էջ 669—670):

Աստվածաշնչի աշխարհաբար բարգմանությունների մեջ այս վերջին տաղը բարգմանված է «տեղնդիւր նրա ստերի մեջտեղից»: Ղևոնդի գրաբար բնագրի տաղատակում Ս. Մախառանցը նշում է, որ «հատվածը աղավաղյալ է» (էջ 50):

69. Աստվածաշնչի Հին կտակարանը (նրեաների օրբազան մատյանը) ավտոմատ է 22 գրերի մեջ, այն ճաշվով, որ որոշ գրեր միասին մեկ միավոր են կազմում: Սակայն զատ-զատ ճաշվելու դեպքում ստացվում են 39 գրեր: 2. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ, Երևան, 1976, էջ 311—312 (էջ 51):

70. Կանդեբ Էրայերեն նշանակում է Առակաց գիրք, իսկ Շիրաք Շիրիմ՝ Երգ Երգաց:

Патканян, стр. 143, прим. 119.

Jeffery, Ghevond's text, p. 277—278, n. 36 (էջ 52)

71. Ինչ Կ. Շահնագարյանցը նկատել էր (էջ 217, ծան. 23), որ Ղևոնդը Աստվածաշնչի ճամպատասխան տեղերը բերում է ոչ թե ճայկական ծանր բարգմանությունից, այլ ինքն է հունարենից բարգմանում (էջ 54):

72. Փարկանը կամ Ֆարկանը Ղուրանին տրվող առումներից մեկն է: Մագում է առաբերեն ֆարակա՝ բաժանել, տարբերել բայից: Ղուրանի տարաններից (ղլուրներից) մեկը նույնպես կոչվում է այս անվամբ (էջ 56):

73. Աբու Քուտաբ Ալին է, որին վերագրվում է հաև Ղուրանը շրջա-նառության մեջ գնելը:

Jeffery, Ghevond's text, p. 292, n. 40 (էջ 56):

74. Սալման ալ-Ֆարսի (պարսիկ) մանկեղան ավանդությունների տմեկնատաբերական ղեմֆերից է: Սա մի պարսիկ ստույգ էր Մա-դինայում. որն ընդունել էր մանկեղանությունը և Մուհամմադի մեհրա-վորներից էր:

G. Levi della Vida, Salman al-Farisi, Shorter El. p. 500—501 (էջ 56):

75. Արաբերեն Մուհամմադ (Մահմատ) ծագում է «համադա» ար-տո-տից, որը նշանակում է փառավորել: Նամակում ասված է, որ պատակիտոս նշանակում է միսիրարիչ, ուստի այդ խոսքը չէր կարող Մուհամմադի մա-տին լինել, ինչպես հավանում են մանկեղանները: Քրիստոսանական միսիրարիչը (պառակղիտոս) Մուհամմադը ճամաբելը գալիս է Ղուրանից (ԿԱ, 16). որ ճիշդում է, թե Հիսուսն ասել է՝ ինձանից հետո կգա Ան-մադը (Մուհամմադը):

Մանկեղանները (վերցնելով բիստանյա աղանդավորներից) գտնում են, որ Ավետարանում (ըստ Հովհաննու) եղած այն խոսքերը, թե Քրիստոս հավատացյալներին խոստացավ, որ կգա միսիրարիչը (պառակղիտոս), աղա-վաղված է և հունարեն παρὰκλητος (պարակլիտոս, միսիրարիչ) պետք է

է կարդալ περικλητός (պերիկլիտոս, փառավոր) որ համանիշ է Ան-մադին (Մուհամմադ):

И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII-XV веках, Ленин-град 1966, стр. 69 (էջ 56):

76. Երև նկատի ունենալով, որ Առն կայսեր բուլղը պետք է գրված լինի 718 րվականին, ապա իրոք այդ տարին լրանում է հիշեր րվակա-նության սկզբից (622) հարյուր տարի, լուսհային (հիշերի) տամարով նշա-ված:

Jeffery, Ghevond's text, p. 295, n. 45 (էջ 57):

77. Հիշյալ մանկեղանի աղանդների անունները և էությունը պա-գարանելու փորձեր են կատարել Կ. Շահնագարյանցը, Ք. Պատկանյանը, ինչպես նաև Ա. Ջեֆրին: Նրանց բուլղի տված բացատրությունները իր քերական արևելագիտության նոր տվյալների հետ՝ կարելի է հետևյալ ձևով բնորոշել. սրանք կրոնաբանական հասանելի են, որոնք ընդ-հանուր անունով կոչվել են խարիջիներ, շիայականներ (շիիներ) և այլն:

Մանկեղանությունն ունի երեք նյութ՝ սուննա (սուննիներ) Հիս (շիիներ) և խարիջիներ:

Խարիջի (պատար) հասանք (հետադարձ՝ նյութ) առաջ եկավ Ալի (656—661) խալիֆայի ժամանակ, երբ վերջինս պայքարում էր Ասորի-քի կառավար Սմայան Մուավիայի դեմ: Խարիջի կոչվեցին նրանք, երբ որ դժգոհ էին Ալիի անվտանգությունից՝ Մուավիայի դեմ մղած պայքարում և սպասամբեցին Արդալան իբն վահբի գլխավորա-րյամբ: Հետագայում սրանցից բաժանվեցին Իրաքի (Աբադի) և Բա-րակի և Սոֆի աղանդները: Միջազմային ու Իրանի փոխադաշնակա-նության մեծ հարված հասցրեց:

Տարբեր տեղերում խարիջիները հիմնում էին իրենց իշխանությունը: Այսպես իրադիները Օմանում իրենց «իմամությունը» հիմնեցին: Ը—Ց զա-րեում խարիջիները աստիճանաբար տեղափոխվեցին ճյուղաբաժին Աֆրի-կա, որ աշխույժ գործունեություն ծավալեցին:

Ահա այս խարիջի նյութին է պատկանել Ղևոնդի հիշած Քաուդի աղան-դը: Հավանաբար, խարիջի է եղել նաև Հաբիսի (Հաբաբիյա) աղանդը:

Շիա նյութը (Շիիզմ) առավել հայտնի է և մինչև օրս շիայականու-թյունը իշխում է Իրանում: Շիա (կողմնակից) էր կոչվում այն մասանքը, որ կողմնակից էր Ալիի և նրա սերնդի խալիֆայական իշխանությունը գրա-վելուն: Նրանք երկարատև պայքար մղեցին, օմայյանների դեմ հաճախ ապստամբելով:

Պաև շիայի շափավոր թեկ աղանդներ՝ ֆայսանիներ, գայդիներ, իմա-միներ: Ը դարում սրանցից բաժանվեցին ծայրահեղ թեկն պատկանող իս-մայիլիները:

Ղևոնդի հիշած բուրաբի աղանդը նավանաբար շիայական է, քանի որ Ալին կոչվում էր Աբու Քուտաբ:

Սուննի աստվածաբանության ընդերքում առաջացած մուտազիլի կոչ-ված հասանքի հիմնադիր է համարվում Հասան ալ-Քասրին (642—728) և նրա աշակերտ վառի իբն Աբան (699—748): Մուտազիլիները կողմնակից

էին խիստ միատալածություն: Նրանք ժխտում էին Աստուծո այնպիսի հատկանիշներ, որոնք նրա էությունից զուրա էին: Ժխտում էին Ղուրանի հավիտենական լինելը, այն համարելով ստեղծված: Մարգկային բանականությունը համարում էին նշմարողության շափանիշ: Հետագայում այս գաղափարախոսությունը պաշտոնական, պարտադիր բնույթ ստացավ Մամուե խալիֆայի (813—833) օրոք, բայց շուտով Մուտավաֆիլը (847—861) նախնանք նշանց:

Ղուեդիի հիշած աղանդներից (հոսանքներից) մուտավաֆիլի են Ռասուլի (Վասիլի) և Կնուրի (Կադարի) կոչվածները:

Վասիլիները դավանում էին ազատ կամֆի սկզբունքներ: Կադարիները գտնում էին, որ մարդը ունի օրոշ իշխանություն (կուդրա) իր արարեցիչի վրա:

Իրար նեո սերտորեն կապ ունեին Սաբարի (Ջաբարի) և Ջանսի (Ջանսի) հոսանքները օրոնք նույնպես սուննի աստվածաբանության ներկայացուցիչներն էին: Ի հակադրություն կադարիյա հոսանքի, մեծում էին մարդու կամֆի ազատությունը, տարբերություն չլինելով մարդու և անկենդան բնության միջև, ևանի որ նրա արարեցիչը ենթակա են Աստուծո պարտադրանքին (շաբր):

Վաղ շրջանի հոսանքներից է Մուրջին, որը կատաղի հակառակորդ էր խալիֆիներին: Այս աղանդի նետեղները գտնում էին, որ մահմեդականը մեղքի պատճառով չի կորցնում իր հավատը (չի դառնում ֆաֆիր՝ անհավատ):

Կ. Շահնազարյան, էջ 219—222:

Патканян, стр. 144, прим. 126.

Jeffery, Ghevond's text, p. 293, n. 46.

G. Levi della Vida, Kharidjites, Shorter El, p. 240—249.

R. Strothmann, Shia, Shorter El, p. 534—541.

H. S. Nyberg, al-Mutazila, Shorter El p. 421—427.

Djabriya, Shorter El, p. 80.

A. J. Wensinck, Murdjia, Shorter El, p. 412 (էջ 57):

78. Միջագետքի և իրանական նահանգների փոխաբառ Հաջջաջը խիստ պայմար մղեց խալիֆիների և ընդհանրապես բոլոր աղանդավորների դեմ: Նրան է վերագրվում Ղուրանի բնագրի վերջնական խմբագրությունը:

Jeffery, Ghevond's text, p. 288, n. 48 (էջ 59):

79. Այս փառաբեր իրավացիորեն զարմանք է պատճառել Կ. Շահնազարյանին և Ք. Պատկանյանին, սակայն Ա. Ջեֆրին նշում է, որ այս սովորությունը եղել է մահմեդական ժողովուրդների մեջ:

Կ. Շահնազարյան, էջ 226:

Патканян, стр. 146, прим. 137.

Jeffery, Ghevond's text, p. 317, n. 69 (էջ 75):

80. Սա հավանաբար Մուհամմադ իբն Մուսանն է (էջ 79):

81. Ըստ երևույթին, այս բազրը գրված էր Լեոնի իշխանության սկզբում, երբ չէր սկսել պատկերամարտությունը: Հին երեսները ոսկե քիթով էին դնում ֆանանյապետի խույրին: ՆկիՅ, ԻՐ, 36, ԻԹ, 6:

Патканян, стр. 147, прим. 139. (էջ 79):

82. Աստվածաշնչից վերցված այս տողը ուղղակի հանարենից է բարգմանված (մայրի և պեկի և պեկիտիսա), քանզի հայերեն Աստվածաշնչի մեջ կա. «սարդին և սօսի և նոնով» (Նալայի Կ. 13):

Патканян, стр. 147, прим. 140 (էջ 79):

83. Քաբարը դա Քաբան է, որը սբաղվայր (սև երկնաբար) է Մեֆալում: Կ. Շահնազարյանց, էջ 227, ծան. 114 (էջ 80):

84. Ռոֆուր (արաբ. ռուֆ) նույն նվիրական սև ֆառն է Մեֆալում: Կ. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆՅ, էջ 227, ծան. 116 (էջ 81):

85. Մուհամմադի որդեգիր Ջալըր (Ջեդ) իր կնոջը՝ Ջեյնաքին, արձակեց, որպեսզի նրան կնություն վերցնի Մարգարեն, որը նրանով տալված էր:

Патканян, стр. 148, прим. 146.

Jeffery, Ghevond's text, p. 324, n. 80 (էջ 81):

86. Նկատի ունի ասասեյանների իշխանությունը 226—652, որը, սակայն, 400 տարուց ավելի է (էջ 85):

87. Եզիզ խալիֆան իշխել է 720—724 թվականներին և հայտնի էր իր տարօրինակ փանահույներով: Ըստ ասորի պատմիչ Դիոնիսիոս Տել-Մահրացու, նա սկսելյան 1035 (723—724) թվականին հրամայեց շարժել սրբապատկերները ոչ միայն եկեղեցիներում, այլև տներում, պանահեյց կոտորել սպիտակ շներին. սպիտակ ազավներին և ափսոսանքներին:

Daenys de Tell Mahre, p. 17 (էջ 86):

88. Շամ և Հեշմ ձևերը աղավաղումն են Հիշած անվան: Հիշած խալիֆան (724—743) աչքի ընկնող պետական գործիչ էր Օմայանների մեջ: Նրա օրոք արաբները վերջնականապես նվաճեցին Միջին Ասիայը (Սողդ, Խորեզմ, Ֆերղանա և այլն) իրանական ժողովուրդներով բնակեցված շրջանները:

Հարկերը նրա օրոք խիստ ծանրացան, և նա միաժամանակ խիստ էր իր նշանակած կառավարիչների նկատմամբ, երբ վերջիններս բույլ էին տալիս ապստիկ յուրացումներ (էջ 87):

89. Հերբը Արմինիայի կառավարիչ Հարիս իբն Ամրու ալ-Թաին է (724—725), որի կատարած աշխարհագրի մասին խոսում է նաև Մովսես Կաղանկատվացին: Ղևոնդը սուկ հիշում է, որ նա աշխարհագիր կատարեց «վրան ծանրացուցանելու զանուր լծոյ ծառայութեան»:

Մովսես Կաղանկատվացու մոտ ավելի պարզ ասված է, քի ինչպես կատարվեց հարկերի ծանրացումը: Հերբը «էարկ գմարդ և զանառուն և զառմանս երկրի ընդ հարկաւ անքիւ ծառայութեան» (ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒՄՅԻ, Պատմություն Աղուանիչ էջ 368):

Այստեղ ակնարկ կա ծխանարկի փոխարեն գլխահարկ զաննելու մասին, որը մեծ շափով ծանրացրեց հայ շինականի վիճակը:

Սակայն պետք է նշել, որ սա ժամանակավոր միջոցառում էր, որովհետև աղբյուրների (հենց Ղևոնդի) վկայություններից երևում է, որ գլխահարկը վերջնականապես և խստագույնս սկսեցին գանձել Արքայապետների օրոք (էջ 87):

20. Արչիբազան. Ապատար Փերզ (Սպանդարան-Պերոժ) և Ուրմիզդ Փերզ (Ուրմիզդ Պերոժ) գավառներ գտնվում են պատմական Փայտակա-
րանի Արաբից հարավ ընկած մասում: ԵրբՄՅԱՆ, Աշխարհացոյց, տե՛ս
հարակեր (էջ 87):

91. Զառայ գորավարը Արմինիայի և այլ նահանգների փոխարև Զա-
ռան իբն Արդալիան ալ-հաֆամին է (722—725, 729—730) (էջ 88):

92. Սեր Զարայի Արմինիայի ոստիկան Սաիդ իբն Ամրու ալ-Զարա-
շին է (730—731) (էջ 88):

93. Մսլիմը հայտնի գորավար Մասլամ իբն Արդ ալ-Մալիֆն է, որը
հանցս եղել է Արմինիայի և այլ նահանգների փոխարև:

Ա. Տեր-Ղեվոնտիսյան, Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը
ՊՔԶ, 1977, № 1 (էջ 88):

94. Աններևոսեն սա Մասլամայի 717—718 թթ. արշավանքն է, երբ
նա ծովից ու ցամաքից պաշարեց կայսրության մայրաքաղաքը: Արաբները
պարենի մեծ նեղություն ունեցան և նեղվելով բիկունից հստակվող
բազարներին՝ 718-ին նահանգեցին մեծ վնասներ տալով:

Ղևոնդի մոտ գտնվող խոհանարանն այս արշավանքը հիշվում է Հիշամի
իշխանության տարիներին, մի բյուրմացություն, որը հավանաբար բանա-
վոր աղբյուրից հաղած լինելու նետանք է (էջ 90):

95. Սինկլիտաս անունով տրվում էր բյուզանդական սենատին (ծերա-
կայտ):

История Византии, II, 133. (էջ 91):

96. Աշոտ Բագրատունին Հայոց իշխան դարձավ 732 թվականին և իշ-
խեց մինչև 748 թ.: Նրանից առաջ ըստ երևույթին մոտավորապես 5 տար-
վա դատարկություն կա, որովհետև Սմբատ Բագրատունու մահվանից (727)
հետո երկիրը գտնվեց մի քանի տարի Հայոց իշխան չունեցավ:

Ա. Տեր-Ղեվոնտիսյան, Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության
ժամանակաշրջանում, ՊՔԶ, 1964, № 2 (էջ 95):

97. Սմբատը որդիներ ասելով Ղևոնդը նկատի ունի Գրիգոր և Դավիթ
եղբայրներին և ընդհանրապես Մամիկոնյաններին:

Արշակունյաց բազմությունն անկումից մինչև է դարձ վերջը Մա-
միկոնյանները (ն դարում՝ Վարդան, Վահան, է դարում՝ Զամազասպ,
Գրիգոր), որպես Հայաստանի խոշորագույն հողատեր իշխաններ և միա-
ժամանակ սպարապետներ, մարզպաններ և պատրիկներ, երկրի կառավար-
ման գործում բացառիկ դեր էին խաղում: Ամբողջ Ե—Ձ դարերում Սյուն-
յաց իշխանները (Վասակ, Գրիգոր և Բարսիլ) նրանց դեմ, հաճախ առաջ-
նորան, պայքար մղելուց հետո 571 թվականին նախընտրեցին բաժան-
վել Հայաստանից և դառնալ ինքնուրույն շահեր (նահանգ), բայց քի խան-
դուծել Մամիկոնյանների գերիշխանությունը:

Նույն դարի վերջին, Բաղանյա պատերազմի (572—591) ավարտից
անմիջապես հետո, արդեն ասպարեզ իջան Բագրատունիները՝ որպես Մա-
միկոնյանների գլխավոր մրցակիցներ: Նրանք դեռ Ե դարից էին մրցում
(օր.. Տիրաց Բագրատունին դեմ էր Վարդան Մամիկոնյանին, գտնվելով
Վասակ Սյունու խմբավորման մեջ) և նույնիսկ մարզպանի պաշտոն էին

ծնոք բերել (Սահակ Բագրատունի): Սակայն իսկական պայքարն առաջ-
նորան համար սկսեց Սմբատ Բագրատունի Վրկանա մարզպանի օրոք
Ձ դարի վերջին և է դ. սկզբին: է դարում աչքի ընկան Վարդապետը և
Աշոտ պատրիկը (685—689):

Ը դարում Բագրատունիների և Մամիկոնյանների պայքարը ճառագ
իւր զարթոնակներին, և արդեն Մամիկոնյանները զգում էին, որ աստիճա-
նաբար կորցնում են իրենց գերիշխող դիրքը Հայաստանում: Գրգուր և
Դավիթ Մամիկոնյանների ծայրահեղ գործողությունները Աշոտ պատրիկի
(732—748) դեմ պարզապես հուսահատ պոռկումներ էին հզոր մրցակցի
դեմ:

А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 121-123
(էջ 95):

98. Ինչպես երևում է, Արդ ալ-Ահիզ ոստիկանի (706—709) տված
պայմանագրերի մեջ կարգավորվում էին ոչ միայն նախարարների հաղա-
տիրական իրավունքներն ու հաղթների փառքը, այլև որոշվում էր հայկա-
կան այրուծի, գայլվիճակը: Խալիֆայության օրոք չէր վստակվել հայկական
հեծելազորի բիվը, այլ նախկինի (է դարի) նման մնում էր 15 հազար:
Սերևոր այսպես է նկարագրում հայկական այրուծին:

«Նու անցելալ ի հանդիսի իրեն հազար հնգետասուն, իրափանջիւր
գունդը նախարարաց՝ ըստ հարիրաւորաց, ըստ հազարաւորաց, ըստ գնդից,
ըստ դրաւոց իւրեանց»: (ՍԵՐԵՈՍ, գլ. Բ., էջ 38): Նույն այս կարույ-
վածքը կար հաս Ը—Թ դարերում:

Ըստ մանմեղական իրավագիտության, ոչ-մանմեղականները իրավունք
չունենին տեղական զենքի ունենալու, և ընդհանրապես հետո էին պահվում
զինվորական ծառայությունից, քանի որ գլխահարկ էին վճարում, որի դի-
մաց մանմեղական պետությունը պարտավորվում էր նրանց պաշտպանել
բշտամիներից:

Այս վերացական սկզբունքը գործադրվում էր ըստ. պայմանների
եզրադրույթով. Ասորիում ու Միջագետքում տեղական Բիստունյա դպրոցնե-
րը և ասորիները արդեն վաղուց գրկվել էին պետականությունից և հոգաւոր
ազնվականությունից ու բնականաբար չէին կարող ունենալ տեղական ազ-
գային զենքի կամ այրուծի: Մա, ինքնին, չէր խանգարում, որ դպրոցները և
ասորիները, մտնելով խալիֆայական զորքի մեջ, մասնակցեին պատե-
րազմներին:

Դրությունը այլ էր Հայաստանում, ուր արաբական նվաճման նախա-
րդին կար գրեթե անկախ իշխանապետություն: Երկիրը նվաճվույց հետո
արաբները պահեցին այրուծին, քանի որ այն մասնակցում էր քե՛ խա-
զարհերի, քե՛ Բյուզանդիայի դեմ մղված կռիվներին:

Հայոց այրուծին ստանում էր տարեկան 100 հազար արծաթ դրամ,
որը փոքր գումար էր և ըստ էության հայ նախարարներն էին հոգում
իրենց զենքի ծախսերը: Հայկական զենքերն ստանում էին նաև սպառա-
զիություն, որի պահեստները գտնվում էին Դվինում: Այսպես 774-ի
ապստամբության ժամանակ Արտավազ Մամիկոնյանը իր զենքի հետ գա-

լով Դվին՝ ստացավ զենքեր, պատերազմի գործիքներ, զինվեց գրահով ու սաղավարտով:

Սակայն միշտ չէ, որ խալիֆայությունը նախքան էր իր պարտավարությունները: Քե Օմայանների, քե մանավանդ Աբբասյանների օրոք խալիֆաները նախախ նրաժարվում էին վնասել տարեկան արծաթը հայկական հեծելազորին:

Tritton, The Caliphs and their non-muslim subjects, London, 1930 p 18—36 (էջ 95):

99. Քաղաքը, որի անունը Ղևոնդը չի հիշում, ըստ Մ. Արամանովի պետք է Վարաշանը (Խալանշար) լինի կամ գուցե Սամանդարը (Սըմըն-գըն), Կասպից ծովի ափին: Վարդան պատմիչը նույն այս լեզվում հիշում է, որ Մուսանը գնաց «Վարաշան Բաղաբն Հոնաց» (ՎԱՐԴԱՆ, Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 102):

Ի միջի այլոց հայկական աղբյուրները շատ հաճախ խաղաղներին հան են կոչում, քեև հոները և խաղաղները ցեղակից, բայց տարբեր ցեղեր էին:

Артамонов, История хазар, стр. 222 (էջ 96):

100. Ըստ մանմեղական իրավագիտության, ռազմական ավարի (զանհիմա) մեկ հինգերորդը պատկանում էր խալիֆային, իսկ մնացյալը բաժանվում էր ռազմիկների միջև (էջ 96):

101. Ռազմական ավարի մեջ եղած ստրուկները (ծառայ) և ստրուկները (աղախին) օգտագործվում էին տնտեսության, շինարարության և տնային աշխատանքների մեջ: խալիֆայության մեջ ստրուկությունը խիստ տարածված էր և կային հարյուր հազարավոր ստրուկներ, մանավանդ Միջագետքում, Ասորիքում և Եգիպտոսում: Սակայն Հայաստանում ստրուկները սակավաթիվ էին, և ստրուկի աշխատանքը օանմանապես տարածում ուներ (էջ 96):

102. Կուտա արաբներն նշանակում է Ղուրանի ընթերցանությանը զբաղվողներ կամ գրականագետներ: Նկատի ունի գիտնական-հոգևորականներին (էջ 96):

103. Այս արտահայտությունը Ղևոնդի մոտ մեկ անգամ ևս կրկնվել է ու բնորոշում է նախարարական հոգատիրության տեսակները: 703 թվականին հեռացավ նախարարները ասում են հետապնդող արաբներին, քե ձեզ եմք բողոքում «զբնակությունս մեր, գայգիս մեր և զանուսոս և զանդաստանս մեր»: Նույնը կրկնում է Աշոտ Ռագատունին՝ նախարարներին հետ գրույցի ընթացքում հիշեցնելով, որ հրաժարվելով ապստամբությունից՝ կպահպանեն «զստացուածս մեր, գայգիս, զանուսոս և զանդաստանս մեր»: Առաջին դեպքում եղած բնակություն բառի գիմաց երկրորդ դեպքում կա ստացվածք և երկու դեպքում էլ պետք է հասկանալ նախարարական կալվածք-շենքեր՝ գյուղերը: Մնացած երեքը՝ այգիները, անասանները և անդաստանները (զաշտերը) նույնությամբ կրկնվում են և ցույց են տալիս այն մասերը, որ ունեին հոգատեր իշխանները շենք (գյուղի) շրջակայում: Դրանց մեջ պետք է հաշվել նաև արտադրանքները (էջ 101):

104. Ենթադրվում է, որ «որդիք ճանցանաց» արտահայտությունը այս

դեպքում արդեն որոշակի իմաստ ունի և վերաբերում է պավլիկյան աղանդավորներին:

Р. Бартияня, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961, стр. 41-51 (էջ 102):

105. 747 թվականին հորասանում Օմայանների դեմ ծագած ապստամբության ղեկավարն էր Աբու Մուսլիմը (727—755), սակայն վախենալով նրա օրեցօր աճող հեղինակությունից՝ Աբբասյանների իմամ (պետ) Իբրահիմը ապստամբ զորքի հրամանատար նշանակեց Կահրաբային: 747—749 թվականներին ապստամբները գրավեցին ամբողջ Իրանը, իսկ 750-ին մեծ Զարի ճակատամարտում վերջնական հարվածը տվեցին Օմայաններին, և իշխանությունն անցավ Աբբասյաններին:

Աբու Մուսլիմը մեաց Խորասանի կառավարիչ, սակայն Մանսուր խալիֆայի հրամանով 755 թ. ձերբակալվեց ու սպանվեց (էջ 103):

106. Աբբասյան խալիֆայության հիմնադիր Էրհու Էդրայրները, որոնք իրար ետևից խալիֆայական գահը գրավեցին, կրում էին նույն անունը՝ Աբդալլահ: Առաջինը հայտնի է Աբու-լ-Աբբաս անվամբ (750—754), իսկ երկրորդը՝ Աբու Զաֆար ալ-Մանսուր (754—775): Ղևոնդը երկրորդին առաջինից տարբերելու համար կոչում է «միս Աբդալ» (էջ 104):

107. Տիգրիսի մոտ Մուսանի հիշյալ շախմատում այդ գետի վրակ Մեծ Զարի ճակատամարտին է վերաբերում (750, հունվար) (էջ 104):

108. Ակողան Միջագետքի Գուֆա Բաղաբն է, որտեղ Աբբասյանները իրենց իշխանությունը նույնակեցին: Սա ծագում է ասորական Ակուլա ձեկից:

В. Райт, Краткий очерк истории сирийской литературы, СПб, 1902, стр. 94 (էջ 104):

109. Հայ պատմիչները արաբ խալիֆաների համար ունեն հատուկ ժամանակագրություն, որը կարող է ուսումնասիրման:

Առաջինը, որ ժամանակագրություն է տալիս, Ղևոնդն է: Նա տալիս է խալիֆաների (ամիր ալ-մուամեթի) հետևյալ ցուցակը (Մանամադից սկսած):

Մանմես	20	
Աբու Բաֆր	}	38
Ամր		
Օբման		
Մուսլիմ	19 տարի 4 ամիս	
Եգիս	2 տարի 5 ամիս	
Աբդուլմիֆ	21	
Վիք	10 տարի 8 ամիս	
Սուլեյման	2 տարի 8 ամիս	
Օմար	2 տարի 5 ամիս	
Եգիս	6	
Հեշմ	19	
Վիք	1 և կես տարի	
Սուլեյման		
Մուսան	6	
Աբդալ	9	

Միս Արդա	22
Մահմետ Մանատի	8
Մուսէ	1
Անարոն	

Այս ցուցակը գրեթե հայնությամբ կրկնում են Քալմա Արծրունիքի և Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, միայն թե վերջինս այս ժամանակագրությամբ խալիֆաների պատմությունը շարադրելուց նետո (ԱՍՈՂԻԿ, Պատմություն տիեզերական, գլուխ Դ: Ամիր ալ-ժումհիրին Տանկաց և որ ինչ յաւուս նոցա գործեցաւ», (էջ 118—135) տալիս է մի իսթրիկ գլուխ (ԱՍՈՂԻԿ, գլուխ Ե: Յայլմէ պատմագրէ: Յաղագս ամիր ալ-ժումհիրին տանկաց): Դժբախտաբար Ասողիկը չի բացատրում, թե ով է «այլ պատմագիրը», որից ինքը վերցրել է այս ցուցակը, միայն նշում է, որ տարբեր պատմություններում իրարից տարբեր է ամիր ալ-ժումհիրների ժամանակագրությունը: Ասողիկի տված նոր ժամանակագրությունը ընդգրկում է Մահմետից մինչև վերջը:

Ե. Ալիեյանը գտնում է, որ հայ պատմիչները ձեռքի տակ են ունեցել առաքելներից բարձրագույն ինչ-որ ժամանակագրություն:

Ե. Ալիեյան, Ղևոնդ Երեց պատմագիր, էջ 75—76:

Համեմատելով այս նոր ժամանակագրությունը բյուզանդացի պատմիչ Քեփալանեսի նամակատարած տվյալների հետ, գտնում ենք, որ բավական նմանություններ կան,

Ա. Տեր Ղևոնդյան, Բվականությամբ ժամանակագրությունը հայ պատմագրության մեջ: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1939, № 1, էջ 40—43 (էջ 104):

110. Այս նախադասությունը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում հարկատվության մասին: Նախ «բոստ գլխոյ» այսինքն գլխահարկ (ծխանարկի փոխարեն) գանձելու օկզբումք խստագույն կիրառվեց, ինչպես տեսնում ենք, հենց Արքայանների օրոք: Հարկը վճարած շինականի պարանոցին կապարե կնիք դնելու սովորությունը բնորոշ էր Արքայան ժամանակաշրջանին և շարունակվեց մինչև Ք դարի սկիզբը:

Զուգահեռ կամ զուգե բառը հայերենում ասորերենից փոխառություն է և նշանակում է արժար դրամ: История стран зарубежной Азии в средние века, стр. 142 (էջ 105):

111. Ընծան փաստարեն հարկի ձև էր: Արաք աշխարհագրագետ իրն Հաուկալը հիշում է Հայաստանի վճարած հարկերի շարքում «ընծան»: Հայ նախադասությունը, բացի պաշտոնապես սահմանված հարկերից, պարտավոր էին բացառել թանկարժեք իրեր տալ «ընծա» անվան տակ:

Ibn Haukal, II, p. 354 (էջ 105):

112. Այս նամանատար դատաւորութեան և հարկապահանջութեան կոչված աստիճանավորը Արմինիայի աստիկան Եզիդ իրն Ուսայդ ալ-Մուլամին է (752—751) (էջ 105):

113. Իսաֆակ (Սահակ) Բագրատունին Հայոց իշխան էր (753—770): Խոսելով նրա մասին՝ Դիոնիսիոս Տել-Մանեացին վկայում է, որ «Մեծ Հայքի պատրիկը» հսկայական հարստություններ ուներ, և խալիֆայության

եր նրանից բռնագրավեց 100 հազար սարուկ: Նրա դեմ բնդվեցին բոլոր նամիկները և սպանեցին:

Denys de Tell Mahre, p. 143 (էջ 105):

114. «Միս Արդան» կամ Արու, Զոփար ալ-Մանսուրը (754—775) խալիֆայության պատմության մեջ հայտնի է օրպես դաժան բռնապետ: Նա ամենաբիրտ միջոցներով ամբապնդեց Արքայանների նահանատաս իշխանությունը: Համարվում է «մաքավելիական տիպի» պետական գործիչ: Ոչնչացրեց իր հմելորդը՝ Արքայանին, որը Զարի նակատամարտի հետոն էր, ապա Արու Մուսլիմին, որի պայմարի շնորհիվ Արքայանները իշխանության գլուխ էին անցել: Նա ներքե շիաականների (շիիների) շարժումը, ըստ որոնց Արքայանները ապստամբ տիրակալներ էին: 755 թվականին հարստանում ենք Սուրբաղ (Սմբատ) մոգի շարժումը, որն Արու Մուսլիմի դատն էր պաշտպանում: Վերացրեց Քաբալիստանի կիսանկախ վիճակը: Դաժանորեն ենք նաև 774—775 թթ. ապստամբությունը Հայաստանում:

Նրա օրոք Սղանյան (արաբ. Անշալուս) արդեն անկախ էր Օմայյանների մի նյալի իշխանության տակ:

Մանսուրը ուժեղացրեց պայմարը Բյուզանդիայի դեմ, ամրացրեց Մեկտինեն (Մալաթիա)՝ Փոքր Հայքում և Մասիսան (Մախ)՝ Կիլիկիայում: Պետությունը ամրապնդելու նպատակով վեց իրության պաշտոն ստեղծեց և տվեց պարսիկ Բարմաթյաններին: Նրանցից առաջինը Խալիդն էր, որի հայրը Բարմաթ էր (բուդդայական ֆուրմ): Բարմաթյան վեցերեքը մեծ զարկ տվեցին Արքայան պետության տնտեսական և մշակութային զարգացմանը:

Մանսուր խալիֆայի օրոք 762 թվականին նիմնվեց նոր մայրաքաղաք Բաղդադը, որն ընդգրկող մեծ պետության ստանդարտ:

Hitti, History of the Arabs, p. 290—294.

Е. Беляев, Арабы, ислам и арабский халифат, М. 1965, стр. 213. (էջ 106):

115. 752 թվականին Բյուզանդիայի կայսր (նույնաց բազալդո) Կոստանդին Ե (741—775) հարձակվեց խալիֆայության վրա և գրավեց Մեկտինեն: Քաղաքի պարիսպները բաղդեց ու նրանում ապստամբ զավիկյան աղանդավորներին տեղափոխեց Քալիֆա: Նա կարողացավ որոշ հայ նախադասների իր կողմը գրավել, իսկ բյուզանդական զորքը, որ խաղաղապես, գլխավորում էր հայագրի Դուսանը (Քուսան ալ-Արմանի), որը Փ Հայքից էր: Սա պաշարեց Կարնո քաղաքը (Քեդոնասալոյիս), որի արագ հրամանատար Արու Քարիման բիշ զորք ուներ: Բնակիչներին էրկու հայ եղբայրներ Բաղաքի պարսպի մեջ նեղված առաջացրին, և բյուզանդական զորք մտավ քաղաք ու կոտորեց արաք ռազմիկներին:

Beladsori, p. 199 (էջ 106):

116. Եզիդը 754 թվականին վերագրավեց Կարնո քաղաքը և կազմակերպեց նրա վերականգնումը: Սույն նպատակի համար աշխատանքի լծեց շրջակայի հայ շինականներին, որպեսզի ձրի, իրեն մարգարեակ, շինարարական աշխատանքներ կատարեն: Այս երևույթը (խաշար) գալիս էր

դեռ Արշակունյաց ժամանակաշրջանից, իսկ արաբական տիրապետության շրջանում գյուղացիության հարկադրման ձևերից մեկն էր: Բացի մարդահարկից ոստիկանը պարտավորեցրեց հայ ազգաբնակչությանը՝ պարեն հայթայթել արաբ կայազորին, որը նույնպես հարկադրման ձև էր:

Beladsori, p. 199.

2. ՆԱԽԱՆՅԱՆ, Արարների հարկային ֆառակականությունը Հայաստանում, «Տեղեկագիր» (հասկ. գիտ.), 1954, 2, էջ 84 (էջ 106):

117. Բելխար բառի համար Ս. Գրոց բառարանը գրում է. «Այս բառն անգամ մը միայն գործածուած է Սուրբ Գրոց մէջ (Ք. Կորնթ., 2. 15) և անտարակոյս սատանայի համար ըսուած է»: Բառարան Ս. Գրոց, Կոստանդնուպոլիս, 1881, էջ 95 (էջ 107):

118. Պարսից կողմեր ասելով պատմիչը այս դեպքում նկատի ունի Ատրպատականը, որն իրանական երկիր էր և ուներ իրանական բնակչություն (էջ 107):

119. Կովի ժամանակ ձիու զղերը կտրում էր նա, ով որոշել էր մինչև ման կովել, հրաժարվելով ձիով փախչելու մտքից (էջ 107):

120. Հյուսիսի արևմտյան խազարաց խառնուրդ էր: Ըստ արաբական աղբյուրների՝ Նիզի իբն Մազիադը, ինչպես նաև Մանսուրը, կամենալով ազատվել խազարների անվերջ արշավանքներից, որոնց առաջին զանգրդում էր Արմինիա նահանգը, դիմեցին հետևյալ ֆայլին. Նիզի ոստիկանը խազարաց տիրոջ դստերը կնության խնդրեց: Խառնուրդ ուղարկեց իր դստերը՝ (ըստ Ղևոնդի՝ քուրդ)՝ Խառնուրդ, հարուստ օժիտով և պատվիրակությամբ: Արաբացիները ընկերակցում էին խազարական ազնվական տանիներից 10 հազար հոգի: Նրանք բերում էին 100 հազար արծաթ դրամ (դիրհեմ), հազար սարակ, 4 հազար մատակ ձի, հազար չորի, 10 էսկաբ խազարական ուղտ և բազմաթիվ քանկարծեխ՝ իրեն: Մակայն ամուսնանալով Նիզիի հետ, Խառնուրդ ապրեց միայն 2 տարի 4 ամիս ու մահացավ:

Ըստ Ղևոնդի, խազարները տարակուսանքով ընդունեցին արաբացիներ մահմադ զույժը և համարեցին դավի արդյունք: 762 թվականին նրանք ներխուժեցին խալիֆայական հողերը և կամեցան գրավել Դարբանդը (Բար ալ-Արբանդ)՝ ու քեև չկարողացան հաջողության հասնել, այնուհանդերձ ասպատակեցին մերձկասպյան շրջանները (Շիրվան) և 50 հազար հոգու գերեվարելով՝ հեռացան:

Ղևոնդը այս արշավանքի մասին հատուկ չի գրում, այլ նկարագրում է խաչարների հաջորդ ներխուժումը 764 թվականին: Զաբի հրամանատարն էր Ռաթարխանը, որը Ցակուրիի մոտ կոչվում է Ռաթարխան: Իսկ Քաբառու մոտ՝ Ասպարխան:

Զորքը գրավեց բուն Աղվանքից 9 գավառ՝ Հեշար (Հեշերի), Քաղա (Քաղաղաշտ), Ոստան Մարգալանյան (Ոստան ի մարգալան), Գեղավալ, Շախ, Բեխ (Բեգ), Խեհի (Նեհի), Կամբեխման (Կամբեխման) և Խոզմազ: Իսկ մերձկասպյան շրջաններից (Շիրվան) գրավեցին Հաբանդը (Կազր), որը Ղևոնդը Աղվան է համարում:

Վիրքը նույնպես հեթանոսների ասպատակությանը, որոնք

բուն Վիրքից գրավեցին Շուլֆ (Շուլֆ), Ձելրդ (Ձելր), Մուհեթ, Վեյսեթի-խե, Քիանեթ և Երկ (Երեկ) գավառները, իսկ հայկական Գուգարքից Բունկավոր (Քուիշախար):

Ղևոնդը «ընդաստախոս պատագրոս» (պատոստախոս հողակապալոր) ասելով նկատի ունի ոստիկան Նիզի իբն Ոստային, որը չէր կարողացել երկրի պաշտպանությունը կազմակերպել:

Артамонов, История хазар, стр. 241-244 (էջ 107):

121. Մալեհը հավանաբար Մալին իբն Սուրայի ալ-Քիմդի ոստիկանն է (751): Այստեղ Ղևոնդը ևս է գնում՝ Նիզիի նախորդին հիշելով: Մակայն էրև նկատի ունենալով, որ իրար ետևից մի քանի զորավարի անուն է հիշում, որոնք ասպատակեցին Վասպուրականը, ապա զույգ Մալեհին էլ համարենք ասկ զորավար: Մակայն ալեյի հավանական է, որ Մալեհը ոստիկան էր, քանի որ Ղևոնդը նրա մասին խոսում է որպես Հայաստանի բոլոր նախարարների հետ գործ ունեցող անձնավորություն (էջ 108):

122. Այս տեղանունները՝ Զարեանդ, Ուրմի, Սուրենապատ, Բուտակ, Գիդու, Տասուկ, պետք է փնտրել Վասպուրականի և Ուրմի լճի մեջտեղը Զարեանդի նահանգում, կամ էլ Ուրմի լճի շուրջը: Գազնակը հավանաբար Գանձակ Շահաստանն է Ուրմի լճի հարավ-արևելքում (էջ 109):

123. Նիզի իբն Ոսայի ալ-Սուլայման մի քանի անգամ եղել է ոստիկան (752—754, 759—769, 775—780), սակայն Ղևոնդը այս բանը չի նշում: Այստեղ նա խոսում է նրա երկրորդ անգամ ոստիկան լինելու շրջանի մասին, որովհետև հիշում է, որ նրան հաջորդեց Բազարը (Բաբար իբն Մուլիմ, 769—771) և հետո էլ Հասանը Կահարբայի (Կահարբայի) որդին (771—775) (էջ 110):

124. Արաբական խալիֆայության նվաճված երկրներում վարած ֆառակականություն մեջ ամենից առաջ աչքի է ընկնում ծանր հարկապահանջությունը:

Խալիֆայությունը Օմայան Արդ ալ-Մալիի օրոք վերջնականապես որոշեց հարկերի տեսակներն ու չափերը: Գլխահարկը (շիզիա) պարտադիր էր բոլոր ոչ-մահմեդականներին և վճարվում էր ընդամենը 60 դինար չափերով (տարեկան)՝ հարուստները 48 արծաթ դրամ, միջակները՝ 24, իսկ աղքատները՝ 12: Գլխահարկը կարելի էր վճարել միայն կանխիկ դրամով:

Հայաստանում և որոշ այլ երկրներում գլխահարկը մինչև 8 դարի կեսերը գանձվում էր ամբողջ ծխից (տնից), և դա պետք է ծխահարկ կոչվի. իսկ բուն գլխահարկը (ըստ մարգարի), որը գանձվում էր ամեն մի առողջ տղամարդուց, վերջնականապես արմատացավ Աբբասյանների օրոք:

Հողահարկը (խարաջ) պարտադիր էր բոլորի համար անկախ կրոնից և վճարվում էր մի քանի ձևով՝ ըստ տարածության և կամ ըստ բերքի տեսակի ու քանակի: Օմայանների օրոք հողահարկը վճարվում էր բերքից, սակայն Աբբասյանների օրոք սկսեցին պահանջել կանխիկ արծաթ դրամով: Ահա այս երևույթն է ակնհայտ Ղևոնդը, երբ գրում է, թե արծաթի հանումը վերացավ, այսինքն հանքերից հանված արծաթը չէր բավարարում:

ում վնասելու պահանջված հարկերը, իսկ խալիֆայությունը հենց կան-
խիկ դրամ էր պահանջում:

Որպես հողատերի վերցվում էր գյուղացու բերքի մեկ նինգերոցից
մինչև կեսը:

Ինչ վերաբերում է բնահարկին, ապա Օմայանների օրոք ճիմակա-
նում բաղկացած էր ցորենից: Զորքի կարիքների համար տրվում էր նաև
տապակ, պարան և ձեռնոց: Սակայն Աբբասյանների օրոք ընտանիք
բաղկացած էր բոլորովին այլ տեսակներից՝ 20 զորգ, 580 կտոր կերպու-
սեղեն, 10 նազար լիտր (նար) աղած սուրմանի ձուկ, 10 նազար լիտր
(նար) տառիխ, 30 բազե և 200 չորի:

Արմինիայի (Հայաստան, Վիրի, Աղվանք, Շիրվան և Դարբանդ) տո-
րեկան կանխիկ վնասվող հարկը Օմայանների օրոք հավանաբար 4 միլիոն
արծաթ դրամ էր, իսկ առաջին Աբբասյանների օրոք, Ը դարի երկրորդ
կեսում, այն բարձրացավ 13 միլիոնի: Թ դարի առաջին կեսում չորից
իջավ 4 միլիոնի: Ըստ հայագետ Ժ. Լոռանի, ճիշտ 13 միլիոնի 9 միլիոնը
կազմում էր գլխահարկը և միայն 4 միլիոնը՝ հողահարկը:

Laurent, l'Armenie, p. 161.

Բացի դրամական հարկերից և բնահարկից Հայաստանի ժողովուրդը
թե՛ ֆաղափներում, թե՛ գյուղերում պարտավոր էր արաբ կայազորներին
նայրաքյել մքեր և պարեն: Ռամիկ ժողովուրդը պարտավոր էր նաև կա-
տարել մարդահարկ (խաշար), այսինքն ձրի կատարել շինարարական և
այլ ծանր աշխատանքներ:

A. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 193-202
(էջ 110):

125. Տրդատ Ա Ռմանեցի կարողիկոսը գահակալել է 741—764 (էջ 110):

126. Ղևոնդի մոտ Արմինիայի արաբ ռապակների համար նախույժ բառ
չի օգտագործված: Տվյալ դեպքում նրա մոտ կա «որ ի վերայ հարկին էր
աշխարհիս» արտահայտությունը: Այլ դեպքերում նա օգտագործում է
ՀՐԱՄԱՆԱՍԱՐ, ԱԶԳԱՊԵՏ և կամ ՀՐԱՄԱՆԱՍԱՐ ԴԱՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ և
ՀԱՐԱՄԱՆԱՍԱՐՁՈՒԹԵԱՆ արտահայտությունները:

ԱՍՏԻԿԱՆ բառը հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ Արմի-
նիայի կառավարչի իմաստով օգտագործել է Հովհաննես Դրասխանակերտ-
ցին:

Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, Դիտողություններ ռապակի մասին, «Պատ-
մարանասիրական հանդես», 1962, 2, էջ 121—134 (էջ 110):

127. Սա արդեն Հասան իբն Կանրաբայի կառավարչության երկրորդ
շրջանն է (771—775), երբ նա իր վայրագ վերաբերմունքով առավել էս
դառնացրեց Հայաստանի ժողովրդին, որը դիմեց ըմբոստության (774—775
թթ. ապստամբության) (էջ 110):

128. Սամցխեն Վիրի կազմում եղող գավառները ց: Այժմ Ախալ-
ցխեի շրջանն է:

ՆՐԵՄՅԱՆ, Աշխարհացոյց, էջ 51 (էջ 112):

129. Նեքերաց աշխարհ է կազմում էին հույների կողմից: Ը—Թ դարե-
ն

ում խալիֆայության տիրապետության տակ չէր գտնվում և մասամբ
Իյուզանդիային էր ենթակա (էջ 112):

130. Այս շրջանին հատուկ է մոնոգոնների (միայնակացներ) մարգա-
րեայրանը դիմելու սովորությունը: Թե՛ 703 թվականին, թե՛ այս ապրե-
տամբության ժամանակ ապստամբները դիմում են միայնակացների խո-
հրդին: Սույն ապստամբության ժամանակ մոնոգոնը համարակալ ֆառգում
է հայկական անկախ բազավորությունը վերականգնելու գաղափարը, իսկ
շարժման հաշոյ ելին չհավատացող Ղևոնդը նրան համարում է մարգա-
րյան ոգով տարված խաբեբա, իսկ նրա խոսքերը՝ սնուրի և ունայն
(էջ 114):

131. 775 թվականի Հրոտից ամսի 19-ը համապատասխանում է ապ-
րիլի 25-ին:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆ, օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 332—333
(էջ 121):

132. Նկեղեցիների ելի ու մուտի մոտ դրված խաչերը սովորական
էին վաղ միջնադարում: Դիմի պեղումներից հայտնաբերվել են ֆառե խա-
չեր, որոնք այս նպատակին էին ծառայում, սակայն Ղևոնդի հիշած խաչե-
րը ըստ երևույթին փայտե էին, ֆառի որ երկրորդում էին:

4. ՂԱՅԱՍՏԱՆ, Դիմի ֆաղաբ և նրա պեղումները, Երևան, 1952,
էջ 150—151 նկարներ (էջ 121):

133. Մանգիի նկատմամբ Ղևոնդի դավաճանական խոսքերը արդյունք են
ալ միայն այն բանի, որ Մանսուրի վայրագ բռնապետությունից հետո սա
դավաճան ապավորություն էր բողել, այլ իրոք Մանգին համեմատաբար
մեղմ ֆաղափականություն էր վարում: Թ դարի արաբ պատմիչ Յակուբին,
թեև Մանսուրի գազանությունների մասին լուր է, սակայն Մանգիի մա-
սին շեշտում է, որ նրա օրոք տեղի ունեցավ մեղմացում Աբբասյանների
ֆաղափականության մեջ:

Այս փոփոխությունը նրանով էր պայմանավորված, որ Մանսուրի
խառնությունները երկիրը ուժասպառ էին արել, և ֆառի որ ամբողջությամբ
էր Սբրայանների իշխանությունը, ապա ավելորդ էին հոր խառնություն-
ները (էջ 123):

134. Արաբական դրամները առաջին անգամ ի հայտ եկան Արդ ուլ-
Մալիի օրոք (685—705), իսկ մինչ այդ է դարում խալիֆայության մեջ
օգտագործում էին բյուզանդական ոսկի դահեկանները և սասանյան ա-
ծաբ դրամները: Հենց ճիշտ խալիֆայի օրոք արաբական դրամներն
ստացան այն ձևը, որը հայտնի է դրամագիտության մեջ՝ երկու կողմում
էլ կա գրված մեջտեղում, որի շուրջը լրիվ շրջանակաձև գրություն է:
Դրվում է խալիֆայի (երբեմն նաև կառավարչի) անունը թվականը, ֆա-
ղաբ և այլն: Արաբական դրամները լինում էին ոսկի դահեկան (դինար),
արծաթ դրամ (դիրհեմ) և պղնձե՝ ֆիլս:

Արաբ պատմիչները վկայում են, որ արաբական դրամներ բաց բող-
նելու առիթը եևտելալը եղավ. ընդհանրապես խալիֆաները կայսրերին գրած
նամակներում գրում էին. «Ձկա աստված, բացի ալլահից, և Մամամադ
նրա մարգարեն է» նշանաբանը: Կայսրը (Հուստինիանոս)՝ իր մի պա-

տախան-նամակում պահանջում է այլևս չգրել այդ խոսքերը և հակառակ դեպքում սպառնում էր գրամեների վրա Մանամադի հասցեին վատ խոսքեր գրել: Եվ ահա Աբդ ալ-Մալիք որոշում է զուտ արաբական գրամեներ բաց թողնել:

Ibn al-Athir, IV, 53—54.

Բյուզանդացի պատմիչ Թեոփանեսը վկայում է, որ Հուսթինիանոսը առաջին արաբական գրամեները շրջումնեց, բայց Աբդ ալ-Մալիքը ամեն կերպ համոզում էր նրան՝ զանե կշռով ընդունել:

Թեոփանես, Ժամանակագրություն, Բարգմ. Հ. Բարթիկյան (Նեոս-գիր), էջ 82—83 (էջ 124):

135. Ղևոնդի հիշած արշավանքները Բյուզանդիայի դեմ, որոնց թվականները չի տալիս, ճշտվում են Իբն ալ-Ասիրի տվյալներով: Ղևոնդի մոտ գլ. 1 է հիշված արշավանքը հավանաբար Հիջրի 161 (9 հուլիս. 777—27 սեպտ. 778) թվականին է տեղի ունեցել:

Ղևոնդի նկարագրած «մյուս տարում» տեղի ունեցած արշավանքը հավանաբար Հիջրի 162 (28 սեպտ. 778—16 սեպտ. 779) թվականին է եղել, որին մասնակցում էր նաև Արմինիայի ոստիկան Եզդիլ՝ ըստ երկու պատմիչների էլ վկայությամբ:

Ղևոնդի հիշած Մամուկի յոթերորդ տարին (782) համընկնում է Իբն ալ-Ասիրի տված 165 (26 օգ. 781—14 օգ. 782) թվականին: Երկուսն էլ հիշում են, որ արաբական զորքի նրամանատարն էր Հարուն զահավ-ժառանգը:

Ibn al-Athir, V, 65 (էջ 125):

136. Տանատ Աննակացին, որին Ղևոնդը հիշել էր դեռ առաջին արշավանքի ժամանակ, Իբն ալ-Ասիրի մոտ ավելի ուշ է հիշվում (Թազադ ալ-Արմանի ալ-Բաթրիկ):

Ibn al-Athir, V, 64 (էջ 125):

Ը դարի հայոց իշխաններից Ղևոնդը հիշում է հետևյալներին (չհիշած անունները տալիս ենք փակագծերի մեջ)։

Սմբատ Բագրատունի	701/703—726
Աշոտ Բագրատունի	732—749
Մուշեղ Մամիկոնյան	749—753
Սանակ Բագրատունի	753—770
Սմբատ Բագրատունի	770—775
(Աշոտ Բագրատունի)	775—781
Տանատ Աննակացի	781—785

Ա. Ցեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, ՊԲՀ, 1964 (էջ 126):

137. Ղևոնդի մոտ հիշված են Բյուզանդիայի հետևյալ կայսրերը (պակասող անունները ավելացնում ենք փակագծով)։

Հերակլես	610—641
Կոստանդ Բ	641—668
(Կոստանդին Դ)	668—685

Հուսթինիանոս Բ	683—695
Լեոնտիոս	695—698
Տիրեբիոս	698—705
Հուսթինիանոս Բ	705—711
(Վարդան Փիլիպպիկոս)	711—713
(Անաստասիոս)	713—715
Թեոդոսիոս	715—717
Լեոն Գ	717—741
Կոստանդին Ե	741—775
Լեոն Դ	775—780
Կոստանդին Դ	780—797

История Византии, 111, стр. 382 (էջ 126):

138. «Ազգապետ Օրմանը» ոստիկան Օսման Իբն Ումարա Իբն Խուրայմն է (783—785), որի և Հայոց իշխան զարծած Տանատ Աննակացու միջև լարված հարաբերություններ կային: Ոստիկանի այն ակնհայտը, թե Հայաստանի նախարարները միաձայն չեն կամենում, որ Տանատը իշխան դառնա, հավանաբար վերաբերում է Բագրատունիների հավակնություններին, քանի որ վերջիններս ձգտում էին Հայոց իշխանի պաշտոնը ժառանգաբար իրենց ձեռքում պահել (էջ 127):

139. Խալիֆայությունը ուներ փաստի (արաբ. բարիս) լայն յանգ, և ամբողջ պետության մեջ նախապահները գտնվում էին այդ գերատեսչության հսկողության տակ: Խմականները տեղ հասցնելու համար «գտագործում էին ձիեր, ուղտեր և բղրատառ աղավնիներ: Փաստը նմաբազմություն էր տալիս արաբական արժույթին անմիջապես կապի մեջ լինելու բոլոր նահանգների հետ:

A. Мец, Мусульманский Ренессанс, М., 1966, стр. 383-384 (էջ 127):

140. Հիշյալ Թանը ոստիկան Թաուն Իբն Հատիմ ալ-Մունալլաֆին է (785—786) (էջ 127):

141. Խազմը Խուզայմա Իբն Խազիմ ալ-Տամիմի ոստիկանն է (786—787) (էջ 128):

142. Արծրունյաց նկատմամբ եղած այս քջամական վերաբերմունքը Ղևոնդի մոտ չի պատճառաբանվում: Կարելի է միայն ենթադրել, որ Արծրունիների արագ հզորացումը Ը դարում անհանգստացրեց ոստիկաններին: Արծրունիներն աստիճանաբար տիրացան Ռշտունյաց նախարարական տանը բոլոր կալվածներին Աղթամար կղզով: Դեռ ավելի վաղ նրանց էին անցել մարդապետական հողերը, ինչպես նաև Ամատունիների տիրույթները: Այսպիսով նրանք դարձել էին Վասպուրական ընդարձակ նահանգի տերեր և Բագրատունիներից հետո երկրորդ հզոր իշխանական տունը:

Համենայն դեպս Ղևոնդի այն ակնհայտը, թե ոստիկանը, անսկզբից նրանց փառքը և գեղատես վայելչությունը, շարացավ, մտածել է տալիս, որ իրոք Արծրունիների հզորացումն էր պատճառը նրանց նկատմամբ եղած քջամական վերաբերմունքի:

Արծրունի Էդեսյանների՝ Սահակի ու Համազասպի, նահատակությունը

Քազար, որդի Մսիմի
Հասան, որդի Կանաբբայ
Սյւման
Բոն
Խազմ (Խազայմա)
Ովբեղլա (Ուբայդալլան)
Եզիտ, որդի Մզդեի (Իբն Մազիադ)
Աբդալբիբ
Եսպէյման

Արմինիայի ոստիկանների լրիվ ցուցակը, ժամանակագրությամբ, տե՛ս Ա. Տեր-Ղևկոն՝ ԳԱՆ, Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, ՊՔՀ, 1977, 1, էջ 117—128 (էջ 131):

148. Հայ նախարարական տների և նրանց ենթակաների արտագաղթը առաջական տիրապետության ժամանակ սարսափելի չափերի հասավ:

Նախարարական տների արտագաղթը (որն ընդհանրապես նայության արտագաղթի սկիզբն էր) սկսեց Արշակունյաց քաղաքության անկումից հետո: Գաղթում էին Արշակունյաց տան տարբեր նյութերը և մանավանդ Հայաստանի արևմտյան զավառների ռումիկ տարրը:

Արտագաղթը մեծ չափերի հասավ հատկապես Ը դարում: Բյուզանդիան ներծծում էր Հայաստանի լավագույն ուժերը. որոնք ծառայության էին մղում Կ. Պոլսի արհմեծի և բանակը: Բյուզանդական զանին նստեցին մի շարք նայազգի կայսրեր: Նրանց փոխարեն հաստատվեց առաք տարրը:

Լեմ. Հայոց Պատմություն, Բ, էջ 400—411:

A. Ter Ghewondian, The Arab Emirate in Bagratid Armenia, p. 29—33.

Հայության արտագաղթը բոլոր դարերում (հնագույն դարերից մինչև այսօր, եղել է ազգային անկախ պետականության բացակայության անխուսափելի հետևանք: Այս բանը հստակ երևաց արական տիրապետության դառն շրջանում: Եղան տասնամյակներ, երբ Հայաստանի ճակատիկ ներքին ինքնավարությունը ոչնչացման վտանգի առջև էր: Հայ ռազմիկ տարրերի արտագաղթը ուժասպառ արևյ Հայաստանը, և այս երևույթը շատ վատ անդրադարձավ հետագայում Բագրատունյաց քաղաքության նակտագրի վրա (էջ 132):

149. Գաբազունացի Պաղեստինի Գաբազուն Բաղաֆի Բանանացի բնակիչներն էին, որոնք եկան հրեաների մոտ և նրանց ղեկավար Հեսուի Բետ խաբեությամբ դաշինք կնքեցին: Նրանց խաբեությունը բացահայտելուց հետո Հեսուն նրանց փայտահատ և ջրկիր դարձրեց:

Գիր 3եսուայ, Թ (էջ 133):

150. Նսայի եղիպատույնցի կաթողիկոսը գանակալել է 775—786 թվականներին (էջ 133):

151. Ն. Ակինյանը կարծում է, որ սա է Ղևնդի մատյանի իսկական վերնագիրը՝ «Վարդապետություն Ղևնդի վասն ժամանակագրայ տան Քարզմայ»: Ըստ նրա, հին գրչագրերի սովորությունն է եղել գրության խորագիրը մատյանի վերջում դնել: Այս եզրակացության նա հանգում է՝ նկատի ունենալով, որ Ղևնդի գրքի սկզբում եղած վերնագիրը և շարադրանքի սկիզբը իրար չեն համապատասխանում: Վերնագրում ասվում է, քե խոսելու է «Մանմետի» մասին, իսկ շարադրանքն սկսում է անմիջապես նրա մահվամբ:

Ն. Ակինյան, Ղևնդ երեց պատմագիր, էջ 46 (էջ 134):

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԿԻՆՅԱՆ, Ղևոնդ Երեց պատմագիր— Ն. Ակինյան, Ղևոնդ Երեց պատմագիր. Մատենագրական հետազոտություններ, ձիթ, հտ. Գ. Վիեննա, 1930:
- ԱՍՈՂԻԿ—Ստեփանոսի Տառնեցայ Առողկան, Պատմություն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885:
- ԵՐԵՄՅԱՆ, Աշխարհացոյց— Ա. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի, Երևան, 1963:
- ԼՆՈ, Հայոց պատմություն— Լեռ, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հտ. Բ, Երևան, 1967:
- ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹ.— Պատմություն Հովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867:
- ՄԱՆԱՆԿԱՆ, Քենական տեություն— Հ. Մանանդյան, Քենական տեություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Վասն Ա, Երևան, 1957:
- ՇԱՀՆԱՋԱՐՅԱՆ— Արշաունգ արարաց ի Հայո արարեալ Ղևոնդ վարդապետի Հայոց, ի լոյս բնծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1857:
- ՍԵՐՅՈՍ— Սերբոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Ստ. Մալխասյանց, Երևան, 1939:
- ՏԵՐ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, Արարական ամիրայություններ— Ա. Տեր Ղևոնդյան, Արարական ամիրայություններ Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:
- Артамонов, Истрия хазар— М. И. Артамонов, Истрия хазар, Ленинград, 1962
- История Византии— История Византия, 1, 11, 111, Москва, 1967.
- Патканян— История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII в. (К. Патканян) СПб, 1862.
- А. Тер-Гевондян Армения— А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.
- Beladsori — Liber expugnationis regionum auctore al-Beladsori, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866.
- Denys de Tell Mahre — Chronique de Denys de Tell Mahre, publie et trad. par J. B. Chabot, Paris, 1885.
- Jeffery, Ghevond's text — A. Jeffery, Ghevond's text of the correspondance between Omar II and Leo III, Harvard Theological Review, 37 (1944), p. 269—332.
- Hitti, History of the Arabs — Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958.

Ibn al-Athir — Ibn al-Athir, al-kamil fi-l-tarikh, al-Qahira, I—IX, 1353 (1934—1935).

Ibn Haukal — Opus geographicum auctore Ibn Haukal, ed. J. H. Kramers, I—II, Lugduni Batavorum, 1938—1939.

Tabari — Tarikh at-Tabari, ed, critique par M. Abu-l-Fath Ibrahim, I—IX, Le Caire, 1960—1969.

Shorter EI — Shorter Encyclopedia of Islam, Leiden, 1953

A. Ter Ghewondyan, The Arab Emirates Aram Ter Ghewondyan, The Arab Emirates in Bograted Armenia tr. by N. Garsoian, Lisbon, 1975.

Yaqubi — Tarikh. I—II, Beyrouth. 1960.

Ա

Աբաս — 123, 125
 Աբդալֆրի — 131
 Աբդի Ազիզ — 40, 41
 Աբդի Մելիք — 26, 29, 33, 35, 37
 Աբդիլ — 104, 106
 Աբդիլ (մյուսը, Աբու Ջաֆար) — 106, 108, 110, 116, 122—124
 Աբու Բաբր — 18, 24
 Աբու Թաուաթ (Ալի) — 56, 59
 Աբու Մուսու — 113
 Աբու Մալիմ — 93
 Աբրահամ — 19, 50, 51, 55, 60, 70, 73, 75, 80
 Ազամ — 45, 51, 61, 71, 73
 Ադեր — 98
 Ազայել — 98
 Ալի Թաբիան — 44
 Ամարոն — 69
 Ամարոն (Մահմեդի որդին) — 126, 127, 131
 Ամր (զորավար) — 116, 117, 122
 Ամր (Օմար խալիֆա) — 18, 21, 24
 Ամրամ — 69
 Ամովս — 93
 Անանիա — 53
 Աշուտ — 32, 33, 34, 39
 Աշուտ (Բագրատունի, VII դ.) — 27, 28
 Աշուտ Բագրատունի (որդի Վասակի, VIII դ. կեսերը) — 96, 99, 100—105, 112, 114, 116
 Աշուտ (որդի Սասնակի) — 115, 117
 Ասուննիպ — 113
 Արտավազդ (ապստամբության ղեկավար) — 111, 112
 Արտավազդ Մամիկոնյան (զորավար) — 124
 Ափսիմերոս Յիբեր — 27, 29

Բագար (Մսլիմի որդին) — 110
 Բագարատ (Բագրատունի) — 105
 Բագարատ (սպարապետ) — 127
 Բելիար — 107

Գ

Դագիկ (Արծրունի) — 107, 109
 Դրիգոր (Անձեազի) — 126
 Դրիգոր (Արծրունի) — 39
 Դրիգոր (Իշխան հայոց) — 24, 25, 26, 27
 Դրիգոր (Լուսավարիչ) — 30
 Դրիգոր (Մամիկոնյան, VIII դ.) — 95, 100—103

Դ

Դանիել (մարգարե) — 50—53, 57
 Դավիթ (Մամիկոնյան) — 95, 100, 102
 Դավիթ (մարգարե) — 26, 48, 50, 52, 55, 63—69, 78, 81, 82, 91, 92

Ե

Եզեկիա — 91
 Եզեկիել (մարգարե) — 50, 52, 53, 75
 Եզիտ (որդի Մզրեի) — 131
 Եզիտ (Ռաասդի որդի, ռասիկան) — 105—110, 122, 125
 Եզիտ (Եզիդ, խալիֆա) — 86
 Եզր — 54
 Եզիա (մարգարե) — 50
 Եզիսե (մարգարե) — 50, 78
 Եսայի (Եսայիաս մարգարե) — 46, 48, 52, 67, 88, 79, 83, 85
 Եսայիաս (Եսայի կաթողիկոս) —

132, 133

Եսթեր — 53

Երեմիա (մարգարե) — 50, 52, 64, 66, 74

Զ

Ջաֆարիա — 73
 Ջաֆարիա (մարգարե) — 68
 Ջեդ — 81

Ի

Իմանուել — 67

Բ

Թարմագ — 87
 Թեսդոս (կայսր) — 28
 Թեոդորոս Ռշտունի — 21—25, 32

Ի

Իբն Դուկե — 131, 133
 Իսահակ (Մսլիմի որդի, ռասիկան) — 97, 99, 100
 Իսահակ (Սահակ Բագրատունի) — 105
 Իսահակ (Սահակ հանապետ) — 50, 60

Լ

Լևոն Գ — 45, 86, 88, 90, 91, 93, 94, 96, 115
 Լևոն (կայսր) — 27
 Լևոն (որդի Կոստանդինի) — 124—126

Խ

Խազմ — 128, 130
 Խաթուն — 108
 Խոսեան — 28, 44, 107, 108
 Խոսրով — 20

Ս

Սալեհ (Սալիհ) — 108

Կ

Կանաքթա — 103, 111
 Կասիմ — 38
 Կոստանդին (կայսր, Լևոնի որդին) — 102, 106, 109, 115, 124, 125
 Կոստանդին — 126, 133
 Կոստանդին — 18, 22, 24
 Կորյուն (Արծրունի) — 39

Հ

Հազկերտ — 20
 Հակոբ — 50, 60, 64, 65
 Համազասպ (Արծրունի) — 107, 109, 116—118, 130
 Համազասպ (Մամիկոնյան) — 134
 Համամ — 132
 Հաջա, (Հաջադ) — 59
 Հասան — 110—112, 122
 Հեշմ (Հիշամ խալիֆա) — 95, 96, 104
 Հեսու — 50, 55
 Հերակլես — 18, 22, 24
 Հերթ (Հարիա) — 87
 Հմայել — 112
 Հոբ — 50
 Հովհաննես (ավետարանիչ) — 46, 55, 73
 Հովհաննես Մկրտիչ (Ջաֆարիայի որդին) — 50
 Հրահատ — 112
 Հուդա — 50, 52, 53, 66, 69, 74

Ղ

Ղուկաս (ավետարանիչ) — 46, 55
 Ղևի — 69
 Ղևոնդ — 134

Մ

Մաղիամ— 19
Մահմետ— 18, 29—31, 35, 38,
40—46, 48, 95, 96
Մահմետ (Մահդի խալիֆա)— 123,
125—128, 131
Մահմետ (գորավար)— 112, 113
Մահմետ— 50, 51, 54, 57, 69, 79,
80
Մարիամ (Տիրամայր)— 69
Մարիանոս— 44
Մարկոս (ավետարանիչ)— 46, 55
Մատթեոս (ավետարանիչ)— 46,
55
Մերովան (Արծրունի)— 128, 129
Մզպե— 131
Միքիկ (մարգարե)— 66
Մովսես (մարգարե)— 46, 50, 54,
55, 60, 63, 65, 69, 72, 79, 80,
92
Մսիմ— 43, 44, 88—91, 94, 96,
97, 99, 100, 110
Մրուան— 28
Մրուան Բ— 95, 96—98, 100, 104
Մուսլիմ— 24—26
Մուշեղ— 103, 112, 113, 120
Մուսն— 109, 128, 130, 131

Ն

Նաթուղղունսուր— 53
Նայ— 55
Ներսէս Կամսարական— 127

Շ

Շամ (Հիշամ խալիֆա)— 87
Շապուհ (Ամատունի)— 40, 132
Շապուհ (Բագրատունի)— 134
Շուշան— 33

Պ

Պոկոպ— 21, 24

Ղ

Ղառայ (Ղառան)— 88

Ռ

Ռաժբարխան— 108
Ռոն (Ռաուն, ռստիկան)— 127,
128
Ռուն (գորավար)— 109

Ս

Սալման պարսիկ— 53
Սահակ (Խահակ Արծրունի)—
107, 109, 110, 115, 117, 120,
128, 129
Սահակ (կաթողիկոս)— 35, 37
Սամուել (մարգարե)— 50, 55
Սամուել (Մամիկոնյան)— 120
Սարգիս (գրիչ)— 134
Սեբ (Հարաշի)— 65, 95
Սեբ (Սահիդ)— տե՛ս Սեբ Հարաշի
Սմբատ— 95, 99, 100
Սմբատ (Բագրատունի, սպարապետ)— 112, 114, 117, 120, 128
Սմբատ Բագրատունի— 24, 25
Սմբատ Բագրատունի (իշխան հալոյ)— 29, 32—34, 37, 40
Սողոմոն— 50, 52, 78, 79
Ստեփաննոս (կաթողիկոս)— 133
Սուլեյման— 43, 44
Սուլեյման (խալիֆա)— 97, 98
Սուլեյման (գորավար)— 107
Սուլեյման (ուստիկան)— 131, 133

Վ

Վահան Արծրունի— 107
Վահան (Դաշույն)— 120
Վասակ— 95
Վասակ (Աշոտի որդի)— 116, 117
Վարազ Շապուհ— 40
Վարազտիրոս— 29
Վարդ— 25, 32
Վիր (Վալիդ, խալիֆա)— 37, 40,
96, 97, 99

Տ

Տահատ (Աննեացի)— 124, 126,
127
Տրդատ (կաթողիկոս)— 110
Տրուեղ— 28

ՌԻ

Ռնսաղ— 105

Փ

Փարսիք— 87

Ք

Քրիստոս (հաւ շիսուս)— 22, 27,
31, 45, 46, 48—50, 52, 53, 57,
58, 63, 65—67, 69, 70, 72, 73,
75, 82, 85, 86, 91, 92, 93, 109,
119, 120, 129, 133
Քուրեղա— 128

Օ

Օգրա (գորավար)— 23
Օրման (Օսման)— 18, 21, 23, 24,
127
Օմար Ա— 44—47, 56
Օմար Բ— 86, 87
Օգրա— 100

Արշիբագուան — 87
Ակամսիս — 132
Ակոդա (Քուֆա) — 164
Ակոռի — 32
Աղվանից աշխարհ — 108, 127, 131
Աղվանի (Աղվանից դռներ) — տե՛ս
Աղվանից աշխարհ
Ամպրիոտիկ (ամրոց) — 88
Ամսուրիա (Ամսուրի) — 123
Ապահուսի — 118
Առքերանի — 117
Առեստակաղվ — 32
Ասորեստան — 18—20, 24, 25, 31,
41, 89, 99, 100, 103, 108, 116
Ասորի — Տե՛ս Ասորեստան
Ատրպատական — 109, 131
Արարիա — 19
Արագածոտն — 26
Արածանի — 119
Արծափ — 23
Արձնի — 118
Արճեշ — 117, 118, 120
Արտագեղտ (ձոր) — 116
Արտագերս — 112
Արտազ — 20
Արտավես (Արգաթիլ) — 87, 88
Արուհ — 26, 113
Ափրիկե — 105

Ք

Քաբելուն — 53, 54, 83
Քազվան — 113
Քաղբեանդ (զավան) — 102, 113,
118—120
Քաղունձոր — 21
Քաղասական (ղաշտ) — 108
Քաղաղ — 116
Քասեանստան — 124
Քասեն — 119

Քասարա — 104
Քեթղենեմ — 66
Քեխ (զավան) — 108
Քերկրի (գյուղ) — 117
Քիթանացոց (Քիթանացոց աշ-
խարհ) — 89
Քիշան — 124
Քուրիս (գետ) — 41
Քուլար — 126
Քուտակ — 109

Քազնակ — 109
Քաղարացոց երկիր — 125
Քանձակ — 87
Քաննի — 21
Քեղավու (զավան) — 108
Քոզքե (զավան) — 20
Քոմոր — 60
Քովարա — 125
Քուկան — 34

Դ

Դամասկոս — 41, 42, 97, 98
Դարբանդ — 43, 127
Դարյունի (Դարինի) ամրոց — 28,
100, 103, 116
Դիլի — 22, 41, 95, 111—113, 116,
128, 131, 133
Դրաշդես — 38

Եգերաց աշխարհ (Եգերաց եր-
կիր) — 40, 112, 113
Եգիպտոս — 105
Եդրար (բլուր) — 21
Եման (եմեն) — 95
Երասի — 20, 32, 33, 87
Եփրատ — 66
Եփրատ (գետ) — 25, 97

Զ

Զարեան — 88, 109
Զիդո — 109

Թ

Թալին — 116
Թարգու — 44
Թեոդուպոլիս (Թեոդոսուպոլիս) —
տե՛ս Կարեն
Թիանեթ — 108
Թուխար — 34

Ի

Իսմայիլ (Արաբիա) — 20, 21, 24,
25, 29, 32—38, 40—46, 86—
103, 106, 108, 109, 111—114,
116, 117, 122, 124—128
Իսրայիլ — 51—53, 63—67, 74, 83,

Խ

Խառան — 35, 36, 98
Խարս (գյուղ) — 113
Խենի (զավան) — 108
Խլար (ֆաղաֆ) — 116, 117
Խոլմազ — 108
Խոշակունիք — 28
Խորասան — 41, 103, 105, 11, 116
Խորասան աշխարհ — տե՛ս Խոր-
սան
Խրամ — 28, 38

Կ

Կամբեխան (զավան) — 108
Կասպից դռներ — 43, 127
Կաստիլոն — 125
Կարմիր ծով — 92
Կարեն (ֆաղաֆ) — 103, 106, 113,
114, 117—119
Կիլիկիա — 24, 89, 124
Կոզմիտ — 21, 23, 28

Կոդ (զավան) — 132
Կոդք — 116
Կոդունիա (բերդ-ֆաղաֆ) — 125
Կոստանդնուպոլիս — 28, 90
Կովկաս — 44
Կոմայրի — 112
Կուր (գետ) — 108

Լ

Հաբանդ (զավան) — 108
Հագր (գյուղ) — 102
Հայաստան կամ Հայոց աշխարհ —
21—28, 31, 35, 37, 38, 40, 41,
45, 87, 95, 97, 99, 100, 101,
104—106, 108—112, 114—118,
121—128, 131, 132
Հայոց երկիր — տե՛ս Հայաստան
Հիր (զավան) — 109
Հեշար — 108
Հոնաց աշխարհ — 44, 87, 96, 109,
126
Հրեաստան — 18—20, 23
Հունաց աշխարհ — 25, 89, 90, 106,
123—125, 132

Ձ

Ձեկթ (Ձեկթ) Մուֆթ — 108
Ձորա — 22

Ճ

Ճենայ աշխարհ — 41
Ճորա պահակ — 44, 87

Մ

Մակու — 116
Մասքայ երկիր — 87
Մարաց կողմ (աշխարհ) — 105
Մարդուցայ — 21
Մարգարանյան (զավան) — 108
Մարիքենես — 125

Միջերկրական (ծով) — 94
Միսիգիոն (Միսիգիոն) Միջերկր-
կրեայֆ — 89
Մովաթ — 65

Ն

Նախնական — 20, 23, 32, 88
Նկան (ամրոց) — 109

Շ

Շաֆե (գավառ) — 108
Շիրակ — 112
Շուլֆ (գավառ) — 108

Ո

Ոստան (գավառ) — 108
Ովն — 98
Ումի — 109
Ումի Փերագ — 87

Պ

Պայիկ (ղաշտ) — 29
Պարսից երկիր կամ Պարսից աշ-
խարհ — 20, 41, 59, 87, 105,
109, 122
Պարսկաստան — տե՛ս Պարսից եր-
կիր
Պարտավ — 96, 131
Պենտապոլսական աշխարհ — 105
Պոնտոս (Սև ծով) — 90, 102, 125,
133
Պոդոլնի — 116

Ջ

Ջուզա — 20, 28
Ջերմանո — 29

Ռ

Ռուսփա (Ռուսաֆա) — 97
Ռշտունյաց գավառ — 34

Սագաոփս (գետ) — 89, 125
Սամցխե — 112
Սարմատացոց կողմ — 126
Սիոն — 54
Սոդոմ — 60
Սոփիա (տաճար) — 90, 91
Սպատար Փերագ — 87
Սուրենապատ — 109

Վ

Վանանդ — 38, 110
Վասպուրական աշխարհ — տե՛ս
Վասպուրական
Վասպուրական — 32, 34, 99, 107,
109, 116, 117
Վարդանակերտ — 32, 37
Վելիսցիս — 108
Վրաց աշխարհ (Վերիա, Վիրֆ) —
26, 112, 131, 132

Տ

Տայ (գյուղ) — 118
Տայֆ (Տայոց աշխարհ) — 34, 103
132
Տասուկ — 109
Տարոն — 23
Տիգրիս — 104

ՌԻ

Ռալայն — 32
Ռուծա (գյուղ) — 118

Փ

Փայտակարան աշխարհ — 87
Փույթ (ֆաղաֆ) — 40

Ք

Քաբար (սրբավայր Մեֆֆայում) —
30
Քաղա — 108

Քերան — 127

Քոբար (գետ) — 53

Քուելկավուր (Քուել կափոր) —
108

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ղևոնդ պատմագիրը, նրա ժամանակն ու «Պատմությունը»	3
Պատմություն Ղևոնդի, հայոց մեծն վարդապետի	18
Ծանոթագրություններ	135
Համառոտագրություններ	172
Անձնանունների ցանկ	174
Տեղանունների ցանկ	178

ՂԵՎՈՆԴ

Պատմություն

ГЕВОНД

История

(На армянском языке)
Издательство «Советакан гдох»
Ереван, 1982

Խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան
Նկարիչ՝ Աճ. Վ. Գասպարյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Զ. Վ. Բաղսեղյան